Uppsala 1978

NILS BLOMKVIST

Kalmars uppkomst och äldsta utveckling

Tiden till 1300-talets mitt

1978

Kalmars uppkomst och äldsta utveckling

Tiden till 1300-talets mitt

av

NILS BLOMKVIST

fil. kand.
av Västgöta Nation

AKADEMISK AVHANDLING
som för avläggande av filosofie doktorsexamen i Uppsala
kommer att offentligt försvaras å universitetets sal IV,
onsdagen den 31 maj 1978 kl. 10.00.

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41549218_0002

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

NILS BLOMKVIST

Kalmars uppkomst och äldsta utveckling

Tiden till 1300-talets mitt

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

Denna avhandling, som inte säljes i bokhandeln, omtryckes
i Kalmar stads historia I.

Sättning: Erik Lindegren Grafisk Studio, Askim och Kalmar.
Tryckning: Lagerblads Tryckeri AB, Karlshamn, 1978.

Till Carin, Fanny och Torsten

Innehåll

Förord ... 9

ORTEN
Preciseringar rörande undersökningens objekt

Gamla staden ... 11
De äldsta källornas Kalmar ... 11
Kalmars ålder ... 16
Stadsbegreppet ... 16
Dateringsunderlag i de skrivna källorna ... 16
Datering på grundval av jordfynd, byggenskap och stadsplan ... 17

BAKGRUNDEN OCH FÖRUTSÄTTNINGARNA
Den internationella bakgrunden

1000-talets maktförskjutning ... 19
Folkökning och ekonomisk växt i Västeuropa ... 19
Det nya stadsväsendet ... 20

Östersjöområdet inkluderas

Den tyska expansionen ... 21
De tyska sjöstäderna och Norden ... 21
Svenska utvecklingstendenser under äldre medeltid ... 22

De lokala förutsättningarna

Kalmarsunds ställning i östersjöfarten ... 23
Den norrgående farleden 23; Farleden mot Gotland 24
Kalmarsunds storhetstid som trafikled ... 24
Trakten ... 25
Bygderna 25; Varor och vägar 26
Gränsen ... 27

STADENS UPPKOMST
Tidigare forskning – kritiska studier – tolkningsförsök

1. Forskningsläget ... 29
2. Frågeställningen ... 30

Föregångare och konkurrenter

»Forn-Kalmar» ... 31
»Forn-Kalmar» jämfört med övriga centra kring Kalmarsund ... 32

De tre kraftfälten

Främlingarna ... 35
Centralmakten ... 38
Det äldsta fogdeämbetet i Kalmar ... 39
Fogden och staden 40; Fogden – lagmannen 30;
Kungligt ämbete eller personlig makt 41
Främlingarna och centralmakten ... 42

Omlandet

Nydalas kalmarförbindelse ... 45
Kalmars uppkomst och de äldsta medeltida enheterna ... 45
Järnhantering, fiske och boskapsskötsel som förklaring
till Kalmars uppkomst ... 47
Lokala förutsättningar och impulser utifrån.
En teori om Kalmars uppkomst ... 49

STADENS INRE UTVECKLING

Självstyrelsen ... 51
Stadsrätt ... 51
Stadsterminologi på sigill och i brevtexter ... 52
Kalmarbornas politiska organ ... 53
Borgerskapets framväxt 53; Rådets föregångare och slutliga tillkomst 54
Sammanfattning ... 56

Furstemakten

Fogdeämbetet ... 56
Borgens och fögderiets uppkomst ... 56
Från kastal till »mäktigt hus 56; Omlandsbildningen 57; Finansieringen av borgbygget 58
Fögderiet i funktion ... 59
Besättningen 59; Försörjningen 59; Verksamheten 61
Kronans övriga funktioner ... 61

Kyrkan

Medeltidskyrkan och staden ... 62
Bykyrkan ... 62
Prästämbetet 62; Uppkomsten 63; Finansieringen 63; Verksamheter 63
Proventan i Magnus' och Blankas testamente – kungens kapell ... 64
S:ta Gertrud utanför murarna ... 65
Skolan ... 65

Ordnar och andra slutna andliga organisationer

Brödrakonventet ... 66
Tiggarordnarna samhällsroll 66; Omlandsbildning 67; Försörjning 68; Verksamheter 68; Slutsatser 70; En nidbild och en översiktsbild 70
Systraklostret ... 71
Vårdinrättningar ... 71
Övrigt om kyrkligt betonade inrättningar ... 72

Befolkningen

Frågan om invånartalet ... 73
Stadsbefolkningens sammansättning ... 73
Borgare och andra kalmarbor 74; Namnmaterialet 75; Frågan om gruppernas relativa storlek 76
Socialstruktur och politisk struktur ... 77
Borgerskapet och dess undergrupper 77; Prästerskap, klosterfolk och kronans personal. Rangordning 79; Ställning i staden 79
Makten i staden ... 81

KALMAR I DET EKONOMISKA OCH POLITISKA LIVET

Förbindelsenätet

Centralort – omland ... 83
En översikt från 1300-talets början 83; Kalmar som centralort. Dominans och beroende 84; Omlandets utbredning 85; Sammanfattning 90
Ort i Europas periferi ... 91
Mötesplatsen 91; Fjärrhandeln 93; Kalmar som inrikespolitiskt centrum 93

BILAGOR

Bilaga 1.
Försöken att tidsbestämma Bykyrkans grundläggning ... 97

Bilaga 2.
Bidrag till Kalmars tidigmedeltida befolkningshistoria ... 98

Bilaga 3.
Omlandet. År då förbindelse bevisligen har upprätthållits med Kalmar ... 101

Noter ... I

Käll- och litteraturförteckning ... XLVI

Förkortningar ... LVII

Förord

Det var i solskenet och blåsten på Sydöland som mina tankar för omkring tio år sen började kretsa kring frågor rörande kalmarsundsområdets äldre historia. Som medarbetare vid utgrävningarna av Eketorps borg fick jag en första, fängslande kontakt med de problem medeltidsforskningen inom skilda vetenskaper här stod inför. Att jag redan då började förbereda en medeltidshistorisk undersökning rörande dessa trakter berodde till stor del på uppmuntran från professor Mårten Stenberger, undersökningens sedermera avlidne ledare.

Det tog emellertid flera år av arbetsam prövning, innan planerna på en avhandling fick en fast form. Slutgiltigt skedde detta i och med att jag fick förmånen att knytas till den forskargrupp inom Projektet jämförande stadshistoria, Stockholm, som utarbetar Kalmar stads historia. Den avhandling som nu framlägges är avsedd att sedermera, i illustrerat skick publiceras i band I av denna stadshistoria.

Den fasta punkten under min forskarutbildning har likväl hela tiden varit Historiska institutionen i Uppsala, där jag även som amanuens under några år fann en enkel bärgning.

En intrycksfull handledare, präglad av stränga vetenskapsprinciper, har min huvudlärare professor Sven A. Nilsson varit. Med egna erfarenheter från ett likartat forskningsobjekt har han vetat att utpeka fällor i det spröda kalmarmaterialet. Som kritiker av mina seminarieuppsatser och av avhandlingsmanuskriptet har han bland mycket annat sökt stärka min framställning i avseende på konsekvens och fullständighet.

Den lärare som närmast har följt utformningen av min framställning är emellertid professor Ingrid Hammarström, Stockholms universitet, i hennes egenskap av redaktör för Kalmar stads historia. Våra ofta återkommande överläggningar om stort och smått har varit ett fint stöd och har sin givna del i att framställningen kunnat fullbordas på en trots allt ganska kort tid.

Professor Sten Carlsson har läst avhandlingen i manuskript och därvid pekat på åtskilligt som har varit i behov av korrigering.

Som ung student i historia hade jag bland mina första lärare docenten Kurt Ågren. Han har på olika sätt fortsatt att ha en hand med i min utbildning, senast som uppslagsrik ledare för medeltidsseminariet i Uppsala.

Även utanför den närmaste kretsen av lärare och handledare har jag mottagit råd och hjälp från många håll. Professor Lars Hellberg, professor Frithiof Rundgren, båda Uppsala, och FD Stefan Söderlind, Bromma, har granskat olika, valda delar av mitt preliminära manuskript. Med landsantikvarie Ulf Erik Hagberg, Skara, har jag alltid kunnat diskutera kalmarsundstraktens problem. 1:a arkivarien Birgitta Fritz, Stockholm, har i olika sammanhang varit en engagerad och expressiv kritiker. FL Lidija Švābe, Stockholm, har lärt mig mycket om diplomens olika svårigheter. Lektor Sigurgeir Steingrimsson, Uppsala, har hjälpt mig att tyda kalmaruppgifter i den fornvästnordiska litteraturen.

Uppmuntran, stöd och diskussionsvillighet har jag funnit överallt bland lärare, personal och studiekamrater, både i Stockholm och Uppsala. Särskilt måste jag här nämna doktoranderna Birger Boberg, Björn Edsman, Sven Lilja och Thomas Lindkvist, vilka under arbetets slutskede har påtagit sig granskningsuppgifter. Björn Edsman renskrev dessutom med kort varsel notapparaten.

Värdefulla handtag har jag även i olika sammanhang fått av FK Per-Åke Green, FK Ingemar Jansson, FK Bo Räf, samtliga Uppsala, arkitekt Ulf Sjöstrand, Stockholm och hr Torsten Lind, Blomstermåla. En särskild tillgång har det personliga engagemang varit, som bokkonstnären Erik Lindegren, Askim, visat när det har gällt att på kort tid få fram den för disputationen nödvändiga avhandlingsupplagan. Många är dessutom de släktingar, vänner och bekanta som mer indirekt har befordrat mitt arbete.

Till alla er som hjälpt och uppmuntrat mig att genomföra denna mödosamma uppgift riktar jag mitt varma tack.

Vad mina allra närmaste har betytt i detta sammanhang är det lika svårt att definiera som att riktigt tacka för. Min hustru Carin har vid sidan av egna åtaganden utfört många praktiska uppgifter av direkt betydelse för mitt avhandlingsarbete, bland annat har hon påtagit sig det påfrestande värvet att upprätta käll- och litteraturförteckning. Med sina språkkunskaper och sin historikerträning har hon dessutom varit min ständiga rådgivare och medkämpe på alla sätt i vått och torrt. Torsten och Fanny, vilka under avhandlingsarbetets gång vuxit upp till aktningsvärda fem respektive tre år, vill jag ödmjukt tacka för att de aldrig har upphört att påminna mig om att livet pågår för fullt utanför studerkammaren.

Uppsala i april 1978.

Nils Blomkvist

Kalmars uppkomst och äldsta utveckling

TIDEN TILL 1300-TALETS MITT *av Nils Blomkvist*

ORTEN

Preciseringar rörande undersökningens objekt

Gamla staden

Innan Kalmar uppfördes på Kvarnholmen – den ö som ännu mot slutet av 1900-talet utgör dess hjärta – utbredde sig några hundra meter längre söderut en halvkretsformigt avrundad äldre stad, omfattande litet drygt 15 hektar. Dess strandlinje var knappa 500 meter lång och anslöt längst i söder till Slottsholmen. Tätbebyggelsen sträckte sig som mest omkring 500 meter uppåt land, över det område som fortfarande i vissa sammanhang kallas Gamla staden (Gamlestan).[1] Större var inte det medeltida Kalmar, flitigt omtalat i historieböckerna som en internationell handelsort och som ett politiskt centrum, förknippat med mer än ett sekels strider och politiska strävanden i Norden.

Hur anblicken av denna stad tedde sig för en på något avstånd placerad betraktare kan vi få en föreställning om tack vare några bevarade avbildningar. Ett husgytter kring en centralt belägen kyrka, hoppressat av en massiv, halvkretsformad stadsmur med fyra eller fem höga torn, framträder på det 1500-talsträsnitt, vilket utgör den enda kända bild som direkt är avsedd att återge medeltidskalmar. Staden framställes i en situation då den stormas av fiender. Stegar har rests mot muren och bågar och armborst beskjuter den. Som ett komplex för sig ligger borgen, med torn och andra huskroppar, avskild genom en vallgrav. I hamnen ligger ett skepp (fig 1).

Träsnittet finner vi i Olaus Magnus' 'Historia om de nordiska folken' (1555). Utan tvivel är det utfört under dennes landsflykt och stocken har möjligen skurits av en med motivet obekant medhjälpare.[2] Att det på ett någorlunda nöjaktigt sätt återger det medeltida Kalmars yttre drag behöver dock inte betvivlas. Jämförelser kan anställas med den handfull kartor och bilder av den gamla staden som har bevarats från 1585 fram till dess förstörelse och flyttning vid mitten av 1600-talet. Med reservation för de schematiseringar som får skyllas på format och framställningssätt, visar sig de topografiska huvuddragen i Olaus' bild vara återgivna med påfallande säkerhet.[3] I den eljest mycket sakkunniga litteratur som föreligger kring de äldre kalmaravbildningarna har detta träsnitt tidigare undgått uppmärksamhet.[4]

Händelsen som bilden säges återge inträffade 1506.[5] Vid den tiden var emellertid Kalmar redan en relativt gammal stad. De byggnadsverk som dominerar på bilden var alla då omkring tvåhundra år gamla eller äldre. Stadsmuren, bykyrkan, borgen och med dem staden i dess helhet söker sitt ursprung i den tidiga medeltiden. Numera återstår, om man undantar mödosamt framletade fragment, endast borgen som ett mäktigt monument över vad man redan då förmådde genom koncentration av resurser.

Ämnet för den följande framställningen är att söka förklara omständigheterna bakom Kalmars uppkomst och redogöra för dess utveckling fram till 1300-talets mitt, en tidpunkt vilken här uppfattas som gräns mellan tidig och sen medeltid.

De äldsta källornas Kalmar

Kalmars gamla stad hade lagts i aska och byggts upp igen åtskilliga gånger innan den efter en period av nederlagsdömd dragkamp med kronans nyanläggning – den nuvarande stadskärnan – under senare delen av 1600-talet lämnades att växa igen.

Flera arkeologiska och byggnadshistoriska undersökningar har kastat värdefullt ljus över den materiella kulturen under de tidevarv då staden låg på sin tidigare plats. Endast mindre delar av det forna stadsområdet har likväl blivit utgrävda (se Selling, nedan). Det mest omfattande källmaterialet till det gamla Kalmars historia kan därför antas ligga kvar i denna jord i form av föremål och byggnadsrester, oåtkomligt för oss idag.

Det finns emellertid även skrivna källor som kan ge en föreställning om livet i det medeltida Kalmar. För det ämne som nu skall behandlas är dock det skriftliga källmaterialet både magert och av skiftande karaktär.

Det fornsvenska *Kalmarnir* (*-ar*) anses ursprungligen ha varit namnet på en ö, vilken tidigt ådrog sig särskild uppmärksamhet hos de sjöfarare som passerade här. Ett sådant sammanhang kunde förklara att Kalmarsund uppkallades efter denna ö och att den stad, som så

småningom växte fram vid sundet, övertog namnet *Kalmarnir*, vilket senare ombildades till vårt Kalmar. Enligt en av Lars Hellberg ovan framlagd hypotes, skulle det ursprungliga *Kalmarnir* kunna identifieras med det det numera landfasta Stensö strax söder om staden (se Hellberg, ovan).

De äldsta skriftliga beläggen på namnet Kalmar får hämtas ur synnerligen skiftande kulturmiljöer. Allra tidigast påträffas sammansättningen Kalmarsund i en runinskrift från sen vikingatid, bevarad vid Ärja kyrkoruin nära Gripsholm i Södermanland. Texten lyder: 'Amunde reste denna sten efter sin son Runulv och (efter) Ring, sin broder. (Han) blev dräpt ute i *Kalmarna sundum*, (då de) foro från Skåne. Eskil ristade dessa runor'.

Det förefaller här som om Kalmarsund redan under denna tid var ett välkänt geografiskt begrepp i Mellansverige. Av litterära framställningar från tidig medeltid framgår, att kännedomen om namnet Kalmar då hade nått betydligt längre.

Den fornisländska litteraturen innehåller flera uppgifter om händelser i kalmarfarvattnen. Äldst torde ett par skaldedikter vara, vilka har tillskrivits den vid 1100-talets början verksamme Ívarr Ingimundarson. En av dem torde anföra namnet Kalmar, även om det sker i en annars icke förekommande sammansättning. Eftersom visans existens har vari föga uppmärksammad skall den här återges i sin helhet.

»Hratt hvast scipi
ihvoto veð ri
rost riþandi
oc ramir stravmar
festo seGir
sneckio langa
kynstors iofvrs
við Kalmar nes»
(Finnur Jónsson 1912 A s 498.)

I svensk översättning ger detta: 'Böljande havet och starka strömmar stötte hårt till skeppet i stormen. Män angjorde den högättade kungens långa skepp vid *Kalmarnes*'. Visan har bevarats i en saga om den med Ívarr samtida norske tronpretendenten Sigurd slembe. Texten är ur historisk synpunkt föga upplysande. Om namnet *Kalmarnes* har avsett natur eller bebyggelse framgår inte.

I de västnordiska kungasagornas krets av traditioner förekommer Kalmars namn knutet till följande två händelseförlopp:

1. Efter det till omkring år 1026 hänförda slaget vid Helgå hindrades den norska ledungsflottan från att ta sig ut ur Östersjön av danska styrkor vid Öresund. Enligt *Fagrskinna*, som anses återge traditionens äldsta skikt bäst, skulle norrmännen med helgonkungen Olof i spetsen ha avvaktat händelseutvecklingen *i Ka(r)lmarnum* innan de begav sig till en plats som hette *Bàrrvik*. Där drogs skeppen upp och man anträdde hemfärden till lands genom Östergötland, Småland och Västergötland.

2. Sommaren före 'det stora mörkret', ett uttryck som man har identifierat med en solförmörkelse år 1124, roddes den norska ledungsflottan till kalmarfarvattnen under ledning av Sigurd Jorsalafare, för att i »Småland» ta tribut och kristna invånarna. Denna färd kallades *Kalmarna leiðangr* (Kalmar ledung). Detta berättas i den delvis skadade handskriften *Ágrip*, som anses återge en text från omkring 1200.

Det mest berömda av de västnordiska historieverken är *Heimskringla* som tillskrives Snorri Sturluson, vars författarskap tillhör åren omkring 1230. I detta arbete »tillrättalägges» och utvecklas ofta den äldre traditionen enligt författarens egna bedömningsgrunder. Båda de med Kalmars namn förknippade äldre anekdoterna återges i Heimskringla, med vissa för oss intressanta tillägg. Om Olof den heliges härfärd på 1020-talet görs här gällande att Kalmar var den plats där norrmännen lade upp sina skepp. Deras hemfärd säges ha gått genom Småland och Västergötland, vilket är en justering gentemot den äldre texttraditionen, påkallad av Kalmars läge. Ändringen är således konsekvent utförd, vilket tyder på att den inte har berott på missförstånd av äldre framställningar.

Uppgiften om 'Kalmar ledung' preciseras i Heimskringla så, att färden ställdes *til kaupbœjar þess, er heitir Kalmarnar.* Att Kalmar här kallas *kaupbœr* (köpby) anger, att orten skulle ha varit speciellt inrättad för handel, en upplysning som de äldre västnordiska framställningarna inte innehåller. Den får ett särskilt värde av det faktum, att Snorri enligt en trovärdig källa hade besökt Sverige år 1219. Han har således haft förutsättningar att inhämta kunskap om det dåtida Kalmar. Uppgiften infogas likväl i en skildring av händelser som skulle ha inträffat omkring ett sekel tidigare.

Vad som anföres i Heimskringla kan jämföras med ett omnämnande av Kalmar i ett litterärt mästerverk från annat håll, Saxo Grammaticus' danska krönika. Detta arbete färdigställdes på latin av en lundensisk klerk omkring år 1200. Här nämnes Kalmar i skildringen av en sägenomspunnen, förhistorisk strid mellan svear och daner. Danerna och deras bundsförvanter hade legat i Öresund och väntat på bra vind 'och skeppen tycktes bilda en bro mellan Själland och Skåne'. Så blev vinden gynnsam varefter man seglade i sju dagar till *Calmarna oppidum.* Det var en märklig syn, har skribenten tillfogat, när skeppen breddes ut över havet så att himlen knappast kunde ses bakom de från masterna utspända seglen.

Oppidum är ett ord som Saxo i flera andra sammanhang har använt i betydelsen 'stad'. Stadsbegreppet lämnar jag dock tillsvidare därhän. Däremot skall jag peka på ett par Saxo-ställen som tyder på att denne har varit förtrogen med kalmarsundsområdet. Han talar nämligen om 'Öland och de närliggande öar, vilka

skiljes från Sveriges fastland av ett buktande sund'. Orden synes vara grundade på ett synintryck från Kalmarsund, Saxos eget eller någon annans. De anförs i en berättelse om en till forntiden hänförbar sjökonung, som därstädes drog upp sina skepp på land om vintern 'och omgav dem med en vall'. Det senare kunde tyda på kännedom om någon av de karakteristiska, cirkelrunda öländska fornborgarna, varav några på Saxos tid hade börjat användas på nytt. En av dessa, *Backaborg* (nu: Gråborg), torde som vi skall se ha varit föremål för särskilt danskt intresse. Det ligger inget osannolikt i tanken att Saxo personligen skulle ha företagit en resa genom Kalmarsund. I lundaärkebiskoparna Absalons och Anders Sunesens följe torde man ofta ha varit på resande fot. Jag skall här endast hänvisa till en av Henrik av Lettland under år 1207 anförd uppgift om hur ärkebiskop Anders, som legat över vintern i Riga med kansler och följe, i två skepp reste hem via Gotland för att kunna fira påsk i sitt hemland.

En gång trodde forskarna att danakrönikans och Heimskringlas författare till sista bokstaven visste vad de talade om. Nämnde Saxo *Calmarna oppidum* i samband med en förhistorisk »händelse» förutsatte man följaktligen att Kalmar hade varit stad på 700- och 800-talen. Jag behöver här inte bemöta ett dylikt föråldrat synsätt. Huruvida de händelser som Kalmar förknippats med har någon verklighetsbakgrund är det omöjligt att avgöra. Numera accepteras allmänt att dessa författare inte kan tillmätas källvärde för andra uppgifter än dem de lämnar om sin egen tid rörande förhållanden som de haft möjlighet att känna till. Uppgifterna om att Kalmar var en bosättning av speciellt slag (*oppidum, kaupbœr*), kan därför endast äga något bevisvärde för 1200-talets början, då verken skrevs. Även om författarna har kunnat vara tämligen väl underrättade om orten Kalmar, är det ändå inte säkert att dessa upplysningar är vittnesgilla ens för samtida förhållanden, eftersom texterna endast föreligger i avskrifter. Vad gäller Heimskringla medför detta inte någon allvarlig fara. Verket har bevarats i flera tidiga handskrifter. Vi måste däremot på denna grund betrakta den uppgift som lämnas av Saxo med viss skepsis, eftersom dennes verk i sin helhet endast kännes i en på sen avskrift baserad tryckt upplaga från 1514. En medeltida avskrivare skulle ju ha kunnat inskjuta ordet *oppidum* vid en tidpunkt då det blivit allmän känt att Kalmar var en »stad».

Gemensamt för nu anförda uppgifter är att de förekommer i berättelser om långfärder till sjöss. Kalmar kan förmodas ha blivit vida känt redan i sin ursprungliga egenskap av önamn. När namnet sedan överfördes på en viktig hamn, kan dess ryktbarhet endast ha ökat. Mot den bakgrunden är det heller inte anmärkningsvärt att det återfinnes i det äldsta beståndet av kartor och renodlat geografiska texter.

Namnet Kalmar anföres således i den äldsta mer detaljerade beskrivningen av en farled i Östersjön, en dansk uppteckning från omkring 1300, som jag skall behandla mer ingående längre fram.

Betydligt mer uppseendeväckande är emellertid att det omnämnes som »stad» i det tidigmedeltida arabiska kartverk med beskrivande kommentar som går under namnet 'Glädjen för den som önskar draga genom jordens trakter' eller helt enkelt 'Rogers bok'. Verket brukar tillskrivas Abū Abdallāh Muhammād al-Idrīsī, om vilken mycket få upplysningar finnes.

I beskrivningen av östersjöområdet omtalas sex gånger en »stad» *qlm'r* som får utläsas Qalmār. Transkriptionen är, enligt de specialister som har uttalat sig, fullkomligt säker. Orten är inlagd i en geometriskt konstruerad världskarta, som i 'Rogers bok' beskrivs och kommenteras. Notiserna är av typen: 'Staden Siqtūn är en vacker stad. Därifrån till staden Qalmār 100 mil. (---). Vidare, från floden Qutilws mynning till staden Qalmār, 100' mil osv. Den kartbild som föreligger har ingen likhet med verklighetens Nordeuropa. I kommentaren är på samma sätt åtskilliga ortnamn »felplacerade» i förhållande till vad man har velat identifiera dem med.

'Rogers bok' förknippas med den sicilianske kungen Roger II. Som dess tillkomstår anges dennes dödsår 1154. På allmänna källkritiska grunder måste man likväl frånkänna denna uppgift bevisvärde för att Kalmar skulle ha varit »stad» redan vid denna tidpunkt. De äldsta kända handskrifterna av 'Rogers bok' har daterats till 1300-talet, den allra äldsta är möjligen från omkring år 1300. Uppgifterna om de betingelser, under vilka verket utarbetades är motsägelsefulla, liksom forskarnas försök att identifiera de många nordiska ortnamnen.

Fyra namn tillhöriga Sverige har likväl inte vållat några stridigheter rörande språklig tolkning eller identifikation. Jämte Kalmar är det Siqtūn, Qutilw och Zuwāda, dvs. Sigtuna, Göta älv och Sverige (som säges vara 'en folkrik och stor stad, och efter den är hela landet uppkallat'). De fyra namnen utgör en kärna av icke helt oriktiga uppgifter om Sverige som 'Rogers bok' likväl innehåller.

Vid vilken tidpunkt kan de tänkas ha influtit i den sicilianska karttraditionen? Att Sigtuna nämnes tyder möjligen på, att det skett före 1200-talets mitt, då denna stad torde ha överskuggats av Stockholm. Formerna *Zuwāda* och *Qalmār* skulle kunna återspegla lågtyskt språkbruk, vilket antyder att det sannolikt inte skett före 1100-talets senare del, då handelsförbindelser med lågtysktalande folk började bli allmänna. Vad som anförts är dock två synnerligen lösa hållpunkter som inte är avgörande. Att Kalmar kallas *stad* är till sist inte till större hjälp. Även Sverige och Göta älv karakteriseras som städer. Ordet »stad» ger i många fall ett intryck av att vara utsatt på måfå.

En slutgiltig bedömning av vilket värde 'Rogers bok' kan ha för Kalmars vidkommande får anstå intill dess språkforskare, geografer och andra specialister hunnit utsätta den för en lika kritisk granskning som de nordiska berättande källorna fått utstå. Tillsvidare bör man behandla den med skepsis.

De *portolaner* (sjö- och kustkort) som under 1200- och 1300-talen hade börjat utarbetas i medelhavsvärlden har ibland utvidgats, så att de även innefattade nordligare farvatten. Försöken att lägga in Östersjön var inte framgångsrika. Namnet Kalmar påträffades visserligen redan 1339 på en portolan från Mallorca, men den kustlinje det införts på har inte ens en avlägsen likhet med verkligheten.

Den äldsta berättande källa som meddelar något konkret om Kalmars bebyggelse är ett annalfragment från ca 1300, som antas återge uppgifter ur skänningedominikanernas annalistik. Där anges tidpunkten för en rad konventsgrundningar inom dominikanprovinsen Dacia, dvs. de tre nordiska rikena. Under årtalet 1243 säges, att då 'kom konvent till Lödöse och Kalmar'. Före detta år hade enligt källan endast tre svenska orter mottagit dominikanhus – år 1237 Skänninge och Sigtuna samt 1239 Skara. 1243 skulle således Kalmar och Lödöse ha tillkommit, 1244 Västerås, 1249 Åbo och 1268 Strängnäs. Årtalen har antagits ange konventens invigning. De kan inte förutsättas vara korrekta, men andra omständigheter klargör, att de i alla händelser inte kan slå särskilt mycket fel. Ett konvents tillkomst var dessutom en procedur som sträckte sig över flera år. Ett par i kalmarhävderna förekommande uppgifter, som anger att konventet grundades 1232 eller 1234 har likväl inget källvärde. De kan härledas ur ett dunkelt uttalande i en 1500-talskälla.

Dominikan- och franciskankonvent förlades i regel till livligt trafikerade eller tätbefolkade orter. I Sverige framstår en konventsgrundning i många fall som det första tecknet på att en stad växte fram. Alla de konventsgrundningar som genomfördes i vårt land under 1200-talet, ägde rum i »städer» eller blivande »städer». Att Kalmar på 1230/40-talen nått en sådan utvecklingsnivå att ett dominikankonvent förlades hit är därför en mycket viktig uppgift. Från denna tid behöver vi inte längre förlita oss på osäkert traderade och till sitt innehåll oklara benämningar utan kan peka på ett säkert tecken på stadsutveckling.

Det viktigaste källmaterialet till de följande undersökningarna är *diplomen*, vilka huvudsakligen utgörs av brev med offentligt innehåll. I jämförelse med de litterära källor som jag hittills har uppehållit mig vid erbjuder dessa brev vissa fördelar. De är i allmänhet utfärdade geografiskt sett nära Kalmar av personer som bör ha kunnat vara väl underrättade om orten. Vidare är de ofta exakt daterade och bevarade i original eller i primära avskrifter.

Namnet Kalmar är rätt väl representerat i detta slags material, men de flesta beläggen har ingenting att meddela om själva orten. I många fall är breven endast daterade här. Detta gäller främst kvarlevor av de politiska sammankomster som ofta hölls här under medeltiden.

De diplom som faktiskt upplyser om förhållanden i det tidigmedeltida Kalmar är således ganska få. Den sektor av verkligheten som de kan förväntas täcka är dessutom smal, något som sammanhänger med de omständigheter genom vilka dessa texter har bevarats till vår tid.

Man har många gånger konstaterat, att de medeltidsurkunder som vi äger kännedom om till största delen har legat i de ledande kyrkliga institutionernas arkiv vid den tid då reformationen genomfördes. Det är således vad man under senmedeltiden inom dessa institutioner fann värt att arkivera som finns kvar. Dessutom har mycket på olika sätt förkommit under senare århundraden.

Av de båda i själva Kalmar belägna klostren tycks bröderna inte alls ha förmedlat några urkunder till oss. Möjligen är deras arkiv i sin helhet förstört. Jämförelser med Sigtuna eller Skänninge, vilkas dominikanarkiv till stor del har bevarats, visar att detta förmodligen skulle ha kunnat belysa t.ex. de lokala stormännens relationer till staden. Från det år 1299 anlagda systraklostret föreligger däremot en relativt fyllig brevsvit, som huvudsakligen innehåller åtkomsthandlingar rörande klostrets gods. Dessa brev kan ha varit av juridiskt intresse även efter reformationen, vilket bör ha medverkat till att de har blivit bevarade. Det kan även tänkas att kalmarsystrarnas överflyttning till Skänninge vid 1500-talets början räddade arkivet från en våldsam förstöring.

Av institutioner belägna på andra orter har Nydala kloster och Linköpings domkyrka bevarat några ur kalmarsynpunkt intressanta brev. Utanför Sverige har framför allt staden Lybecks medeltidsarkiv varit av betydelse. Dessa och de övriga arkivbildare som kommer ifråga har haft anknytningar till Kalmar av olika slag. Det material de kommit att bevara återspeglar givetvis arten av den anknytning man haft. Därför är det viktigt att inledningsvis slå fast, att de glimtar av livet i Kalmar som framskymtar i det äldsta diplommaterialet är beroende av vad orten har betytt för respektive arkivbildare.

Det äldsta diplom i vilket Kalmar omtalas härrör från den tid och den krets där Saxo Grammaticus verkade. Det är ett skyddsbrev, utfärdat av ärkebiskopen i Lund Anders Sunesen för Nydala kloster. På språkliga grunder har man antagit att den person som har fört pennan också har varit dansk. Sjutton av klostrets egendomar uppräknas särskilt i urkunden. En av dessa låg, heter det, *in uilla iuxta Kalmarniam. nomine Skieldby*, dvs. 'i en by nära Kalmar som heter Skälby'. Det framkommer även, att klostret mottagit detta gods som själagåva för en 'Algot från Sande' av dennes hustru och arvingar, bland vilka en 'Näskonung' nämnes. Brevet föreligger i original men saknar datering. På innehållsliga grunder har det förts till åren 1202/15.

Några närmare uppgifter om Kalmar finner vi ju inte här, men att denna ort användes för att precisera Skäl-

bys läge och anföres i den latiniserade namnformen *Kalmarnia* tyder på att den var bemärkt i något avseende. Till skillnad från de tidigare diskuterade belägg, som också antyder att Kalmar var berömt, har detta omnämnande inget samband med sjöfärder. Istället framstår Kalmar som en ort av intresse för den omgivande landsbygden.

Vid 1200-talets mitt finner vi de äldsta brevuppgifter, vari Kalmar ses som en större samlad bosättning. Orten kallas här för *civitas*, *urbs* och *portus*, alltsammans ord med betydelsen 'stad' i medeltidslatinet. Den kallas även *villa*, som kan betyda både 'by' och 'stad'. Terminologin är således något obestämd, men den varierande användningen av olika ord för 'stad' tyder ändå på att man uppfattade Kalmar som en klart avgränsad tätort, vilken kunde jämföras med de städer som vid denna tid fanns i mer utvecklade områden.

I dessa brev omtalas även kalmarborna för första gången. Som kollektiv kallas de *inhabitantes* eller *cives*, ord som i båda fallen bör översättas med 'invånare'. Ett av breven, som fram till andra världskriget förvarades i Lybeck, har varit beseglat med 'kalmarinvånarnas sigill'. Vapenbilden föreställde ett torn.

Detta brev som sändes från Kalmar till Lybeck något av åren 1255/61 anger dessutom, att Kalmars styresmän utgjordes av en *prefectus*, 'fogde' och en grupp kallades *discreciores*, ung. 'de vittraste', samt att här fanns en domstol, vid vilken *seniores ac discreciores villae*, dvs. 'stadens (byns) äldste och vittraste' hade någon funktion.

Vi upplyses nu även om enskilda personer som levt i eller haft anknytning till Kalmar. Lybeckbrevet handlar nämligen om arvet efter en avliden kalmarköpman som hette Herman *Buccha*. Dennes ej namngivna syster var gift med lybeckborgaren Oliver, som måhända hade bott i Kalmar förut. Ingen av dessa är dock den tidigast omtalade kalmarbon. Det är istället den lekbroder Berthold, som i ett fragmentariskt dominikanprotokoll från 1252 anbefalles att flytta från Kalmars konvent till Skaras.

Redan 1231 förekommer emellertid bland Rigas rådmän en 'Volmar från Kalmar' (Uolmarus de Calmare). Tillnamnet kan betyda att denne härstammade från Kalmar. Namn av denna typ kunde emellertid även ges till personer som regelbundet gjorde handelsresor till en speciell ort. Binamnet 'från Kalmar' (*de Kalmarnia, de Calmaria, van Calmeren*) påträffas tämligen ofta i hansastäderna under 1200- och 1300-talen. Därnäst sker det i Lybeck, där en 'Konrad Kruse från Kalmar' nämnes 1259.

Alla de nu nämnda, med det tidiga Kalmar förbundna namnen, kan vara tyska. Man måste endast reservera sig beträffande Volmar, som även kan vara en kortform av det danska kunganamnet Valdemar, vilket anses vara av slaviskt ursprung. Den i lybeckbrevet omtalade kalmarfogden var däremot svensk, östgötalagmannen Magnus Bengtsson. Ett annat svenskt inslag i Kalmar vid 1200-talets mitt underrättas vi om i två nydalabrev. De visar att klostret nu hade förvärvat en gård i själva Kalmar och att dess innehav av denna vid något tillfälle hade varit omtvistat.

Spåren av ett tyskt inslag i Kalmars befolkning motsvaras av uppgifter om handelsförbindelser med tyska städer. Att Kalmars invånare aktivt seglade på Lybeck framgår av den vädjan Kalmars styresmän i brevet 1255/61 riktade till lybeckarna, *quatinus nullos de uilla nostra --- detineatis*, 'att ni inte kvarhåller några från vår stad'. Kalmarbornas aktiva fjärrhandel och intressegemenskap med tyska köpmanskretsar finner även slående belägg i en ungefär samtida pommersk handelsordning, bevarad som avskrift i en tänkebok för Greifswald. Här har *illi --- de Kalmarnia*, 'de från Kalmar', befriats från vissa tullbestämmelser.

Ett tecken på utlandsförbindelser av annan art är det kyrkopolitiska möte som hölls i Kalmar sommaren 1266. Kardinallegaten Guido sammanträffade den gången med Birger jarl, svenska biskopar och stormän.[6]

En handfull diplom från 1250/60-talen antyder vilket slags samhälle Kalmar var i färd med att utvecklas till. Även om källmaterialet fr.o.m. 1270-talet breddas en aning, så att ortens karaktär med större säkerhet kan bestämmas, förblir det fram till 1300-talets mitt magert. Först under senare skeden får vi möjlighet att överblicka befolkningens sammansättning, ekonomiska verksamhet och annat sådant. Detta beror på att flera typer av källor har bevarats från senmedeltiden, bland vilka det lybska pundtullmaterialet och Kalmar stads tänkebok förtjänar att särskilt omnämnas. Senmedeltidens källor kan likväl endast i starkt begränsad utsträckning läggas till grund för slutsatser om tidigmedeltida förhållanden.

Den bild jag nu skall teckna av Kalmars uppkomst och äldsta utveckling har som underlag ett ringa bestånd av källor, vilkas ålder och innehåll skiftar. En undersökning som grundas enbart på det material som föreligger, skulle därför genom dettas snedfördelning komma att gälla inte Kalmars, utan dess institutioners historia. Många utvecklingslinjer i det tidigmedeltida Kalmar återspeglas uppenbarligen inte alls i källorna. För att kunna belysa även sådana sidor av stadens framväxt, uppställer jag antaganden om hur förhållandena rimligen bör ha gestaltat sig här, grundade på jämförelser med andra orter och på den allmänna kunskap vi äger om den tidiga medeltidens stadsväsen. Kravet på de antaganden som görs enligt den metoden, är givetvis att de ej står i strid med vår lilla kärna av faktiska uppgifter om Kalmar.

Källsituationen påverkar naturligtvis valet av frågeställningar, vilka måste inskränkas till de mest centrala i Kalmars utveckling. Det problem som uppmärksamheten först skall riktas på är ett gammalt diskussionsämne: när befolkades Kalmar? När blev det en stad?

Kalmars ålder

Ännu för hundra år sedan hyste man alldeles yverborna åsikter om Kalmars ålder, förknippade med föreställningar om de folkvandringstida germanernas urhem. Överdrifterna möttes redan då ibland av skepsis och följdes av en nyktrare syn hos de kalmarforskare som verkade vid 1900-talets början.[7]

De inhemska forskare som i senare tid har diskuterat Kalmars äldsta historia har ändå vanligen uppfattat orten som en av Sveriges äldsta »städer». Dess uppkomst har man ibland velat söka i vikingatiden. Vanligt är att 1100-talets förra del framdragits som en tidpunkt då Kalmar hunnit uppnå stor betydelse.[8] Från andra utgångspunkter har man dock, bl.a. inom hansaforskningen velat förlägga Kalmars uppkomst eller åtminstone ett viktigt led i dess utveckling till 1100-talets senare del.[9]

När man har diskuterat Kalmars ålder har det inte alla gånger rått fullkomlig klarhet om vad det är som skall dateras: är det bosättningen, handelsfunktionen, inrättandet av styrande organ eller stadsprivilegierna? Dock har man ibland delat in utvecklingen i flera led och talat om t.ex. 'viktig hamn', 'handelssamhälle' och dylikt som förstadier till 'staden'. Vad är då en stad?

Stadsbegreppet

Enligt en mycket allmän definition var medeltidsstaden en av privilegier skyddad handelsplats som bildade egen rättskrets inom vilken särskilda rättsförhållanden rådde. Ofta var den dessutom säte för världsliga och kyrkliga institutioner. Detta snäva, i huvudsak rättsligt definierade stadsbegrepp stämmer rätt väl med vad man under en framskriden del av medeltiden lade i de ord som motsvarar vårt 'stad'. Därför kan det vara värt att hålla fast vid det, under förutsättning att man finner andra sätt att definitionsmässigt fånga in handelsplatser och andra icke-agrara bosättningar som saknade rättslig särställning, samt alla de orter vilkas förhållanden är otillräckligt kända. Till sistnämnda kategori hör uppenbarligen Kalmar under dess äldsta tid som bebyggd ort.

För att kunna yttra sig om en orts formella överbyggnad och således avgöra om den har varit stad, krävs uppgifter som endast påträffas i vissa slags källor. Dessa föreligger inte alltid redan från den tid då administrativa och kommersiella funktioner eller bebyggelseanhopning kunnat konstateras, ett dröjsmål som kan bero på källäget eller på att orten av någon anledning ännu inte har upphöjts till stad. Likväl måste det vara väl så viktigt att ta ställning till när Kalmar antog dessa funktioner och när tätbebyggelse uppstod, som att fastställa den tidpunkt när platsen accepterades som stad av den politiska maktens företrädare, allra helst som skillnaden kan bero på källmaterialet. Före den tidpunkt då källorna visar att Kalmar ägde rättslig särställning, bör man likväl undvika att beteckna orten som stad och istället använda funktionella termer såsom handelsplats respektive administrativt säte. I sådana fall där in- och utflöde av varor och arbete förekommit, men där funktionens art inte framgår, utgör *omsättningsplats* en brukbar term (s 30).[10]

Dateringsunderlag i de skrivna källorna

På grundval av den inledande översikten av de äldsta kalmaromnämnandena kan följande hållpunkter för dateringen av Kalmars utveckling till stad fastslås:

1. *Namnet* Kalmar var väl känt redan under 1000- och 1100-talen, vilket inte behöver tyda på att stadsbildningen skulle ha börjat. Den plats som ursprungligen kallades Kalmar uppmärksammades troligen då i egenskap av svårbemästrad passage i en ofta nyttjad farled.

2. *Handelsplatsen* Kalmar bryter fram i materialet med viss plötslighet under 1200-talets första årtionden. Då hade Snorri Sturluson blivit underrättad om dess läge och karaktär av *kaupbœr*, ett uttryck som bäst översättes med 'handelsplats' eftersom vi inte vet om den inbegriper rättslig särställning. Ett par uppgifter kan vara äldre, men de är illa och sent traderade, varför inga slutsatser kan byggas på dem. Detta gäller den förmodligen välunderrättade Saxo Grammaticus och den mycket illa underrättade arabiska geograf, som infogade namnet Kalmar i den från Roger II:s hov i Palermo härrörande karttraditionen. Under förra delen av 1200-talet kan vi skönja att en internationellt orienterad köpmannabefolkning verkade i Kalmar och att orten uppmärksammades på den småländska landsbygden. Då anlades även dominikankonventet.

3. *Staden* Kalmar kan man med viss rätt tala om från och med 1200-talets mitt, i och med att ett diplommaterial öppnas för oss. Klart är att Kalmar då hade egen domstol, egen fogde och någon form av tongivande talesmän, vilka kan uppfattas som ett styrande organ. Klart är även, att Kalmar kallades för stad i latinska brevtexter, även om terminologin saknade fasthet vid denna tid. Däremot är, som vi längre fram skall se, svårigheterna stora att utröna vad de nämnda myndigheterna representerade och vilka befogenheter de hade. Av praktiska skäl kommer jag att från denna tid (1250) beteckna Kalmar som stad.

Dessa på skriftliga källor baserade slutsatser skall nu konfronteras med arkeologiska och topografiska dateringsgrunder som har framlagts i litteraturen.

Datering på grundval av jordfynd, byggenskap och stadsplan

1. Det äldsta byggnadsskede man har iakttagit på slottsområdet i Kalmar är rester av en rund och en rektangulär stenbyggnad, vilka har bedömts som grunder till en kastal resp. ett förnämare bostadshus. Kastaltorn har visat sig förekomma som äldsta del i flera slottskomplex och på andra viktigare platser. Typen har generellt hänförts till 1100-talet och 1200-talets början. Undersökningsledaren Martin Olsson har i detta fall föreslagit en datering till ca 1200.

De båda stenbyggnaderna hade uppförts i ett redan existerande kulturlager, varför en äldre bosättning antogs ha funnits på platsen. Fynden i detta kulturlager ger mycket oprecisa hållpunkter för en datering, men tydligt är att bosättningen inte behöver ha varit särskilt gammal när kastalen restes.[11]

Undersökningarna på Slottsholmen har knappast frambragt något avgörande belägg, som tvingar till en datering före ca 1200 av de där företagna anordningarna. Å andra sidan kan det inte uteslutas att det äldsta kulturlagret hade börjat bildas före 1100-talets slut. Tillfälliga besök och rentav bosättning kan naturligtvis ha skett här långt tidigare utan att ha med stadens tillkomstprocess att skaffa.

2. Utgrävningen av hamnen har givit viktiga fartygsfynd från 1200-talet och senare, men föga som kunnat tillföras en äldre tid.[12]

3. Dominikankonventet låg enligt källor från sen medeltid och vasatid i stadens sydöstra hörn, inte långt från borgen. Här har ett större byggnadskomplex utgrävts i vissa delar. Fynden var inte många men delvis karakteristiska, såsom gravsättningar under kalkhällar och fragment av en dopfunt, hänförd till 1200-talet. Dessa fynd torde ställa utom tvivel att det verkligen är delar av konventsbyggnaden som man har påträffat. Eftersom vi är tämligen väl underrättade om dess tillkomst under 1230/40-talen utgör bristen på tidsbestämmande fynd ingen allvarligare olägenhet.[13]

4. Dateringen av stads- eller bykyrkans tillkomst utgör ett svårt problem. som påkallat en speciell utredning (se Bilaga 1). Jag visar där att vår kunskap om denna kyrka inte kan läggas till grund för antagandet, att urbaniseringsprocessen hade börjat här före ca 1200.

5. Kalmars medeltida stadsområde omgavs som tidigare nämnts av en halvcirkelformad mur, fullföljd även mot sjösidan. Den anses numera på goda grunder ha blivit uppförd tidigast mot 1200-talets slut och har blivit jämförd med en i Nordtyskland utbredd stadsmurstyp.[14]

6. Den för sin tid mycket moderna, västeuropeiskt influerade kalmarborgen måste ha varit väl utbyggd år 1336, att döma av ett uttalande från detta år. Detta har Martin Olsson omsorgsfullt motiverat i det stora arbetet om slottets byggnadshistoria. »Med tanke på den högklassiga byggnadsteknik, som utmärker borgen, och den omsorg, som ägnats alla dess detaljer är det också tydligt, att den icke är något hastverk, som kommit till under oroliga tider, utan den har planerats och utförts under en period, då man haft god ekonomi och god tid att utföra anläggningen i bästa material och ge den en vårdad och välstuderad arkitektonisk form». Hans mening är därför att den bör ha stått färdig vid Birger Magnussons regeringstillträde 1302. Den byggnadshistoriska analys som han företagit ger samma utslag: »Resultatet av undersökningen blir, att borgens byggnadstid sannolikt kan fastställas till 1200-talets två sista årtionden».[15]

Några mindre undersökningar har vidare gjorts på olika håll i den gamla staden. Dessutom finns uppgifter om äldre fynd och andra iakttagelser av starkt skiftande värde. Allt detta räcker inte så långt, men två klara tendenser torde kunna slås fast. Inget av betydelse tyder på att Kalmar har haft vikingatida anor, medan dess ställning som internationell omsättningsplats är väl antydd från och med 1200-talet. Någon närmare datering av de äldsta kulturlagren synes för närvarande inte kunna ske. En del föremål tillhör typer som existerade redan under 1100-talet, men om det mesta gäller, att dateringar måste göras med breda säkerhetsmarginaler.[16]

Det arkeologiska materialets vittnesbörd synes därför stämma väl överens med de slutsatser som berättigas av de skriftliga källorna. I båda fallen uppträder de första säkra tecknen på en fast, större bosättning omkring år 1200.

Vid bedömningen av Kalmars ålder bör hänsyn även tas till stadens topografiska helhet. Gatunätet bar ålderdomlig prägel före den helt omskapande reglering som företogs efter ödeläggelsen 1611. Uppgifterna om dess närmare utsträckning är likväl otillräckliga och delvis motsägelsefulla.[17] Gatusträckning och nivåer måste säkerställas arkeologiskt betydligt mer än vad som hittills kunnat ske, innan några slutsatser kan baseras härpå. De element i stadsbilden som f. n. kan läggas till grund för en diskussion är de välkända institutionernas läge i förhållande till varandra och till muren, torget och hamnen (fig 2).

Kastalen och sedermera borgen intog ett framskjutet läge mot sundet. Därifrån kunde hamnen övervakas. Torget och stadskyrkan var nära förbundna med varandra. Adolf Schück har framdragit några indicier som tyder på att stadsområdet var fullbyggt under senare delen av 1200-talet. Före detta sekels mitt hade dominikankonventet beretts plats däri, under det att yngre institutioner som systraklostret (1299) och helgeandshuset (senast 1336) placerades utanför. År 1293 minskades kyrkogården för att bereda plats åt profan bebyggelse, vilket tyder på att man då hade svårt att finna utrymme i staden. Stödd på dessa iakttagelser, antog Schück vidare, att stadsmuren var uppförd vid denna tid.[18]

Stadens halvcirkelformiga ytterkontur har även lockat till jämförelser med vikingatida handelsplatser som Birka och Hedeby (Slesvigs föregångare). Stadsmuren skulle i så fall ha föregåtts av en enklare vall.[19] Mot tanken talar förstås vad som här tidigare har anförts. Det gör emellertid även det vetande som numera har samlats om de äldre fjärrhandelsplatsernas inre struktur.

Dessa handelsplatser var således tämligen glest bebyggda, ofta grupperade i flera bosättningar med öppna ytor emellan. I den mån de fortlevde in i medeltiden, erhöll de vanligen ett stort antal kyrkor under den första kristna tiden. Sigtuna, Visby och flera danska städer representerar denna äldre stadsgenerations karakteristiska topografi.[20]

Kalmars täta bebyggelse och enda centralt belägna församlingskyrka söker sina motsvarigheter i en yngre typ av städer. Att dominikankonventet fått plats inom stadsområdet antyder samma sak, men därvidlag vet vi inte tillräckligt om omständigheterna vid dess tillkomst.

Därför har Kalmar sedermera jämförts med danska stadsbildningar från slutet av 1100-talet och början av 1200-talet. Åhus, Ystad, Malmö och framförallt Köpenhamn har nämnts i sammanhanget.[21] Likheten är emellertid allmänt sett stor även med de tyska kolonialstäderna vid Östersjön (fig 3).[22]

Mot tanken på vikingatida ursprung talar även Kalmars läge vid en djuphamn på en öppen kust. Det påminner om flera av de nämnda danska städernas, men det liknar ännu mer Stralsunds, som upphöjdes till stad 1234.[23]

Kalmars till en början obetydliga roll i kyrkligt-administrativa sammanhang låter sig slutligen förklaras enklast om Kalmar inte hade nått någon betydelse vid tiden för stifts- och prosteribildningen i Sverige, som i sina äldsta former synes ha uppnått viss stadga från mitten av 1100-talet.[24]

Sammanfattningsvis finns det således varken historiska, arkeologiska eller topografiska skäl för att Kalmar skulle ha varit den ålderdomliga stad forskningen oftast velat se den som. Ingenting substantiellt hänvisar dess uppkomst till tiden före ca 1200.

Datering av Kalmars uppkomst, eller omvärdering av data i detta sammanhang, är inte något självändamål. Sådana bemödanden får mening om stadens tillblivelse därigenom kan infogas i ett historiskt sammanhang, som förklarar varför denna speciella ort vid Kalmarsund en gång anträdde en sådan utveckling. Det är till frågan om sammanhangen jag nu övergår.

BAKGRUNDEN OCH FÖRUTSÄTTNINGARNA

För att illustrera att uppkomsten av en stad på Kalmars plats måste infogas i ett internationellt perspektiv, har jag på en karta lagt in två linjer, vilka betecknar var sitt tidsbundna förhållande av stor betydelse. Den ena linjen anger svearikets medeltida sydgräns, den andra den uråldriga farleden upp längs kusten mot de svenska kärnlandskapen, vilken under äldre medeltid även användes för färder mellan Europas kontinent och Ryssland. Linjerna möts i en nästan rät vinkel (fig 4). Det var omedelbart innanför dess skärningspunkt som Kalmar växte fram under tidig medeltid.

Vad denna kartbild tydligt åskådliggör är att Kalmar uppstod i en trakt som under äldre medeltidens gräns- och sjöfartsbetingelser var rikets »port mot söder». Detta grundläggande faktum medför, att Kalmar kan antas ha utvecklats under ett mer oförmedlat utländskt inflytande än de flesta andra svenska städer.

Tecken på att så var fallet har redan skymtat i form av stadens tyska befolkningselement, dess förbindelser med hansastäderna och de möten som hölls här.

Att hanseaterna dominerade det svenska stadsväsendet under en stor del av medeltiden, är välkänt. Men varför kunde några endast måttligt stora nordtyska sjöstäder spela en så ledande roll? Att besvara den frågan är detsamma som att insätta de tidigmedeltida svenska städernas framväxt i ett vidare internationellt perspektiv.[1] Det kontinentala stadsväsendets samband med och funktion i den internationella ekonomiska utvecklingen under 900-, 1000- och 1100-talen har ägnats en livlig forskning utomlands. På grundval av några nyare översiktsverk[2] skall jag försöka skissera vissa huvudlinjer i den allmänna utvecklingen under de sekler som föregick Kalmars uppkomst.

Den internationella bakgrunden

1000-talets maktförskjutning

Kristendomen infördes i Norden omkring år 1000.[3] Därmed påbörjades en kulturell omvandling, som med tiden skulle bli mycket genomgripande. Religionsskiftet torde emellertid endast utgöra ett led i en mer allmän förändring, varigenom de nordiska rikena utvecklades till stater av dåtida västeuropeisk – många använder ordet »feodal» – typ. För detta fordrades, förutom omvändelse till kristendomen, inrättandet av en kyrklig hierarki och centrala institutioner såsom myntväsen, kansli, några riksämbetsmän och ansatser till ett stadsväsen. Samma slags omvälvning skedde även bland de folkslag som bodde mellan Östersjön och Svarta havet. Vid ungefär samma tid framträdde också där nya, jämförelsevis centraliserade stater – Polen, Ryssland, Böhmen, Kroatien, Ungern och Bulgarien. Man har talat om att en tredje generation europeiska stater föddes efter dem med rötter i antiken och folkvandringstiden.[4]

Väsentliga element i de »äldre» kristna staternas samhällsskick hade överförts till de »nya». Särskilt anmärkningsvärt är att detta följde efter den långa period då araber, magyarer och nordiska vikingar i etapper hade avstyckat delar av den kristna världen och varit mäktiga att plundra eller beskatta den nära nog i dess helhet under mer eller mindre tillfälliga razzior. Utvecklingen ger följaktligen intryck av att höra hemma i en övergripande maktförskjutning till de av ålder kristna ländernas fördel.

Under 1000-talet hade både den grekisk-ortodoxa och katolska kulturkretsen expanderat. Därefter knöts uppgången huvudsakligen till västerlandet. Det är den ekonomiska grundvalen för detta västeuropeiska uppsving som den följande framställningen i korthet skall teckna.

Folkökning och ekonomisk växt i Västeuropa

Sedan den västromerska staten hade rämnat under 400-talet följde ett skede av stark decentralisering, som brukar omtalas som »de mörka århundradena».[5] Denna tid präglades av tämligen stillastående ekonomi och låg produktivitet inom jordbruket: De delar av Europa som inte låg vid Medelhavet synes ha varit i hög grad täckta av skog.[6] Jordbruket drevs extensivt medan boskapsskötsel dominerade ekonomin.[7]

De första tecknen på uppsving märktes på 900-talet i form av ökande uppodling i delar av västra Europa. Det var tidigare ej odlad jord som nu togs i anspråk, först genom att äng och skog intill de gamla byarna bröts upp. Efterhand antog förloppet mer organiserad form. Under 1100- och 1200-talen styrdes det av landsherrarna, vilka upplät ödemarker till speciella *locatores*, som i egenintresse fick värva kolonisatörer och organisera deras utflyttning och anläggning av nya byar.[8]

Nyodlingen torde jämte tekniska och organisatoriska nydaningar ha medfört starkt ökad avkastning inom de agrara näringarna.[9]

Man kan alltid diskutera om detta var den faktor som möjliggjorde folkökning, eller om det tvärtom var ett växande befolkningstryck som pressade fram kolonisationen. Klart är att befolkningen ökade kraftigt i västra

Europa.[10] Vissa följdverkningar av detta kan man lätt föreställa sig.

Eftersom antalet människor ökade, behövdes fler yxor, spadar och plogar, mer fisk och salt än tidigare, för att nu nämna några få av tidens förbrukningsvaror. Samhällenas överskikt breddades givetvis samtidigt. Nya kyrkor uppfördes och gamla gjordes rymligare. Här behövdes byggnadsmaterial, nattvardskärl, dopfuntar, pergament och vax. De världsliga herrarna byggde allt väldigare borgar och samlade allt större ryttarhärar, vilka behövde hästar och vapen. Överallt i de högre kretsarna efterfrågades fina tyger, vin, kryddor, ädla metaller och stenar.

Det förbättrade försörjningsläget och den ökande efterfrågan på alla möjliga produkter gav utrymme för specialiserad framställning av vissa varor. Det är en självklarhet att även handeln samtidigt måste ha aktiverats.

De första ansatserna till uppgång i handelslivet har man också velat tidfästa till senare delen av 900-talet. Den nya handeln kännetecknades av ökande volym, där agrarprodukter, oädla metaller och andra skrymmande varor blev alltmer betydelsefulla. Marknadsresor och penningekonomi blev fasta inslag i de flesta människors liv, något som inte kunde undgå att få organisatoriska och sociala följder.

Den typ av köpman som personligen färdades på riskfyllda leder med små högt prissatta varupartier, började ersättas av en stillasittande organisatör. Köpmännen blev toppskiktet i en social struktur, där de avlönade andra att sköta transporterna och att ta de personliga riskerna, där krediter kunde ersätta penningöverföring, där bolagsformer – ofta förstärkta av släktskapsband – medgav att samma handelshus representerades vid transportens början och slut.[11]

En anmärkningsvärt central roll i Västeuropas allmänna uppsving under det här skedet synes en halvindustriell framställning av tyger ha spelat. Denna tog fart i Flandern och spreds hastigt i angränsande områden. Förutsättningen fanns i fåraveln och den särskilt goda ull, som atlantklimatet frambringar. Efterhand igångsattes tygmanufakturer även i Norditalien och på många andra platser i Europa.

Dessa förhållandevis rationellt tillverkade tyger såldes med stor framgång. Det har man sökt förklara med att de var lättfraktade och tillhandahölls i en mängd kvaliteter. De öppnade möjligheten även för bredare mellanskikt att drapera sig i viss lyx.[12]

Kring tygmanufakturerna i och intill Flandern, vilka möjliggjorde stora kapitalansamlingar, grupperades andra ekonomiska aktiviteter. Ett område, i stort sett inträngt mellan floderna Seine och Rhen, kom att bli det ledande i norra Europa.[13]

Jordbrukets ökande produktivitet, handelns växande volym och det halvindustriella tillverkningssättet kunde inte undgå att i sin tur inverka på stadsväsendet.

Det nya stadsväsendet

I södra och mellersta Europa stod ruinerna delvis kvar efter den antika stadskulturen. Mellan sönderfallande stadsmurar, torrlagda akvedukter, vittrande tempel och triumfbågar utbredde sig dock under de »mörka århundradena» i många fall åker och betesmark. En kontinuitet med senantiken upprätthölls av furstehov, domkyrkor, kloster och stormannagårdar. Speciella folkgrupper hade tagit sig an den fjärrhandel som förekom, i Sydeuropa ofta judar och längs Rhen främst friser. De hade i flera städer speciella inhägnade kvarter.

När uppgången satte in växte handels- och hantverksutövarna i antal och bebyggelsen förtätades åter. Detta räckte emellertid inte. På många håll uppstod storstäder i den tidens mening, som saknade romerskt förflutet. Utanför imperiets gamla gränser urbaniserades äldre huvudorter, men även här uppstod städer på »nya» platser, där t.ex. tidigare endast lokala marknader förekommit.

Förut hade fjärrhandlarna ibland bildat intressegemenskaper på hemorten och gärna färdats i konvojer. Mot bakgrunden av handelns ökade betydelse blev köpmännens gillesliknande organisationer allt påtagligare element i städerna och kunde resa anspråk på inflytande, självstyre och privilegier. Härur växte den karakteristiska medeltida rätts- och rådsstaden fram. Städer belägna i en ekonomiskt svag eller politiskt splittrad omgivning förvärvade snart visst självstyre. De flesta städer i den växande västeuropeiska kulturkretsen erhöll någon rättslig särställning. Genom städernas styrelseorgan kunde sedan de ledande köpmännen träffa handelsavtal och politisera med furstar eller andra städer och aktivt bevaka stadens och den egna kretsens intressen.

När köpmän och hantverkare upprättade självstyrande kommuner, skedde detta enligt forskningens äldre uppfattning under hårdnackat motstånd från den feodala omgivningen. Denna mening har efterhand modifierats av iakttagelser om 'progressiva' stadsherrar, vilka såg fördelar i den nya situationen och medgav självstyre, givetvis med väl genomtänkta förbehåll. Nyligen har resonemanget vänts helt om av påpekandet, att det i själva verket kan ha varit det feodala skedets decentralisering som skapade nödvändigt utrymme för frigörelsen. En självklar förutsättning är den ekonomiska uppgång som gav ökad samhällsbetydelse åt stadsnäringarna och ökade deras lönsamhet.[14]

Östersjöområdet inkluderas

Den tyska expansionen

Den allmänna ekonomiska uppgång som nu har beskrivits, tog fart i en korridor, som sträcker sig diagonalt över den europeiska kontinenten mellan Norditalien och Flandern. Från detta kärnområde spred sig effekterna i olika riktningar.

Som ett led i denna utveckling igångsattes från trakten av Rhen en massutvandring av tyskar mot norr och öster. Kolonisterna stötte snart på nordbor och slaver vilka levde på ett annat sätt än de själva. Under ett förlopp i vilket »diplomati», mission och erövringar blandades, leddes strömmen av kolonister in på de områden som befolkades av slaverna.[15]

Medan expansionen där kunde fortsätta österut över vida och föga befolkade distrikt under 1200- och 1300-talen, började den emellertid att avta i de områden där den ursprungligen hade tagit fart. Det började bli ont om jord. Behovet av betesmarker och skog började göra sig gällande där.[16]

Den tyska utvandringsvågen berörde i stort sett inte Norden. Det gjorde emellertid i hög grad den kommersiella sidan av uppgången på kontinenten. Som helhet kunde östersjöområdet förse Västeuropa med en mängd efterfrågade råvaror, produkter av dessa nejders jakt, fiske, boskapsskötsel, bergs- och skogsbruk. Här växte efterhand, kanske med början redan i vikingatidens slutskede, handeln med dessa merendels skrymmande varor. Fram till mitten av 1200-talet hade produktionen och befraktningen ombesörjts av folken i norr och öster. Efterhand ökade emellertid tyskarnas aktiva handel. Under högmedeltiden skulle den för en tid bli helt dominerande.[17]

Som en avgörande vändpunkt till tyskarnas fördel har många betraktat Lybecks grundning, vilken efter en del stridigheter slutgiltigt skedde åren före 1160. Det är en starkt omdiskuterad fråga under vilka betingelser denna stadsgrundning genomfördes. Vad man i grund och botten har tvistat om är emellertid arten av och tempot i det tyska kommersiella genombrottet vid Östersjön.

De tyska sjöstäderna och Norden

Vilka krafter som egentligen låg bakom Lybecks grundläggning finns det delade meningar om. Säkert är dock att staden anlades inom hertigen Henrik Lejonets höghetsområde.

Det har hävdats, att Henrik Lejonet representerade en strävan att åstadkomma en för sin tid modern, större och fast organiserad politisk enhet i nordvästra Tyskland. Lybecks grundning får utan tvivel ses i detta perspektiv. En sådan målsättning bör i hög grad ha gynnat mer direkta ekonomiska samband mellan Rhendalen och östersjökusten. Likväl ter det sig ovisst, om något konsortium av storköpmän från städer i rhenområdet hade varit projektets egentliga pådrivare.[18] Att så skulle ha varit fallet är hansaforskningens klassiska, av Fritz Rörig utarbetade teori, vilken i sin förlängning medför att grundningen av Lybeck endast var den första viktiga etappen i en medveten plan att erövra hela östersjöhandeln.[19] Antagandet vilar huvudsakligen på tillbakaslut från betydligt yngre material. Något som bevisar att förloppet hade den snabba och planmässiga karaktären föreligger knappast, även om det finns nära samtida exempel på enstaka stadsgrundningar som planerades i ett drag.

Rörigs tänkande har varit mycket omstritt, men dess grundval, att de tyska köpmännen från första början skulle ha följt ett planmässigt expansionsprogram, har lämnat djupa spår i forskningen. Man antar vanligen, att tyskarna kommit till östersjöområdet som företrädare för en högre utvecklingsnivå och därför mycket snabbt kunnat tilltvinga sig ett kommersiellt övertag.[20]

En väsentlig invändning som man alltmer har börjat uppmärksamma är likväl att det halvsekel som följde efter grundningen av Lybeck var en politisk storhetstid för Danmark. Sedan maktsamlingen kring Henrik Lejonet hade korsats av andra krafter inom Tyska riket, kom t.o.m. Lybeck under danskt välde. Där förblev det intill mitten av 1220-talet, då Valdemar II besegrades av en tysk koalition, varefter Lybeck förvärvade oberoende gentemot intillboende landsherrar.

Man har gjort gällande att den danska erövringsvågen i stor utsträckning bars av kommersiella målsättningar. Klart är att den kom att bana väg för Knutsbröderna, en kungligt beskyddad handelsorganisation, som i lika hög grad som »hanseaterna» synes ha varit inriktad på mellanhandel över Gotland och Baltikum. Det har vidare hävdats, att nordborna inte skulle ha varit särskilt kulturellt och organisatoriskt efterblivna, eftersom de bland annat hade direkta förbindelser sjövägen med centra i t. ex. Flandern. Däremot saknade danskarna tyskarnas befolkningsmässiga resurser att kolonisera erövrade områden, ett förhållande som antas ha fällt avgörandet i det långa loppet.

Man har även pekat på att flera andra folkgrupper drev aktiv handel av betydelse långt in på 1200-talet. En särställning bland dem intog gutarna, vilkas förbindelser omspände större delen av hanseaternas senare aktionsradie, från Novgorod till Norge, England och Nederländerna. Mot denna bakgrund har så småningom en anti-Rörig teori utformats, mest energiskt driven av den danske forskaren A. E. Christensen. Enligt denna skulle Lybeck från början ha öppnats som en passiv handelshamn, vars köpmän genom en lärotid under danskt politiskt skydd introducerades i östersjöområdet. Den

systematiska utbyggnaden av tyska handelsformer skulle inte ha satt in förrän efter det danska nederlaget på 1220-talet.[21]

Tanken att det tyska övertaget växte fram under en långsam utvecklingsprocess står i bättre överensstämmelse med primärmaterialet. Det torde också vara med orätt man så ofta har tagit fasta på tyskarnas eventuella kulturella, tekniska och organisatoriska försteg. Allt sådant kunde nordborna efterbilda. Kapitaltillgång jämte politisk och militär styrka torde ha varit de faktorer som fällde avgörandet.

Detta förutsätter att erövringen av östersjömarknaden inte enbart var ett verk av köpmännen i Lybeck eller i Westfalens städer. Den var visserligen knappast heller följden av någon enhetlig tysk rikspolitik. De kommersiella framgångarna förutsatte dock en intressegemenskap mellan å ena sida köpmännen, å andra sidan de tyska korsfarare, som 1201 grundade Riga, och Tyska orden, som etablerade sig i Livland och Preussen, samt de nordtyska landsherrarna.[22]

De första entydigt tyska stadsgrundningarna kring Östersjön efter Lybeck och Riga var Rostock (1218) och Wismar (1228), varefter grundningarna följde tätt. Med undantag för Riga och ett fåtal andra mottog städerna Lybecks rätt. Häri låg ett frö till samverkan. En praktisk konsekvens var att Lybecks råd kom att tjäna som appellationsdomstol.

De första ansatserna till politiskt samgående mellan städerna framträder omkring 1260. Det var emellertid först i början av 1280-talet som sjöstäderna prövade sin gemensamma styrka i kamp för handelspolitiska mål. En sammankomst i Kalmar år 1285 kom att på ett avgörande sätt slå fast deras ledande ställning (se nedan). Från denna tid dominerade hansastäderna handelspolitiken under närmare två århundraden.[23] En kort dansk expansionsperiod i början av 1300-talet kunde inte ändra på detta förhållande.[24]

Svenska utvecklingstendenser under äldre medeltid

Senast vid mitten av 1100-talet nåddes östersjöbäckenet av den västeuropeiska expansionen i samband med tyskarnas genombrott. Då om inte förr ställdes de gamla samhällena i området inför – förenklat uttryckt – ett ultimatum. Valet stod mellan att i egen regi anpassa sig efter situationens krav, eller att som många slaviska stammar slukas upp av den framträngande övermakten. Mot denna bakgrund har vi även att se den tid av inre oro och genomgripande förändring som medeltidens första århundraden utgjorde i Sverige.

Vad vi på det hela taget kan iaktta här synes vara en kraftig koncentrationsprocess. De gamla *landen* integrerades i riket som *lagsagor*, ofta efter sammanslagning. Den kyrkliga regionsindelningen skedde i än större enheter. *Stiften* omfattade, med undantag för den speciella bildningen kring Växjö, mer än en lagsaga vardera. När Uppsala år 1164 upphöjdes till *ärkestift* ägde sekulärkyrkan en enhetlig organisation på riksnivå. På motsvarande sätt fullföljdes tendensen inom rättsväsendet genom att *kunglig domsmakt* flitigare utnyttjades och att en för riket allmän *landslag* infördes vid mitten av 1300-talet.

Under senare delen av 1200-talet lades *fögderier* – eller med yngre uttryck *län* – till grund för kronans *borgar*. Till ytan var dessa i allmänhet mindre än lagsagor och stift men avsedda för en intensifierad förvaltning. Härmed kunde operativa styrkor hållas förlagda på strategiska orter runt om i riket. Fögderiförvaltningens införande är därför ett avgörande led i utvecklingen mot en verkningsfull centralmakt.

Den centrala maktapparaten samlades efterhand hos en mindre grupp stormän från de skilda provinserna, många av dem *lagmän*, samt *biskopar* och andra kyrkliga ledare, samlade kring *kungen*. Mot slutet av 1200-talet bildades *riksrådet* som en särskild institution för denna krets. I en vidare mening vilade den förstärkta centrala styrelsen på ett privilegierat jordägande *militärstånd* samt på den bredare *kyrkliga organismen*.

Ekonomiskt bars utvecklingen upp av fenomen liknande dem som vi har iakttagit på kontinenten. *Uppodlingen* ökade under kronans och de båda frälseståndens ledning. På så vis uppkom stora godskomplex i vilka huvudgårdarna synes ha haft relativt liten egendrift. De underlydande landbogårdarna låg ofta utspridda i de närliggande byarna sida vid sida med de självägande böndernas egendom. Landborna betalade en årlig avrad till huvudgårdarna.

En sådan storgodsdrift torde förutsätta en viss *marknadsekonomi*, varigenom landbornas prestationer kunde omsättas i pengar eller sådana varor som kunde komma en avlägset boende eller ambulerande storman till användning. Inhemsk *myntning* kan konstateras från senare delen av 1100-talet, då vi även finner de äldsta dokumentära spåren av kommersiella kontakter med Nordtyskland. Åtskilliga tecken tyder dock på att utvecklingen gått tämligen trögt fram till den senare delen av 1200-talet då ett mer markant genombrott förefaller att ha ägt rum.

Under 1100- och 1200-talen gjorde sig uppenbarligen en utländsk efterfrågan på svenska varor alltmer gällande, särskilt på *järn* samt *smör* och andra *animaliprodukter*. Mot denna bakgrund ser vi till sist även en första grupp av svenska *städer* växa fram, vilka i blygsam skala sökte efterlikna det nya stadsväsende, som sedan något århundrade blomstrade på kontinenten.[25] Bland dessa återfinner vi Kalmar.

Under 1000- och 1100-talen hade således mycket betydelsefulla ekonomiska förändringar inträffat i Syd- och Västeuropa. Varför detta skedde just under dessa sekler har jag inte kunnat gå in på här. Emellertid kom de nordiska länderna därigenom att under 1100-talets lopp allt hårdare länkas till den västliga kulturkretsen. Ett led i detta var framväxten av städer i samtida kontinental mening. Att Kalmar under förra delen av 1200-talet blev en stad, var därför något som låg i *tiden*.

För att kunna ta ställning till varför just denna plats underkastades en sådan utveckling, måste vi emellertid granska en annan grundläggande faktor närmare – *rummet* i vilket detta skedde.

De lokala förutsättningarna

Kalmarsunds ställning i östersjöfarten

Den norrgående farleden.

Ännu för inte så länge sedan var som bekant sjötransporter, där sådana kunde ske, att föredra framför transporter på landsväg. En rad källor av hög ålder anger att vattnen mellan Öland och fastlandskusten hade större kommunikativa uppgifter än bara den lokala samfärdseln. Kalmarsunds allmänna betydelse i fjärrtrafiken över Östersjön framgår kanske klarast av en dansk beskrivning av segelleden från blekingekusten till Reval. Den har bevarats i den samlingshandskrift från Sorö kloster, som även innehåller kung Valdemar II:s jordebok. Farledsbeskrivningen är nedtecknad ca 1300 och bör således återge 1200-talets förhållanden.

Dess inledande ord lyder: *De utlengi usque calmarne X.ukaesio. Deinde usque Skaeggenes II. ukae. Hinc usque Waldö IV. & si placet ire per latus terre, potest ire de Waldö usque runö queque distat a Waldö ad I. ukesio.* Det vållar ingen svårighet att urskilja namnen Utlängan – Kalmar – Skäggenäs – Vållö – Runnö. Man kan sedan i de förtecknade namnen följa en led norrut längs Sverige ända till Arholma vid upplandskusten. Först där vågades språnget över öppet hav mot Åland och sydvästra Finland, varifrån två skilda övergångar till Estland finns angivna.[26]

Av den danska uppteckningen framgår således, att en under 1200-talet fortfarande aktuell förbindelseled mellan de ekonomiskt expansiva områdena i sydväst och den väldiga rysk-baltiska råvarumarknaden passerade genom Kalmarsund. Dessutom måste helt naturligt så gott som all sjöfart mellan Östsverige och Västeuropa ha gått här.

Påfallande är hur nära kusten farleden har lagts. Det var ett för den samtida sjöfarten utmärkande drag, att man färdades nära land. Visserligen kunde man segla i öppen sjö redan med vikingatida skepp, men under äldre medeltid sökte man fortfarande inskränka havsövergångarna till det minsta möjliga. Flera skäl fanns till detta. Man orienterade sig med landkonturernas hjälp och det var säkrare att ta sig fram genom skärgårdarna där man lätt kunde söka hamn. Dricksvattenförråd kunde på så sätt förnyas och medförda hästar kunde finna bete.[27] För handelssjöfarten var vid denna tid snabba förbindelser knappast heller det viktigaste.[28] Skeppsbrott och piratöverfall kunde ge allvarliga förluster. Under sådana omständigheter var det naturligtvis motiverat att färdas längs säkrast möjliga vägar.

Utlängan vid Blekinge, som nämnes först i den danska seglingsbeskrivningen, kan inte ha varit den egentliga avgångshamnen för färder till Reval. Denna lilla ö bör istället ha anförts som en bland danska sjöfarande känd utgångspunkt för den följande beskrivningen, vilken nästan uteslutande avser en led genom svenska farvatten.

Avståndet mellan Utlängan och Kalmar är enligt källans gamla nordiska färdmått 10 veckosjöar. Denna uppgift lämnas i textens första fras, medan de följande anvisningarna är uppdelade på 1, 2, 3 eller 4 veckosjöar, när det inte är fråga om havsövergångar.[29] Detta antyder, att den bevarade källan kan vara ett utdrag ur ett större material.

Den detaljerade redogörelsen börjar i och med Kalmar. Därifrån fortsatte alltså leden enligt anvisningarna till Skäggenäs, där skeppen förmodligen släpades över landfästet, vars namn fortfarande betecknande nog är Drag.[30] I norra Kalmarsund där vattnen vidgar sig höll den sig tätt intill fastlandet. Den sedermera vittberömda sjökänningen Blå Jungfrun nämnes inte. Istället anföres de närmare kusten liggande öarna Vållö och Runnö. I samband med dem har en anmärkning tillfogats, vars innebörd synes mig ha förbigåtts av tidigare forskning, men som torde äga viss betydelse: *& si placet ire per latus terre, potest ire de Waldö usque runö* (och om man vill resa längs kusten, kan man resa från Vållö till Runnö). Indirekt erfar vi här existensen av en annan farled, vilken inte följde kusten.[31] Denna alternativa led nämnes endast på detta sätt i förbigående, ett faktum som också tyder på att texten är ett utdrag ur en större samling leduppgifter.

Enligt min uppfattning utpekar notisen den punkt där en andra större internationell sjöväg avgrenades från den gemensamma leden genom Kalmarsund. Denna andra farled har via Ölands norra udde sträckt sig mot Gotland och därifrån vidare mot Baltikum. Via den har man också kunnat nå Reval, men efter något mer krävande havsövergångar. Topografin styrker att notisen just anvisar detta viktiga alternativ. Sundet vidgas i sin norra del etappvis, först i och med att ölandskusten böjer av åt öster, sedan genom att fastlandskusten mitt för Vållö viker av åt väster i en bred bukt. Vållö är därför en naturlig utgångspunkt för kurs mot Norra udden (se kartan fig. 5).[32]

Farleden mot Gotland.

Att en led över Gotland utnyttjades för färder mellan Östersjöns västra och östra kuster redan under vikingatiden är väl känt. Den framskymtar i runinskrifter och den utgör en förutsättning för Gotlands materiella välstånd under denna tid. Det antas allmänt att överfarten från svenska sidan utgick från norra Öland, eftersom man då kunde segla med land i sikte under nästan hela färden.[33] Någon detaljerad uppteckning av denna farleds sträckning under äldre medeltid finns inte bevarad. Däremot omtalas den i flera litterära källor.

I Henrik av Lettlands krönika om den tyska erövringen av Livland vid 1200-talets början nämnes oupphörligen resor mellan Livland (Riga), Gotland (Visby) och Tyskland (Lybeck). Visserligen sägs det aldrig, att man därvid färdades genom Kalmarsund, men vid ett tillfälle framgår, att en pilgrimsflotta på vägen från Tyskland till Visby passerade Lister längst inne i Hanöbukten.[34] Kartan visar att man från denna position naturligt fortsätter genom Kalmarsund på väg mot Visby (fig 5). Den tillfälliga upplysningen låter ana, att även 1200-talets livlandspilgrimer färdades mycket nära den skandinaviska kusten innan de från norra Öland vågade sig ut på öppna havet.

Punktuppgifter hos andra tidigmedeltida skribenter styrker att kalmarsundsområdet passerades under färder mellan sydvästra Östersjön och Gotland. Här skall särskilt nämnas att Saxo Grammaticus i den sägen om langobardernas utvandring, som han återberättar efter Paulus Diaconus, har anpassat ortnamnen så att resans första etapp hos honom kommit att från Skåne leda genom Blekinge, förbi Möre, till Gotland.[35] Kalmarsunds betydelse återspeglas till sist även i de äldsta kända tyska tullordningarna från östersjöområdet.

Den äldsta uppteckningen av Lybeckrätten är en avskrift från 1226/34 av en obetydlig äldre förlaga (1218—25.9 1225). I dess tullbestämmelser uppräknas ölänningen, guten och livlänningen bland de fria tullfria handelsnationaliteterna. Övriga tullfria icke-tyska folk sammanföres i de betydligt rymligare folkbeteckningarna ryssen, norrmannen, svensken samt 'alla östliga folk'.[36] Samtliga nu nämnda grupper var visserligen tullfria, men det särskilda omnämnandet av de tre små bygdelagen av landskapstyp tyder på, att Öland, Gotland och Livland tillmättes särskild betydelse i Lybeck.

I den tidigare omtalade, några årtionden yngre tulltariffen från Greifswald finner vi en intressant parallell. Där undantas nämligen 'de från Gotland, Riga, Kalmar och Elbing' från en tull som i övrigt gällde för icke-tyska folk.[37] Även om denna källa tar upp Kalmar istället för Öland och Riga istället för Livland, urskiljer vi här samma uppmärksamhet mot kalmarsundsområdet, Gotland och Dyna mynningen. Det är inte svårt att finna en handelspolitisk linje i detta. Just dessa områden utgjorde de strategiska passagerna längs den öst-västliga farleden genom Östersjön. En annan sak är att greifswaldtariffen dessutom uppmärksammar Elbing i Weichseldeltat på samma sätt. Detta område hade först på 1230-talet på allvar dragits in i den tyska intressesfären genom Tyska ordens erövringar.[38]

För dem som färdades mellan Gotland och sydvästra Östersjön fanns teoretiskt sett även möjligheten att följa Ölands östsida. Denna led har även utnyttjats av somliga. Att det öländska vårdkassystemet var väl utbyggt på östsidan talar för detta, liksom en särbestämmelse om vrakgods i en godstransaktion rörande Össby i Gräsgårds socken på sydöstra Öland år 1315.[39]

Sannolikt har man dock under äldre medeltid inte gärna valt den yttre vägen. Ölands östkust ligger öppen och lider stor brist på naturliga, skyddade ankarplatser och på holmar där man kunde gå iland.

Ett betydelsefullt undantag var Kårehamn som i äldre tider hölls som den bästa djuphamnen på Öland. Belysande är att denna plats både i administrativt och kommersiellt hänseende stod helt i skuggan av Köping/Borgholmsområdet på västsidan, där hamnmöjligheterna var mycket sämre. Först på 1400-talet synes det lilla fästet Kuraholm ha uppförts vid inloppet till Kårehamn.[40]

Passagen *genom* Kalmarsund saknade inte heller svårigheter. Vattnen är fyllda av grund. Å andra sidan har det antagits att en sjömärkning mycket tidigt varit utförd här.[41] Längs fastlandskusten finns det gott om småöar och den tidigtmedeltida, kommersiellt inriktade sjöfararen hade här två bebodda kuster att handla på.

Under vikingatid och tidig medeltid löpte således en farled från sydväst in i Kalmarsund, vilken i norra delen av sundet förgrenades i två, av vilka den ena fortsatte norrut mot Mälardalen, Finska viken och Ryssland, medan den andra vek av österut mot Gotland och Baltikum. Betydelsen härav framgår av att det i själva verket endast fanns en ytterligare färdväg, på vilken man kunde resa mellan Östersjöns sydvästra och nordöstra motpoler med landkontakt under större delen av färden. Den följde den tysk-vendiska och baltiska kustlinjen. Även den nämnes f.ö. tidigt i skrift.[42] Ser vi enbart till distanser, kunde denna södra väg jämföras med den norra leden längs Sverige, över Åland till Finska viken. Skillnader framträdde, beroende på vilken utgångspunkt resp. vilket slutmål man hade (jämför t.ex. Öresund och Lybeck resp. t.ex. Riga och Reval). Men båda är avgjort längre än sträckan över Ölands norra udde och Gotland.

Kalmarsunds storhetstid som trafikled

Av de tre öst-västliga leder över Östersjön som motsvarade den vikingatida och tidigmedeltida sjöfartens anspråk på landkänning, har två passerat genom Kalmarsund. *En mycket stor del av all samfärdsel mellan Västeuropa och Östersjön norr om 57 breddgraden bör*

därför ha passerat här. Det är mot den bakgrunden man måste se det faktum att kalmarfarvattnen tidigt hade nått viss ryktbarhet.

Men denna nyckelställning i Östersjöns farledssystem var beroende av föränderliga faktorer, som skeppsbyggnadskonst, sjömanskap och behovet av säkerhet vägt mot snabbhet i transporter. Därför var den förutbestämd att upphöra.

I Das Seebuch, som är en lågtysk seglingsbeskrivning vilken föreligger i en äldsta version från 1400-talet, framträder en på det hela taget förändrad bild. Där redogöres för farleder längs Västeuropas atlantkust samt för två östersjöfarleder. Från en gemensam utgångspunkt vid Öresund gick de isär vid Bornholm. Den ena följde södra östersjökusten mot Danzig och kunde förlängas till Riga. Den andra gick mot Gotland, där den förgrenades mot Riga resp. Reval. Linjen mellan Bornholm och Reval beskriver en nästan rät diagonal över Östersjön. För kalmarsundsområdet måste dessa seglingsalternativ ha utgjort en avgörande förändring. Här nämnes endast Ölands södra udde, vilken anförs som orienteringsmärke på en spikrak kurs mellan Bornholm och Stora Karlsö.[43]

Dessa uppgifter betyder givetvis inte att all trafik från en given tidpunkt gick på stora skepp längs raka farleder, men väl att den stora, övergripande transitotrafiken hade börjat göra det. Därför representerar Das Seebuch ett utvecklingsskede då Kalmarsund höll på att förlora sin tidigare ställning inom östersjöfarten.

Förändringarna hängde samman med en utveckling av nya, större skeppstyper som fortgått under äldre medeltid. Särskilt betydelsefull var introduktionen av den västeuropeiska koggen, vilken var högre, bredare och tog betydligt mer last än de äldre typerna. Samtidigt gick den djupare än de, vilket kom att ställa helt nya anspråk på tilläggsplatser och djup i hamnarna.[44]

Kalmarsunds relativa betydelse som östersjöfarled var alltså störst under förhistorisk tid och tidig medeltid. Under senmedeltiden reducerades den i detta avseende. Hur det förhöll sig med trafikintensiteten i absoluta tal vet vi inte, men på allmänna grunder kan det antas, att den genom sundet skeppade volymen ökade i samband med den stegrade efterfrågan på östersjövaror i Europa under tidig medeltid.

Där Kalmar växte fram fanns en utmärkt naturhamn, vilken på en 1600-talskarta kallas »Kättilen» (kitteln).[45] Som antydes av namnet var den relativt djup och som redan framhållits är det tydligt, att den svarade mot de behov som uppstod när större skepp började införas. Man borde kunna dra den slutsatsen, att kalmarhamnens betydelse var en följd av den utveckling inom skeppsbyggnadskonsten som så småningom kom att göra slut på sundets »storhetstid» som internationell farled. Sundets minskade betydelse innebar emellertid inte då något dråpslag mot Kalmar. Staden hade, som vi härnäst skall se, även annat underlag för sin existens.

Trakten

Bygderna.

Vid Kalmarsund ligger på ena sidan Öland, den omkring 14 mil långa, platta kalkstensön. Mittemot utbreder sig söderifrån sett fastlandsbygderna Möre, Stranda, Handbörd, Aspeland, Sevede och Tjust. Bakom dem ligger andra småländska områden, från söder: Värend, Njudung, Vedbo, Ydre och Kinda.

Den öländska landskapsbilden är egenartad. Till stor del upptas den av alvarmarker, som på öns södra del pressar bygden ut mot kusterna. De odlingsbara områdena är ytterst bördiga. Detta gäller även jordskorpan över alvaren, som dock är för tunn för att odlas men ger god betesmark. Uppfödning av hästar och klövboskap, kalkbrytning och fiske hörde i äldre tider till öns viktigaste näringsfång. Med undantag för alvarmarkerna var Öland i stort sett befolkat redan under förhistorisk tid. Med 34 medeltida socknar bildade ön kalmarsundsområdets största sammanhängande bygd. En av de bästa överfartsorterna till fastlandet bär namnet Färjestaden. Detta namn kan härledas till medeltiden. Platsen ligger mittemot den utskjutande del av mörekusten där Kalmar uppfördes vid en god naturhamn.

Möre höjer sig utan dramatik mot Smålands inland. Endast mot Blekinge/Värend i sydväst är terrängen bruten. Längs kusten och som mest en dryg mil inåt landet består berggrunden av lerig sandsten, vilken gör jorden relativt bördig. Den är likväl underlägsen motliggande partier av Öland. Bakom kustremsan börjar en för Småland karakteristisk, föga odlingsvänlig morän och grusterräng. Därifrån står skogen tät inemot det småländska höglandet. Namnet Möre skulle här få sin förklaring. Det anses vara avlett av ett dialektord *mōr* med betydelsen 'skogbevuxet myrland, moras'. Bygden inskränkte sig vid forntidens slut till den bördiga kustremsan och hade sin största förtätning kring Ljungbyåns nedre lopp. En mindre fornminneskoncentration i Kalmars omedelbara närhet synes inte ha haft direkt med stadens uppkomst att göra. Vid medeltidens början lades också så gott som alla de 16–17 sockenkyrkorna i Möre nära kusten. Många av dessa fick vidsträckta och först efterhand befolkade skogsförsamlingar.

Den lilla kustbygden i det nuvarande Stranda härad kallades *Norrabygd*, ett namn som anses vara givet från Möre. Den hörde likväl så långt vår kunskap sträcker sig judiciellt till Handbörds härad som eget tingslag.[46]

Genom Emådalen leddes bygden inåt landet och vid Högsby vidgades den något. Norra delen av Sevede, kring Södra Vi och Vimmerby, synes ha varit en annan något större bygd. I övrigt hade dessa trakter varit mer eller mindre öde vid forntidens slut, under det att äldre medeltiden blev en period av nyodling. Tanken har framkastats att de här små bygdelagen ursprungligen skulle ha bildat ett större *land*, väsentligen omfattande Emåns avvattningsområde. Bygden kring Vimmerby

borde således inte ha hört dit. Genom Stångån vette den närmast mot Kinda och Östergötland. Förslaget har även underbyggts med språkliga argument, vilka jag inte kan ta ställning till. I alla händelser äger det ett visst stöd i de nämnda naturbetingelserna. De från och med ca 1300 i materialet framträdande häradena Handbörd, Aspeland och Sevede framstår som konstruerade enheter.

Denna antagna större enhet skulle enligt förslaget ha burit det senare häradsnamnet Aspeland, äldre *Asboland*, 'åsboarnas land'.[47] Emellertid har även det sparsamt förekommande namnet *Si(a)hærad* använts om en större geografisk enhet i dessa trakter.[48]

Bortom skogarna öppnar sig en annan ålderdomlig bygd i Värend, vars huvuddel låg på den tämligen plana, sjörika högslätten som avvattnas i sydlig riktning av flera åar, av vilka Mörrumsån är den ansenligaste. Antalet socknar här har under tidig medeltid uppgivits till 56 och vid medeltidens slut till 62. Norr om Värend ligger Njudung, skogrikt, kuperat och med omväxlande natur. Där fanns en central bygd som hängde samman över vattendelaren. Det gjorde området till ett avrundat land som likväl hade utflöden såväl genom Lagan och Nissan mot Kattegatt som genom Emån mot Kalmarsund. Antalet medeltida socknar var 37.[49]

Under äldre medeltid förefaller en kraftig kolonisationsvåg att ha dragit fram över Småland, som ledde till att bygderna betydligt hade vidgats ca 1350. Jordbruket var dock förmånligt endast inom mindre områden. De stora skogsarealerna lämpade sig för boskapsuppfödning och kunde utnyttjas för virkesavverkning, tjärbränning, basttillverkning osv. Höglandet tillhandahöll dessutom Sveriges rikaste förekomst av myr- och sjömalm.[50]

Varor och vägar.

Det framväxande Kalmar omgavs således av bygder med naturtillgångar som var viktiga under äldre medeltid. Fisk, animalieprodukter, järn, kalksten och träprodukter tillhörde basvarorna i medeltidens ekonomiska hantering.

Boskapsprodukter dominerade Kalmars utförsel till Lybeck enligt pundtullmaterialet från 1300-talets senare del. Smör var den allt överskuggande varan. Långt därefter följde hudar, kött, späck, talg och ost. Eljest omtalas 'tråd' (bast), järn och fisk som kalmaritiska utförselvaror. Tjära och kalksten nämnes i Danzigs införsel från Kalmar på 1470-talet.[51]

Så småningom fann alltså landsbygdens produktion genom staden vägar till avlägsna, större marknader. Det var resultatet av en lång utveckling, vars förlopp till stor del måste förbli okänt, men där, efter vad vi nu sett, naturen inte bara erbjudit tillgångar utan även svårforcerade hinder. Bygderna var små, skogarna mellan dem ofta desto större.

Medan den inre samfärdseln knappast kan ha erbjudit nämnvärda svårigheter i det öppna öländska landskapet, bildade skogarna på fastlandet en barriär mellan kustbygden och inlandet. Ett tiotal *rullstensåsar* löper diagonalt mot kusten i sydöstlig riktning. Liknande huvudriktning har ungefär lika många *vattendrag*, främst då Emån, som genom Aspeland, Handbörd och Stranda avvattnar ett stort centralsmåländskt område. Vattendragen söder därom har i det där flackare landskapet inte förmått bilda samma bygdedanande dalgångar. Av någon betydelse torde främst Alsterån, bitvis lika med Möres nordgräns, samt de genom centrala Möre rinnande Ljungby- och Hagbyåarna ha varit.

Dessa åsar och ådalar har utan tvivel underlättat samfärdseln mellan distrikten. Förmodligen har det medeltida vägnätet bestämts av dem. Möjligheterna att nå närmare kunskap härom är begränsade, men två huvudstråk kan urskiljas: 1. En kustväg från Avaskär, förbi Kalmar och Ålem, därefter via en rullstensås in i landet till Högsby, Vimmerby, och vidare mot Östergötland. 2. Från Kalmar utgick en väg vilken väsentligen följde Ljungbyån in i Värend, där andra vägsystem vidtog. Vägarnas betydelse får dock inte överdrivas. Deras kvalitet synes under större delen av året ha varit så låg, att de nätt och jämnt var farbara. Viktigast synes vägen mot Östergötland ha varit. Dess sträckning har antagits vara mycket gammal.[52] Direkta belägg på dess användning finner man dock först sent.[53] De bästa transportmöjligheterna erbjöds sannolikt om vintern. Slutligen skall Kalmarsund åter nämnas. Jag behöver knappast särskilt understryka dess förmåga att också befordra lokal trafik mellan Öland och fastlandet resp. längs kusterna i nord-sydlig riktning.

Säreget för kalmarsundsområdet i äldre tider har varit de på en ringa yta starkt skiftande näringsförutsättningarna. Vid kusterna har fisk, spannmål m. m. kunnat produceras. Öland har dessutom haft sina specialiteter, främst kalksten och hästar. Inlandet har erbjudit trävaror, järn och boskapsnäringens produkter. En lokal utväxling av varor har haft goda utsikter att uppstå, alldeles oavsett utifrån kommande impulser. Det faktum, att en fjärrtrafikled av hög dignitet drog rätt igenom området kan dock knappast ha undgått att få effekt. De lokala produktionsgrenarna har därigenom konfronterats med vidare marknadsmöjligheter.

Allt detta kunde förefalla entydigt till fördel för uppkomsten av en stad vid Kalmarsund. Emellertid har den topografiska bilden varit uppsplittrad, de enskilda bygderna var små och deras kommunikationer sinsemellan har försvårats av terrängen. Det är inte givet att bygdelagen under dessa förhållanden kunde bringas till ekonomisk och politisk samverkan.

En komplicerande omständighet var i detta sammanhang att dessa trakter under medeltiden låg vid rikets gräns.

Gränsen

Det äldsta beskedet om kalmarsundsområdets politiska tillhörighet lämnas i 'Wulfstans reseberättelse', som infogats i en anglosaxisk översättning från ca 900 av Orosius' världshistoria. Där redogöres för en färd längs Östersjöns södra kust. 'Efter att ha lämnat Bornholm', heter det därvid, 'hade vi öarna Blekinge, Möre, Öland och Gotland på vänster hand, vilka land alla tillhör svearna'.[54]

Svear kallades vid denna tid de som bodde kring Mälaren. De utgjorde ännu kanske främst en sjömakt, i kraft av ett flottuppbåd som bör ha varit en äldre motsvarighet till den ledung, vars sista stadier belyses av landskapslagarna. Svearnas välde vid Kalmarsund inskränkte sig förmodligen till innehavet av vissa stödjepunkter. Ännu hade de nog inte börjat administrera bygderna i någon djupare mening.[55]

Den äldsta uppgiften om *gränsläggning* mellan svear och daner finns bevarad jämte Äldre Västgötalagen (ÄVgl). Handskriften är tillkommen tidigast 1281, men den ifrågavarande notisen har antagits vara en rest av en autentisk uppteckning från 1000-talets mitt. Här har riksgränsen satts mellan Möre och Blekinge.

Svearna hade således under sen vikingatid trängts bakåt till den skiljelinje som fram till 1658 skulle gälla som gräns mot Danmark. Därmed hade kalmarsundsområdet blivit gränsland. Eftersom linjen var dragen genom då obebyggda trakter, blev dess sträckning dock inte närmare preciserad. Sex gränsstenar nämnes. En av dem kallades 'Brömse sten'. Deras läge är delvis mycket ovisst. Vid mitten av 1500-talet gjordes från bägge sidor ansträngningar att dokumentera rådande praxis.[56]

Danskarnas förbättrade läge måste allmänt sett betraktas mot bakgrunden av uppgången i Västeuropa, vars effekter nådde dem tidigare än svearna. Den gräns som hade upprättats under 1000-talet var emellertid ur ett längre perspektiv olyckligt dragen. Trakterna på den svenska sidan avvattnades nämligen till övervägande delen av åar som flöt mot danska kuster. När ödemarkerna efter hand började genombrytas, utgjorde detta förhållande en källa till motsättningar mellan rikena.[57]

Landen vid Kalmarsund var emellertid indragna i ett mer komplicerat spänningsfält, eftersom de inte bara gränsade till Danmark utan även genom sjövägarnas sträckning ägde strategisk betydelse för flera östersjöfolk. Situationen här hade i viss mån sin motsvarighet vid Göta älvs mynning i väster.[58]

Den koncentrationsprocess som kan iakttas under äldre medeltid bör rimligen ha lett till, att sådana åtgärder som vidtogs å hela rikets vägnar, ökade i antal och betydelse. En sådan utveckling kan också allmänt sett antas ha ökat trycket vid rikets gräns. I alla händelser var svensk-danska strider återkommande inslag i gränsbornas tillvaro under 1200-talets senare del och 1300-talets första årtionden.[59]

Om en från Danmark på 1270-talet utsänd militärexpedition säger Erikskrönikan kortfattat:

> »Det var deras mesta ärende
> att de brände i Finnveden och *i wärende.*»
>
> *(Ek v 856 f - normaliserad stavning)*

De två raderna, vilka jag uppfattar som burna av ett slags cynisk humor, kunde i själva verket uppsättas som en allmän devis över de svenska och danska kungaföljenas verksamhet på båda sidor om gränsen under långa perioder. En 1590 upptecknad medeltidsballad, som enligt ett osäkert antagande återgår på händelser under 1200-talet, tecknar en motsvarande scen förlagd till de här närmast aktuella trakterna.

> »Hör upp, min' raske båtsmän
> Tager årar i hand!
> Konungen ligger för Öland
> med rykande brand.»
> *(SMB 36 s 138)*[60]

Några representativa uppgifter om hur de återkommande krigen påverkade levnadsvillkoren i denna trakt äger vi inte för tidig medeltid, men det torde inte vålla läsaren någon svårighet att bakom de här citerade stroferna urskilja gränsbefolkningens otrygga levnadsförhållanden.

Vad gränsen betydde när fred rådde vet vi just ingenting om. Sannolikt upptogs en tull av personer som passerade den,[61] men en sådan verksamhet måste ha minskat i betydelse efterhand som tullfrihet medgavs åt de viktigaste handelskontrahenterna.[62] Troligen upprätthölls även någon form av beredskap, som vid kusterna innefattade vakthållning mot pirater.[63]

Vid inloppet till Kalmarsund finns en ort att peka på, dit sådana funktioner möjligen kan ha varit förlagda. Jag syftar på det märkliga och omdiskuterade ämbetsgodset 'Sveabod' på Sydöland (nu: Svibo), som tillhörde kronan fram till 1220. Det har nämligen nyligen påvisats att godsets huvuddel har legat invid själva kusten, några kilometer norr om öns sydspets på östsidan, med vissa hamnmöjligheter.[64] Där har man åtminstone ägt de bästa förutsättningar att övervaka farvattneN söder om Öland.

Närheten till utlandet gav vidare gränsborna tillfälle att utan mellanhänder exportera sina egna varor. Kustborna var i detta avseende bäst gynnade, eftersom de dels kunde träda i förbindelse med köpmän som passerade genom Kalmarsund, dels utrusta egna skepp och uppsöka främmande marknader. Att det senare förekom har vi redan fått en antydan om i uppgiften, att ölänningen var antecknad som tullfri i Lybeck. Gränshandel till lands med Danmark omvittnas alltsedan 1300-talets början.[65]

Vissa drag i det medeltida Kalmars gestaltning måste direkt tillskrivas dess läge i ett gränsland. Dit hör förmodligen det faktum, att staden kom att omges av murar. Förutom de ekonomiska metropolerna Visby och Stockholm var det bland de svenska medeltidsstäderna endast Viborg, som vid sidan av Kalmar så småningom fick en ringmur.[66] Viborgs läge gentemot Novgorod/Ryssland motsvarade Kalmars gentemot Danmark.

Säkert har Kalmars framskjutna läge även medverkat till att kastalen uppfördes här ca 1200 och att denna vid 1200-talets slut utvidgades till en storslagen befästning. Dessa försvarsverk måste ha givit ett intryck av koncentrerad styrka. Å andra sidan har de understrukit hur utsatt Kalmars läge var. Beträffande stadens äldsta tid, innan borg och murar ännu hade byggts ut, torde man böra ta fasta på det sistnämnda förhållandet.

Summerar vi förutsättningarna vid tiden och på platsen för Kalmars uppkomst, framstår de i flera avseenden som mycket gynnsamma. Det är emellertid tydligt att anläggningen också ställdes inför många svårbemästrade problem. Frågar vi efter det ursprungliga skälet till att denna plats utvecklades till stad framträder inget entydigt svar.

STADENS UPPKOMST

Tidigare forskning – kritiska studier – tolkningsförsök

1. Forskningsläget

Uppfattningarna om hur och varför Kalmar utvecklades till en stad har varit vitt skilda i tidigare forskning. Bland äldre åsikts riktningar skall jag endast uppmärksamma G. V. Sylvanders (1864–1874) uppkomstteori. eftersom den i motsats till hans eljes fantasifulla slutsatser om Kalmars forntid är saklig. Han sökte den ursprungliga impulsen till Kalmars uppkomst i sillfisket.[1] Antagandet återkom hos de återhållsammare efterföljarna i den lokala forskningstraditionen, vilka emellertid starkare betonade handelsmöjligheternas betydelse.[2]

Det första mer betydande förslaget till samlad uppkomstteori framlades av Adolf Schück (1926). Förslaget har, som mycket i dennes avhandling, satt djupa spår i senare forskning.

Även Schück utgick från hamnen och läget vid kustfarleden, men drog samtidigt in de bakomliggande trakternas järnproduktion i en ny uppkomstteori. Kalmar karakteriserades av honom som »Smålandens viktigaste uthamn vid Östersjön», vilket antogs vara en ledande orsak »till, att orten utvecklades till ett stadssamhälle». Enligt Schücks mening hade detta inträffat redan under förhistorisk tid. Han såg även järnutvinningen som det främsta skälet till den medeltida tyska invandringen.[3]

Tanken att det småländska myrjärnet varit av stor vikt för det äldsta Kalmar var inte alldeles oprövad tidigare.[4] Den underbyggdes ytterligare några år efter publiceringen av Schücks avhandling, då John Nihlén redovisade en inventering av slaggvarper i området. Han räknade till minst 800 äldre järntillverkningsplatser. En påfallande iakttagelse var att dessa legat betydligt närmare kusten än de malmförande sjöarna och myrarna, något som sattes i samband med produktion för export. Nihlén har senare fått flera efterföljare på detta forskningsfält.[5]

Martin Olssons teckning av Kalmars uppkomst (1944) ligger Schücks nära. De slaggfynd Olsson kunde redovisa, vilka gjorts på den äldsta bosättningens marknivå vid undersökningarna av Kalmar slott, var ägnade att ytterligare underbygga föreställningen om järnets betydelse för stadens utveckling.[6]

En fråga som inte närmare behandlas i dessa arbeten är huruvida initiativet till Kalmars uppkomst kom från omlandet, eller om tvärtom staden förelåg först och att initiativet till exploatering av malmförekomsten kom därifrån. En uttalad uppfattning om ordningsföljden mellan stadens och landsbygdens utveckling framträder däremot hos forskare, vilka haft hansaproblematiken som utgångspunkt.

Rörig snuddade vid frågan i flera arbeten. Han betraktade Kalmars grundning som ett led i de tyska köpmännens erövring av den baltiska marknaden. Tanken att staden skulle ha varit en tysk »Unternehmergründung», dvs. planmässigt anlagd av en grupp tyska köpmän, en kardinaltanke i Rörigs forskning, är närvarande också i hans behandling av Kalmar. Grundningen skulle dock ha skett i samförstånd med svenska intressen. Rörig har emellertid inte gått in på vad som kunde ha motiverat en tysk etablering på just denna plats.[7]

Ett par av hans efterföljare har ägnat Kalmar speciell uppmärksamhet. En av dessa, Ahasver von Brandt, har gjort gällande att Kalmar var den tidigast utvecklade svenska staden av modernt kontinentalt snitt (1953). Dess försprång berodde enligt honom »på dess fördelaktiga ekonomiska och geografiska läge, och den därav betingade tidiga invandringen av tysk köpmannabefolkning, som medförde sina kontinentala rättsformer». Staden skulle alltså åtminstone i rättsligt avseende vara grundad av tyska köpmän. von Brandt har liksom Rörig räknat med att ett samförstånd rådde med Sveriges regenter.[8]

Enligt detta synsätt har de för utvecklingen bestämmande faktorerna funnits i de tyska städerna och impulserna förmedlats av tyska köpmän. Vilka följdverkningar finge man i så fall räkna med på den intilliggande landsbygden?

Kontakten med hanseaterna borde enligt Erik Lönnroths teori från 1940 ha lett till ökad efterfrågan på svenska lantbruksprodukter, vilket i sin tur kunde vara orsaken till den uppodling av Smålands inland och andra svenska skogsdistrikt som genomfördes under en del av medeltiden. Tanken har av flera skäl ifrågasatts, men att exportmöjligheterna åtminstone inverkade gynnsamt på den småländska boskapsnäringen har flera senare forskare medgivit.[9] Att Kalmar med tiden kom att fungera som mellanhand vid utförseln av småländskt smör och andra boskapsprodukter, har hansaforskaren Wilhelm Koppe kunnat påvisa i lybska pundtullräkenskaper från senare delen av 1300-talet.[10]

I senare litteratur finns ansatser att sammansmälta den från Schück utgångna »järnteorin» med antagandet att Kalmar uppstått som en främlingskoloni under kronans beskydd. Tydligast framträder sådana tankar i en uppsats av Erik Hofrén (1961). Denne framhåller att Möres huvudbygd under vikingatiden låg i Ljungbyåns dalgång, vilken ses som en viktig utförselväg för järnet. Kalmar uppfattas som »en tidigmedeltida stadsgrundning, baserad på inflyttat kontinentalt borgerskap» varvid »järnhandeln via Ljungbyån» drogs »till Kalmar hamn och köpmän».[11]

2. Frågeställningen

Medeltida städer har givetvis inte haft en för alla gemensam uppkomstorsak, men flera tidsbundna drag kan urskiljas och variationsmönstren har inte varit så många.[12]

Som föregångare till Sveriges viktigaste tidigmedeltida städer kan i flera fall landstingsorter (som tillika blivit biskopssäten) eller kungsgårdar urskiljas. Andra städer eller större, icke-agrara bosättningar utan stadsrättslig överbyggnad synes ha uppstått ur ursprungliga hamn- eller marknadsplatser, vid tingsställen, kloster, vallfartskyrkor, stormannagårdar m.m.[13]

De flesta av dessa platser utmärktes av ett fördelaktigt läge i förhållande till antingen dåtida bebyggelse, råvarutillgångar eller samfärdselnät. De var således lämpliga uppehållsorter för de människor som framställde och (eller) distribuerade varor samt för dem som utövade politiska, administrativa och (eller) religiösa och lärande funktioner. Ser vi endast till denna renodlade kommunikationsfaktor – utan sidoblickar på den regi eller den rättsliga form under vilken varorna och funktionerna förmedlades – synes antalet grundtyper kunna nedbringas till tre, nämligen: 1. Orter där någon allmänt efterfrågad, begränsat tillgänglig vara *producerades* (produktionsorter). 2. Orter där varor och funktioner *förmedlades* mellan omvärld och omland (centralorter). 3. Tätorter som uppstod vid vägmöten eller omslagsplatser där en stark trafik mellan omvärldens centra strömmade igenom (transit-orter).

Sådana funktioner har inte nödvändigtvis gjort en ort till *stad*, vilket enligt de flesta definitioner har krävt något slags rättslig överbyggnad och särställning gentemot agrara omgivningar. Jag har i ett annat sammanhang föreslagit termen *omsättningsplats* som en gemensam nämnare för de tre beskrivna ort-typerna. De ovan inom parentes anförda benämningarna tillhör också den därvid föreslagna terminologin. Orter som under medeltiden upphöjdes till städer var vanligen stora omsättningsplatser, där omsättande funktioner av olika slag förenades.[14]

Vilka har tagit initiativet till städers och liknande orters uppkomst? I svensk medeltid torde man åtminstone böra skilja mellan tre kraftfält, vilka på olika sätt kan ha medverkat i sådana processer: 1. Kronan, kyrkan och de magnater vilkas ställning var förankrad över hela riket konstituerade det ena, som sammanfattande kan kallas *centralmakt*. 2. Kapitalstarka köpmän utgjorde det andra. Denna grupp kom inte från samma mellansvenska huvudbygder som centralmakten utan var till stor del *tyskar*. 3. Som ett tredje kraftfält framstår de lokala stormän, inrättningar och övriga invånare som tillsammans bildade stadens *omland*.[15]

På grundval av de förslag som framlagts av föregående forskare kan några alternativ sammanfattas rörande hur stadsbildningen tog sin början i Kalmar:

1. *Fjärrseglationen* kan ha varit avgörande. I så fall har staden framsprungit ur en *transit-ort*: en plats från vilken härskarmakten kunde bevaka farleden, uppbära någon avgift, där lotsar fanns att få och där fjärrhandelsmän började byta varor sinsemellan.

Den blev då centralort först i andra hand.

2. *Omlandet* kan emellertid också ha varit utslagsgivande faktor på två skilda sätt: Staden kan ha anlagts som dess potentiella *centralort* med direkt syfte att exploatera lokala näringsmöjligheter. Därvid vore den liksom i föregående fall primär i förhållande till omlandet. Det omvända förhållandet utgör emellertid också en möjlighet.

3. I så fall måste förutsättas, att det som skulle bli stadens omland redan utgjorde *en bygdeenhet* när urbaniseringen påbörjades. Den utlösande faktorn skulle då vara, att denna enhet nådde en utvecklingsnivå »när den inte längre kunde undvara» en samlande centralort. Staden vore då sekundär i förhållande till omlandet.

4. Den fjärde möjligheten är att Kalmar hade *produktionsortens* ursprung. Det skall dock understrykas, att tanken står forskningsmässigt isolerad, byggd på det gamla antagandet att staden hade utvecklats ur ett fiskeläge.

Man kan således föreställa sig Kalmars tidigaste utveckling på flera sätt. Genom en kritisk granskning av de ekonomiska och politiska grundvalarna för stadsbildningen skall jag i fortsättningen av kapitlet framlägga en bestämd uppfattning i frågan.

Föregångare och konkurrenter

»Forn-Kalmar»

Stadens ålder kan inte föras längre bak i tiden än till ca 1200. Har där funnits någon äldre bebyggelse, måste den ha varit så obetydlig, att den inte kan räknas som ett led i stadens tillblivelse. Flera forskare har emellertid framfört antaganden om att det medeltida Kalmar haft en föregångare på annan plats i närheten. Olika lägen strax norr om staden har föreslagits.[16] Senast har emellertid uppmärksamheten riktats mot Ljungbyådalen väster om Kalmar. Underlaget för antagandet om en äldre huvudbygd här är jämförelsevis stadigt, eftersom det kunnat infogas i ett vidare ekonomiskt sammanhang. Flera centralortsfunktioner, tidsmässigt tillhörande övergången mellan vikingatid och medeltid, kan nämligen med visst fog antas ha funnits här, dock inte samlade på en plats utan spridda på flera ställen i dalgången kring åns nedre lopp. Som arbetsnamn på den uppenbarligen äldsta kärnan i detta löst grupperade centrum har uttrycket »Forn-Kalmar» myntats (se Hellberg, ovan). Benämningen understryker det direkta samband man har velat se mellan detta område och staden. Låt oss se närmare på denna lilla ansamling av ålderdomliga centra.

Vissa ortnamn, som ofta påträffas grupperade i »klungor», har av forskningen satts i samband med kronans lokala stödjepunkter under vikingatid och tidig medeltid. Särskild uppmärksamhet har ägnats namnet *Husaby*. Det anses utpeka huvudgårdar inom Uppsala öd – den med kungavärdigheten följande godsmassan – eller kronans administrativa centra överhuvudtaget. På dessa härskade en ämbetsman, i den ålderdomliga dalalagen kallad 'husabyman', vilken handhade polisuppgifter, uppbörd samt förmedlade statliga meddelanden, bl.a. genom att när så erfordrades 'uppskära budkavle'. Vid Ljungbyån finner vi ett husabynamn i Hossmo sn. Själva sockennamnet döljer även en besläktad ordsammansättning.[17]

Hossmo är den socken där Ljungbyån rinner ut. Den för sitt försvarsverk välkända sockenkyrkan ligger vid ån, ett par km ovanför utloppet och invid den södergående vägen från Kalmar. Läget var fördelaktigt både för försvar mot yttre fiender och kontroll av områdets invånare.[18]

I *Dörby socken*, strax väster om Kalmar, ligger en ort med det betecknande namnet *Tingby*. Namnelementet -by anses utpeka vikingatida bebyggelse. Orten ligger nära intill gränsen mellan de båda mörehäradena. Det kan därför vara lockande att se den som hela Möres tingsställe, innan landet klövs i två härad.[19] Detta förblir dock en hypotes. Däremot är det belagt, att Dörby sn hyste ett tingsställe, som fungerade *efter* det att häradena bildats. Intressant är, att det i ett brev från 1393 har kallats Dörby 'landsting', vilket borde betyda, att en högre rättsinstans än häradstingen sammanträdde här.

Brevet redogör för en förrättning som utförts på 1370-talet på Dörby landsting inför *lagmannen* Brudd Benasson (d.y. Lejonansikte). På vilken grund denne småländske frälseman här kallas lagman kan inte tillfredsställande avgöras. Omständigheten att en *häradshövding* kan beläggas två år tidigare i Södramöre ökar påtagligt möjligheten, att Brudd skulle ha varit domare i högre instans. Östgötalagman kan han dock omöjligt ha varit, möjligen dennes ställföreträdare. Emellertid omtalas Brudd som konungsdomhavande i Kinnevalds hd under 1370-talet.[20] Mer sannolikt är det därför, att det var i egenskap av företrädare för kungens domsmakt som Brudd uppträdde på landsting i Dörby.

Gemensamma möreting omtalas även senare. Deras ställning i förhållande till härad och lagsaga har ännu inte blivit närmare undersökt. Vad som här på anförda grunder kan antas är, att Möre även efter klyvningen i härad fortsatte att i vissa sammanhang bilda en rättslig enhet och att centralorten då var Tingby i Dörby.[21]

En tredje grannsocken – *Ljungby* – kom att bilda centrum i *kyrkans* lokala förvaltning. Enligt den bild Herman Schück har tecknat av den tidigmedeltida linköpingsbiskopens ämbetsutövning, flyttade sig denne regelbundet mellan sina gårdskomplex ute i prosterierna, från vilka han »red ut till kyrkorna i trakten och fullgjorde de åligganden som prostarna ej fingo handlägga: vigningar, konfirmation, domar i svårare andliga mål».[22] Var dessa biskopsgods låg, anges mer eller mindre detaljerat i en urkund från år 1178. Här nämnes *»Mansiones in Möre cum appendiciis suis»*, dvs. 'gårdar i Möre med deras tillägor'. När biskopsgårdarna i Möre mot medeltidens slut kan närmare överblickas, återfinns de flesta i Ljungby.[23] Om de år 1178 nämnda *mansiones* ingick i detta senare kända komplex kan inte tillfredsställande avgöras.

Den biskopliga godspolitiken hade dock, enligt Schücks utredning, sitt aktiva skede fram till början av 1300-talet. Därefter avtog intresset för godsförvärv påtagligt. Komplexet har därför säkert bildats tidigare. Det fanns uppenbarligen 1301 då biskop Lars angav, att han genom köp hade utökat biskopsbordet med gods »iuxta Liongby». Han förklarade nämligen samtidigt att hans godsförvärv genomgående var 'belägna invid kyrkans gårdar'. Möjligen har redan en tvist om ett av biskopsbordet sedan länge ägt gods »Longby», vilken år 1248 hänsköts till kardinalen Vilhelm av Sabina, avsett detta gods. Åtminstone anger en senmedeltida anteckning att dombrevet skulle gälla »Liungby in møre».[24]

Förmodligen bodde dessutom prosten, kyrkans lokale ledare, i Ljungby under tidig medeltid. Eftersom prostämbetet i Sverige då normalt var knutet till städer i de prosterier där det fanns sådana, är antagandet anmärkningsvärt. Det är grundat på följande iakttagelser.

I städer boende prostar skrev sig vanligen under äldre medeltid till sin stad: prost i Enköping, Sigtuna, Östra Aros, Skänninge, Linköping, Söderköping osv. De som residerade på landsbygden nämnde sig däremot tämligen konsekvent efter distriktet, t.ex. prost i Njudung eller på Öland. Den äldre prosteriindelningen i Strängnäs stift klargör de två benämningssätten: där fanns prostar i Strängnäs, Tören (Södertörn), Nyköping och Närke.[25] När det här ifrågavarande prostämbetet på 1270-talet och år 1306 kallas 'i Möre', utgör detta därför en antydan om att innehavaren inte bodde i Kalmar utan i en lantförsamling.[26] Detta styrkes även av att sockenprästen i Kalmar inte kallas annat än kyrkoherde förrän inemot medeltidens slut. Uppgifter om vilka gäll möreprostarna hade förekommer först under sen medeltid. De gäller då i allmänhet Ljungby sn. Att ämbetsinnehavaren under 1400-talet ibland var vikarie vid bykyrkan i Kalmar torde få ses mot bakgrunden av det växande antalet prebenden här.[27]

De tre grannsocknarna Hossmo, Dörby och Ljungby uppvisar således mer eller mindre tydliga spår av omlandsbildande etableringar från medeltidens början eller tidigare. Bakom dessa anar eller ser vi kronan, biskopen, kyrkans lokala organisation och det lokala rättssamfundet – dvs. fundament i den dåtida samhällsbyggnaden. Det synes därför försvarbart att uppfatta denna bygd som ett löst grupperat centrum av högre ålder än staden. Detta skapar ingen motsättning till den på andra grunder antagna dateringen av stadens uppkomst till ca 1200. Tvärtom vore mot denna bakgrund ett äldre centrum på annan plats närmast väntad.

»Forn-Kalmar» jämfört med övriga centra kring Kalmarsund

Ett förhållande vars konsekvenser för bedömningen av Kalmars uppkomst inte fullt har klargjorts i den föregående forskningen är att andra föregångare eller tidiga konkurrenter har funnits i kalmarsundsområdet.

Så har ortnamnet Husaby konstaterats i *Högsby sn.* Platsen har möjligen utgjort centrum för ett större land, som sedermera sönderbröts i bl.a. Handbörds och Aspelands härad. Högsby låg strategiskt i vägnätet. Handbörds häradsting sammanträdde i socknen enligt källor från 1300-talet och senare.[28] Även de övriga angränsande landens tingsställen kan beläggas från ungefär samma tid, såsom *Vimmerby* i Sevede, *Västervik* i Tjust och *Vetlanda* i Östra härad i Njudung. Somliga av dessa utvecklades till städer redan under medeltiden. Mindre bekant är *Gårdveda*, som under 1300-talet framträdde som tingsplats i Aspeland. Vi vet dock att biskopsbordet hade förvärvat gods där ca 1300.[29]

På Öland fanns en centralbygd, vars omlandsbildande inrättningar låg grupperade på ett sätt som påminner om förhållandena i Möre. I de fyra grannsocknarna Köping, Borg, Bredsätra och Gärdslösa rymdes av ålder kronans, linköpingsbiskoparnas och ölandsprosteriets centra. På arkeologisk väg har en stor förhistorisk kultort konstaterats inom detta område. Där fanns dessutom tingsställen, men de hade inte samma utvecklingsmöjligheter som de på fastlandet, eftersom de öländska häradena var mycket små. Dessa öländska socknar framstår som tidigmedeltidens livligast utvecklade centralbygd vid Kalmarsund. Vid en jämförelse kommer Ljungbyådalen otvivelaktigt i andra hand. I det öländska området finner vi även en föregångare till Kalmar av ett slag som inte med någon säkerhet kunnat påvisas i stadens direkta närhet, nämligen en fast sammanhållen handelsplats.[30]

Elementet 'köping' ingår i namnet på många ålderdomliga omsättningsplatser, varav de som låg i äldre odlingsbygder oftast blev städer under medeltiden.

Arkeologiska undersökningar synes ha styrkt att *Köpingsvik* i Köpings socken redan under vikingatiden hyste en bosättning av handelskaraktär. I dess närhet har ett stort gravfält legat, till stor del dock förstört i sen tid. Där uppfördes vidare under 1100-talet den ursprungligen största av ölandskyrkorna, som så småningom byggdes ut med försvarsverk. Enligt senmedeltida linköpingsnotiser tillhörde patronatsrätten kungen, vilket innebär att denne kunde utse präst där. Suggestiva är även fynden av inte mindre än sju vikingatida och tidigmedeltida silverskatter i socknen. Flertalet har hittats nära Köpingsvik.

Denna handelsplats har emellertid senast under 1200-talet förlorat sin betydelse. Orsaken till detta synes uppenbar. Den långgrunda viken var otillgänglig för de större fartyg som nu hade kommit i bruk. Att Slättbo häradsting sammanträdde vid kyrkan hjälpte föga.

Strax söder om Köping, på randen av den höga landborgen, anlades ca 1200 den kastal som skulle bli kärnan i *Borgholm.* Härifrån kunde man blicka ned på aktiviteterna i Köpingsvik och dessutom kontrollera sjöfarten i Kalmarsund. I anslutning till borgen låg Borgs kyrka, omgiven av en liten territoriell församling. Även denna var kungligt patronat. Möjligen får man uppfatta Köping och Borgholm som en helhet i vissa stycken. Förutom det geografiska sambandet tyder framför allt de regala patronaten på detta. Någon betydelsefull medeltida handelsplats har likväl inte kunnat konstateras sedan den vid Köping hade upphört. Den nuvarande staden Borgholm uppstod långt senare. Rakt nedanför borgen fanns en liten hamn, som nödtorftigt svarade mot medeltida behov, men uppen-

barligen inte betraktades som god. Att den likväl ägde viss betydelse understryks av att där uppförts ett kapell.[31]

På Öland fanns emellertid under medeltiden även andra omsättningsplatser som borde kunna betraktas som rätt allvarliga konkurrenter till Kalmar under dess äldsta tid. Märkligast i detta avseende är det nuvarande stora ruinkomplexet Gråborg i Algutsrums sn, beläget ungefär mitt på ön och i jämbredd med Kalmar.

I äldre källmaterial kallas det *Borg* eller *Backaborg*. Jag kommer fortsättningsvis att bruka det senare namnet. Till sitt ursprung är anläggningen en fornborg, den största av de bekanta öländska ringforten från folkvandringstiden. Dess något oregelbundet utlagda mur omfattar ungefär en fjärdedel så stor yta som Kalmars medeltidsmur.

Under tidig medeltid togs Backaborg i förnyat bruk varvid några anmärkningsvärda nybyggnader gjordes. Ringmuren förstärktes och ett eller möjligen två porttorn välvdes. Utanför borgområdet finns ruiner av en kyrkobyggnad som torde vara »Sancti Kanuti in Algutzrum», vilken omtalas i en förteckning över kapell utan präst i Linköpings stift från 1500-talets början. Konstruktionerna har daterats till 1100-talet eller 1200-talets början. Lösfynd av föremål har även gjorts under odling inom borgen, vilka har hänförts till samma tid.

En sedan 1700-talet känd sägen förknippar Backaborg med en »kung» som kallas »Bugislav», vilken en gång skulle ha residerat i borgen. I ett försök att infoga det medeltida Backaborg i ett historiskt sammanhang har man tagit fasta på denna uppgift och satt den i samband med namnet på en furstlig upprorsman i den svenska 1100-talshistorien. Det finns skäl som talar till förmån för en sådan kombination, men den folkliga traditionen är dock en alltför osäker källa för att några slutsatser skall kunna baseras därpå.

En deciderad uppfattning om syftet med de medeltida tillbyggnaderna har länge saknats. Ett uppslag till bedömningen av det yngre Backaborgs karaktär menar jag mig emellertid ha funnit i Vadstena klosters äldsta jordebok från ca 1450. Klostret hade nämligen fått gods här år 1371, varom jordeboken anför: 'Gammal avrad var 2 tunnor salt, nu är det 2 mark penningar'. Att denna plats, som ligger så långt bort från havet som man kan komma på Öland, en gång kunnat *avkasta* sådana mängder salt – dåtidens kanske viktigaste *importvara* – är anmärkningsvärt. Inget annat av Vadstenas ölandsgods har gjort det. Jag har överhuvudtaget inte påträffat någon annan egendom i dessa trakter som räntade salt. Belägget måste betyda att internationellt varuutbyte en gång har förekommit i Backaborg. En försiktig slutsats på grundval av detta är, att platsen då hyste regelbundet återkommande marknader.

Orimligt vore dock, att *porttornen* har byggts endast för att möjliggöra kontroll av in- och utpassering under vissa marknadsdagar. Få svenska *städer* har i själva verket ägt så omfattande defensiv inramning. Vi vet inte ens om det samtida Kalmar omgärdades av några försvarsverk. Den egentliga stadsmuren tillkom ju knappast före 1200-talets slut. Vi vet överhuvudtaget inte om Kalmar vid 1200-talets början har varit en lika väl utbyggd ort som Backaborg.

Den öländska fornborgen kan i första hand antas ha blivit upprustad antingen för att tjäna som något slags militäradministrativt säte eller som en handelsplats av för dåtidens Sverige rätt avancerat slag. I vilketdera fallet ligger Backaborg alltför nära Kalmar och Köping/Borgholm för att den skall kunna antas ha varit en oomstridd etablering.[32]

Eftersom vi i äldre tider finner en tendens att hålla fast vid en gång inarbetade handelsorter[33] kan det sena belägget på salthandel anföras som indicium på att handel förekommit tidigare. Att kapellet anlagts utanför den omslutna enheten tyder också på att den inte enbart var militärt inrättad. Kapellets skyddshelgon måste vara någon av de danska helgonfurstarna S:t Knut, vilket även är uppslagsdigert. Det erinrar om den danska fjärrhandelsorganisationen Knutsbröderna.

Denna framträdde kort efter skrinläggningen av Knut Lavard år 1170 som ett gotlandsfararsällskap under Valdemar I:s direkta skydd. Knutsgillen etablerades i de viktigare danska städerna, inklusive Reval. De kan även beläggas på svensk botten, främst i städerna kring Mälaren. Knutskapellet i Backaborg faller in i en hel rad spår av Knutskult längs färdvägen från centrala Danmark mot Gotland. Dessa omständigheter ger visst underlag för antagandet att Backaborg vid kapellets tillkomst skulle ha varit en handelsplats som besöktes av de fjärrhandlande Knutsbröderna. Kapellet finge då tolkas som kärnan i ett Knutsfaktori. Uppgiften att pröva denna hypotes måste hänskjutas till arkeologerna. Tillsvidare kan vi endast konstatera att en stödjepunkt vid en öländsk handelsplats i alla händelser har legat i linje med Knutsbrödernas övriga program. Omvänt skulle en handelsplats som utnyttjades av icke-öländska fjärrhandlare, verksamma inom öst-väst handeln, kunna ge begriplig mening åt förstärkningsarbetena på ringmuren och byggandet av porttorn i Backaborg. Vi torde böra räkna med en mycket verkningsfull ekonomisk eller politisk kraft bakom Backaborg. Det är mot den bakgrunden som kapellnamnet får sin betydelse, eftersom det pekar på ett av de få tänkbara alternativen.[34]

Medeltidsanläggningarna vid Backaborg har tillkommit ungefär vid den tid då kastalen restes i Kalmar. De skulle mycket väl kunna vara två delvis jämförbara orter i början av 1200-talet, belägna på ett inbördes avstånd av endast 16 km. Dessutom fanns flera motsvarigheter i mindre skala annorstädes på Öland. Bäst underrättade är vi om en annan sekundärt utnyttjad fornborg belägen vid sydkanten av Stora alvaret, någon

mil norr om Ölands sydspets. Dess sentida namn är *Eketorps borg.*

Denna anläggning som är många gånger mindre än Backaborg har underkastats en arkeologisk totalundersökning. Denna har visat att den förhistoriska bosättningen hade ödelagts flera århundraden innan den kvarstående ringmuren på nytt togs i bruk under tidig medeltid, för en planmässigt ordnad bebyggelse om ca 100 små bodar. I anslutning till denna yngre bosättning har mycket rika föremålsfynd gjorts, som avgör dess karaktär av omsättningsplats. I *Kyrkohamn* invid Södra udden, där ett rikt sillfiske bedrevs, utvecklades vidare en säsongbetonad omsättningsplats. Mellan dessa båda samhällen löper i en bördig remsa en bygd, som under medeltiden helt dominerades av frälsegods. Yngre källor ger ett intryck av att de tre socknar som denna bygd sträckte sig genom var aktiverad i icke-agrart näringsliv långt utöver det normala.

På Ölands östsida finns ett par hamnar som också efterhand utvecklades till omsättningsplatser. Deras betydelse torde likväl ha infallit först under en sen medeltid. *Sikavarp* (nu: Kapelludden i Bredsätra sn) torde kunna sättas i samband med linköpingsbiskoparnas intilliggande huvudgård Bo. Sikavarps betydelse under sen medeltid understrykes av att orten togs i anspråk för kulten av heliga Birgitta. Redan tidigare fanns här emellertid ett kapell. Varför detta hade byggts på platsen är ovisst. Ortnamnet antyder dock, att fiske ursprungligen bör ha spelat viss roll. Längre norrut låg *Kurahamn* (nu: Kårehamn, Alböke sn), som i äldre tid betraktades som den bästa hamnen på Öland. Som tidigare har nämnts, torde den ha fått betydelse först under 1400-talet, då det lilla fästet *Kuraholm* (Kåreholm), tidigast omtalat 1457, uppfördes i dess anslutning.[35]

Till sist skall även ett par medeltida handelshamnar på fastlandskusten uppmärksammas, vilka har förblivit betydelsefulla utskeppningshamnar för småländska varor in i modern tid.

Pata i Ålems socken gynnades tidigt av ett gott kommunikationsläge. Orten låg vid Alsteråns utlopp och intill Högsbyåsen, på vilken den stora vägen från uppsverige till Kalmar passerade. Pata nämnes i skriftliga källor ca 1500 som handelsplats under godset Strömserum. I Sten Sture d.ä:s jordebok »1502» har 23 räntegivare antecknats under rubriken Pata. Efter Gustav Vasas maktutträde förekom upprepade förbud mot köpenskap där. Som handelsplats legaliserades orten i början av 1600-talet, då den efter att ha flyttats till kusten blev lydköping till Kalmar under namnet Pataholm.

Dess tidigare läge anses ha varit ett stycke uppför Alsterån. Där finns konstruktionslämningar av ett slag, som antyder att samhället har haft en betydligt äldre historia än vad som framgår av skriftligt material, nämligen lämningar av två eller tre tornbyggnader, varav åtminstone en har karakteriserats som en kastal. Den linköpingsförteckning som nämner kapellanläggningar i anslutning till flertalet av de öländska omsättningsplatserna anger också ett »capella Pata», men dessutom ett »Capella Strömserum». Det senare anses ha varit ett privat gårdskapell.[36]

Mönsterås, som ligger någon mil längre norrut, har genomgått en utveckling som mycket liknar Patas. Också läget är likartat, vid ett med Högsbyåsen parallellt ås-system, som underlättade kommunikationerna med Emådalen. Samhället låg i nära anslutning till storgodset Kråkerum. I socknen finns även ortnamnet Bo företrätt, vilket brukar anses utpeka ett administrativt centrum av primitiv karaktär. I dess närhet har »Capella Boskulla circa Krakarum sancti Botolfi» legat. Strax söder om Mönsterås anlades ca 1290 ett hospital, sannolikt den inrättning som under senmedeltiden upphöjdes till kloster av johannitorden.[37]

Området kring Kalmarsund har således varit rikt på omsättningsplatser. Fler har säkert funnits än de nu nämnda. Härför talar förekomsten av ytterligare medeltida kapell, befästningar etc. Jag har tagit upp dem som framträder tydligast.

De slutsatser vi kan dra om dessa omsättningsplatsers ställning under äldre medeltid är mycket begränsade. Flera av dem tycks ha varit samtida med det äldsta Kalmar. En tid var skillnaden mellan dem och Kalmar kanske inte så stor. I och för sig ligger intet förvånande i detta. De förutsättningar som den passerande sjöfarten, närheten till utlandet och traktens naturtillgångar erbjöd, kunde naturligtvis leda till tätortsbildningar på flera ställen kring Kalmarsund. Att så verkligen skedde, minskar påtagligt intrycket av det äldsta *Kalmar* som en unik etablering. Dess särställning kom däremot till uttryck längre fram, i förmågan att utvecklas vidare när de andra stagnerade eller upphörde.

De tre kraftfälten

Det är naturligtvis inte lönt att fråga efter vilka de personer var som omkring år 1200 hade låtit handelsplatsen Kalmar ta form, eller vilka det var som hade utvecklat den till en stad vid seklets mitt. Vårt spröda material tillåter endast ett försök att urskilja några kategorier som deltog i denna process. Som nämnt bör man i första hand fråga efter vilken roll följande tre grupper spelade: 1. De främmande köpmännen. 2. Centralmakten. 3. Omlandets invånare.

Främlingarna

Att främlingar bidrog till Kalmars äldsta utveckling är uppenbart. De namngivna personer som tidigast omtalas i samband med Kalmar var huvudsakligen tyskar. Man kan likväl ha skilda meningar om arten av deras insats. Slog de sig ned i ett redan etablerat samhälle eller var de Kalmars egentliga grundare?

Det har föreslagits att invandringen av tyskar till Kalmar utlöstes av det äldsta kända tysk-svenska handelspolitiska avtalet. Detta ingicks av Henrik Lejonet å tyskarnas vägnar och kungen Knut Eriksson och jarlen Birger Brosa å svenskarnas, vilket tidfäster det till 1170-talet. Avtalet är emellertid endast känt i en yngre urkund, av vilken det framgår att frågor rörande järnbörd och kvinnors rättsliga ställning behandlades.[38]

Man har däremot ansett det bevisat att tyskar fanns bosatta i Kalmar redan kort efter år 1200. Argumenten är inte oantastliga.[39] Först omkring seklets mitt kan vi med säkerhet säga att så hade skett. Det är ändå flera årtionden innan borgare med tyska namn omtalas i någon annan fastlandssvensk stad.[40]

Även om vi inte direkt kommer åt främlingarnas samband med Kalmars uppkomst, så kan vissa iakttagelser göras härom utifrån mer allmänna synpunkter.

Innan hanseaterna ännu hade nått den förkrossande överlägsenhet som kom till uttryck vid mötet i Kalmar 1285, hade uppenbarligen en kamp om marknaderna utkämpats med Nordens äldre handelsnationer. Under senare delen av 1100-talet och början av 1200-talet strävade de tyska köpmännen främst efter delaktighet i den ryska varuutförseln. Bland annat de traktater som tidigt upprättades med gutar och novgoroder visar detta. Det var också till en av de viktigaste ryska utförselvägarna som tyska korståg riktades omkring år 1200. De ledde till att Riga grundades och att en tyskt betonad stat tog form kring Dynas nedre lopp (Livland).[41]

Vägarna till Ryssland intresserade emellertid även de danska Knutsbröderna, vilka från början hade bättre politiskt understöd än tyskarna. Genom erövringen av Estland tillförsäkrades de inflytande över en annan tillfartsväg till Ryssland.[42]

I hög grad livaktiga som fjärrhandlare på den östvästliga traden var ju också gutarna, gynnade av ett för mellanhandel fördelaktigt läge. Visby framträder i källorna vid början av 1200-talet som en metropol, besökt av tyskar, danskar och andra handelsfolk.[43]

Till följd av sitt strategiska läge inom Östersjöns farledssystem måste Kalmarsund ha fallit in i den handelspolitiska blickpunkten under denna period. Som tidigare visats bör de danska och tyska hemländernas förbindelser med Baltikum till en övervägande del ha skett längs någon av de farleder som passerade här. Den militära och kommersiella kapplöpningen bör således ha gått fram genom sundet, vilket knappast kan ha undgått att påverka samhällsutvecklingen längs dessa kuster. De främmande sjöfararnas behov av stödjepunkter kan alltså ha varit en direkt orsak till att flera omsättningsplatser uppkom här. Andra kan ha tillkommit på inhemskt initiativ i förhoppningen att kunna knyta an till den passerande trafiken. Det förefaller emellertid som om främlingarnas uppmärksamhet i första hand skulle ha riktats mot Öland.

Ölands utveckling fram till 1270/80-talen är visserligen föga gripbar, eftersom skriftliga källor saknas i än större utsträckning än vad som gäller för Kalmar, men av det monumentala försvarskyrkobyggandet och av anläggningar som Backaborg, Eketorps borg och det äldsta Borgholm ges intrycket att slutet av 1100-talet och förra hälften av 1200-talet var en blomstringstid för ön.[44]

Under denna tid uppträder även tecken på att Öland intagit ett visst oberoende i förhållande till sveariket. Så måste man uppfatta det ovan åberopade omnämnandet av ölänningen i listan från omkring 1225 över tullfria folk i Lybeck. Ett annat ungefär samtida tecken på självständig ställning är att ön räknas till det påvliga sändebudet Vilhelm av Modenas legationsområde vid ett par av dennes baltiska resor, vilka inte hade med den svenska kyrkan att göra. Andra smärre iakttagelser kunde i detta sammanhang anföras, men det faller litet utanför ämnet att fördjupa sig i detta här.[45]

Även om Öland redan vid slutet av 1100-talet i vissa avseenden hade burit spår av att vara integrerat i riket, är det således möjligt att ön under någon tid kom att inta en friare ställning. Detta vore inget för denna ö unikt förhållande. Ett mer utvecklat och långvarigare exempel på halvt oberoende ställning uppvisades samtidigt av gutarna. Av intresse i sammanhanget är att tecken på danskt inflytande kan konstateras på Öland under perioden.[46]

Kalmars ställning i den internationella handeln får vi tidigast ett begrepp om i några förut nämnda urkunder från 1200-talets mitt. Anmärkningsvärd är den uppgift som förekommer i en tullängd från Greifswald omkring år 1250 (säkra gränsår 1237–1275). Där befrias ju som nämnt 'de från Gotland, från Riga, från Kalmar och från Elbing' från en speciell tull som 'alla daner, norrmän, svenskar och alla invånare på Femern och i hertigen av Slesvigs land' skulle betala, 'nämligen *pro capite* dvs. »för huvudet» 1 skilling, för skeppsherren endast 4 penningar'.[47]

Den tull som nordbor, undantagandes Kalmars och Gotlands invånare skulle betala, skilde sig från vad som gällde för tyska handelsgäster i Greifswald, vilka huvudsakligen skulle betala avgifter som räknades efter varans art och mängd. I ett sammanhang klargöres att tyskar som var *concives* (»medborgare») i Norden inte tullbehandlades som rikstyskar. Följaktligen måste samma regler ha gällt för dem som för genuina nordbor. Det är emellertid av flera skäl uppenbart, att det inte är Kalmars och Gotlands tyskar som åsyftas i detta fall. Den märkliga slutsats man kommer till vid en närmare analys av tullängden från Greifswald är att tyskarna i Kalmar inte betraktades som *concives* i Sverige och att kalmarborna betalade tull efter villkor som gällde för rikstyskar.[48]

Vad denna enstaka uppgift i en utländsk källa kan ha motsvarat för verkligt tillstånd i själva Kalmar är naturligtvis vanskligt att yttra sig om. I första hand får vi förmoda att köpmännen från Greifswald fann tullförhållanden här, som svarade mot dem som gällde för kalmarbor i den pommerska staden. Det är emellertid osannolikt att tullen skulle ha varit en isolerad företeelse, genom vilken Kalmar förlänades särställning ur tysk synpunkt. De slutsatser som kan dras av tullängden synes i själva verket leda till att vi måste fråga oss om Kalmar var närmare knutet till tyska intressen än till sveariket i handelspolitiskt avseende. Vår enda möjlighet att behandla detta problem erbjuder det övriga sammanhang vari Kalmar infogats i greifswaldkällan. Den särställning som kalmarborna där intog, delade de således med Gotlands, Rigas och Elbings invånare. Varför sammanställdes de som bodde i dessa fyra områden på ett sådant sätt i Greifswalds tull? Vad var det gemensamma för dem? Det är de frågor som kan vidga vår kunskap om dåtidens Kalmar, den minst kända av orterna i denna konstellation.

Gotland, Riga och Elbing låg liksom Kalmar utanför det tyska riket. Riga och Elbing var koloniala tyska grundningar i stater, vilka uppkommit genom korstågsrörelsen och som 1237 bands samman genom Tyska orden. Gotland lydde i viss mening under svenska kronan, men intog som sagt en mycket självständig ställning. Visby var ett internationellt handelscentrum där en betydande tysk koloni fanns vid 1200-talets början. Att tullängden knyter an till den gutniska menigheten i dess helhet istället för till Visby får ses mot bakgrunden av förhållandena på ön. Bondeköpmännen var där länge likaberättigade med stadsborna. Trots sin stora kommersiella betydelse frigjordes Visby först sent från de lantliga styresmännens inflytande.

Även i Riga och Elbing var stadsbornas handlingsfrihet under denna period starkt kringskuren av härskarmakten. Rättsläget var emellertid på samtliga tre platser så tysk- eller allmänt främlingsvänligt, att tyskar kunde bosätta sig där i stora priviligierade och politiskt skyddade kontingenter under yttre omständigheter som liknade betingelserna i de rikstyska städerna.

Gotland, Riga och Elbing utgjorde ledande centra i det kommersiella nätverk som dominerades av Lybeck. Att man i Greifswald, en stad som intog en underordnad position i samma handelssystem, gav dessa utomtyska orter en tullrättslig särställning sammanhänger troligen med denna deras allmänna betydelse. Några förbindelser av särskilt stor vikt med just Greifswald behöver däremot inte förutsättas.[49]

Det föreligger således flera gemensamma drag hos de tre orter som här har sammanställts med Kalmar. Har motsvarande förhållanden rått även på sistnämnda ort? Det magrare materialet härifrån antyder åtminstone detta. Att tyskar var bosatta i Kalmar vid 1200-talets mitt står ju klart. Ett visst mått av främlingsvänlighet torde därför kunna förutsättas. Att förbindelserna med Lybeck redan hade fått viss betydelse, styrkes av det märkliga, förut omtalade brev, som utfärdades i Kalmar något av åren 1255/61.

Där skönjes även ansatser till en stadsförfattning i västeuropeisk mening, vilkas närmare innebörd skall behandlas längre fram. Förhållandena är följaktligen så långt jämförbara. Därtill kommer att Kalmar var lika välbeläget med hänsyn till handelsvägarna som de övriga orterna, så länge man företrädesvis seglade längs kusterna. Som vi sett var detta fallet i början av 1200-talet. Det sammanhang i vilket Kalmar omnämnes i greifswaldlängden kan ses som ett »mått» på stadens relativa betydelse, en bekräftelse på att den intog en framskjuten plats i det av Lybeck dominerade handelssystemet.

Mot den bakgrunden har det sitt intresse att jämföra tullängden från Greifswald med den äldre motsvarigheten från Lybeck, vilken ju kännes i en äldsta avskrift från något av åren 1226/34 av en förlorad förlaga från 1218/25. Både lybeck- och greifswaldlängden röjer, som nämnt, ett markerat intresse för Kalmarsund, Gotland och Dynamynningen, tre nyckelområden längs den »mellersta» handelsvägen över Östersjön mot Ryssland. Ett till synes paradoxalt förhållande framträder emellertid vid en jämförelse. Det är nämligen det stadsrättsligt nydanande och självmedvetna Lybeck som har uppmärksammat det *lantliga samfundet* Öland (jfr Gotland, Livland) medan det furstligt kringskurna Greifswald har framdragit och särbehandlat *stadsbildningen* Kalmar (jfr Riga, Elbing). Orsaken till detta något egendomliga motsatsförhållande kan dock ligga i

att lybeckkällan återspeglar förhållandena på 1220-talet.

Rättsligt definierade städer av tysk typ uppkom mer allmänt i östersjöområdet först efter ca 1225, samtidigt med det danska storväldets sönderfall. Längs södra östersjökusten och i Baltikum erhöll dessa städer i allmänhet Lybecks rätt. I det 1237 anlagda Elbing infördes den 1246 i reviderad form som tog hänsyn till Tyska ordens krav. I de äldre städerna Visby och Riga vann lybeckrätten inte insteg, men även i dessa städer skedde viktiga förändringar av de tyska invånarnas rättsliga ställning just 1225–26.[50] Uppgiften i lybeckkällan återspeglar därför snarast stadens östersjöförbindelser alldeles innan denna omvandlingsprocess hade fått någon effekt.

Greifswaldlängden har däremot tillkommit tidigast år 1237, sedan förändringen hade kommit ett gott stycke på väg. Det kan således vara frestande att tänka sig att Kalmar (jfr Riga och Elbing) företräder det lybska handelssystemets nya utomtyska hållpunkter vid Östersjön vid en tidpunkt då städer i snäv rättslig mening hade börjat uppstå norr och söder om det tyska riket.

Denna jämförelse riktar uppmärksamheten på förhållandet mellan det tidigt blomstrande Ölands omsättningsplatser med Backaborg i spetsen och Kalmar. Den antyder att Kalmarsunds kommersiella tyngdpunkt flyttades från Öland till Kalmar först åren 1225/50. Köpmän från Lybeck, Greifswald och dem närstående städer synes då ha gjort Kalmar till sin främsta replipunkt i trakten, möjligen i samband med att denna ort började likna västeuropeiska städer. Antagandet måste, som redan antytts, ses mot bakgrunden av mer allmänna omvälvningar i samband med de tyska handelsformernas slutgiltiga genombrott i östersjöområdet.

Att kalmarborna inte betraktades som svenska medborgare[51] i Greifswalds tullängd kan tyda på att rättsförhållandena här var betydligt mer tysk- eller främlingsvänliga än på andra håll i Sverige.

Vi vet inte mycket om den svenska inställningen till tysk köpenskap före Birger jarls tid. Det är inte sannolikt att tyskarna skulle ha åtnjutit tullfrihet i Sverige i utbyte mot den tullfrihet som svearna ända sedan Henrik Lejonets tid var beviljade i Lybeck.[52] Tvärtom kan de tyska köpmännen här som på andra håll i östersjövärlden antas ha stött på obekväma rättsförhållanden, såsom strandrätt, danaarv (om detta, se s 44) m.m. Överhuvud taget synes Sverige under förra delen av 1200-talet endast i ringa utsträckning ha hunnit anpassa sig till de nya utvecklingstendenserna.[53] Det torde därför inte ha varit den statliga omgivningen kring Kalmar utan förhållandena i själva staden som avgjorde, att den ur tysk synpunkt kunde jämföras med »Gotland», Riga och Elbing. Källan ställer detta utom allt tvivel genom att tillämpa helt andra regler för svenska 'medborgare', om de så skulle vara av tysk börd.

Kalmar framstår således vid 1200-talets mitt som en rättslig enklav, dit tyska köpmän sökte sig på en i övrigt mer ogästvänlig kust. Sannolikt kan betingelserna här jämföras med dem som rådde på andra starkt tyskinfluerade kommersiella centra i östersjöområdet. I förlängningen av det resonemang som här har förts finner vi även ett visst stöd för uppfattningen att Kalmar i någon mening har varit grundad av tyskar. Denna indikation avser emellertid inte handelsplatsens ursprungliga uppkomst, utan dess vidareutveckling till stad.

Det är likväl otänkbart att en koloni av tyskar skulle ha kunnat slå sig ned mitt i ett befolkat land som Möre utan att äga politiskt stöd i en lokalt förankrad makt. Att området var lättåtkomligt både till lands och till sjöss för tänkbara fiender gjorde detta dubbelt angeläget.

Detta ger oss närmast anledning att rikta uppmärksamheten mot den svenska centralmakten och dess möjligheter att lämna skydd och hjälp åt ett stadsbyggnadsprojekt i en utsatt småbygd i rikets periferi.

Centralmakten

Etableringen av en främlingskoloni i ett tidigare befolkat område förutsätter samförstånd med någon lokalt förankrad makt eller i vissa fall stöd av en invasionsarmé. Också de planmässiga tyska stadsgrundningar, som omkring mitten av 1200-talet företogs på tidigare slaviskt område, skedde i anslutning till någon furste eller annan lokalt förankrad makt, som tillförsäkrades vissa höghetsrätter. Dessa möjliggjorde för vederbörande att inta ställningen som stadsherre.

Mellan en stadsherre och köpmannagrupper gjordes ibland formliga anbud och avtal rörande stadsgrundningar. Furstemakten kunde i ett dylikt sammanhang åta sig vissa praktiska uppgifter, såsom att röja plats för stadsanläggningen, skaffa byggnadsmaterial, bygga kajer och fästningsverk, ibland även kyrka. En resurs som därvid kunde anlitas var folkuppbådet. Man äger på tyskt håll i berättande källor närmare skildringar av sådana arbetsinsatser.[54] I nordiskt material förekommer något liknande i Heimskringlas redogörelse för Sigurd Jorsalafares åtgärder i Kungahälla, vilken kan förtjäna att citeras:

> »Han lät uppföra hus till en kungsgård i kastellet, och han pålade alla härad i köpstadens närhet och alla stadsborna själva, att var tolfte månad skulle envar som var nio år gammal eller äldre bära till kastellet fem vapenstenar eller fem störar, fem alnar höga och vässade i ena änden.»
>
> *(Heimskringla i sv. tolkn. av Å. Ohlmarks, s 196)*[55]

I början av 1200-talet kunde man således tänka sig att en nordisk furste sammankallade den arbetsföra lantbefolkningen till byggnads- eller rustningsarbeten i en stad.

Den svenska medeltidslitteraturens välkända stadsgrundningsberättelse, Erikskrönikans skildring av Stockholms uppkomst genom Birger jarl, uttrycker sig i detta avseende mer summariskt:

> »han lät Stockholms stad att *byggia*
> med digert *with* och mycken *hyggia*
> ett fagert hus och en godan stad»
>
> *(Ek. v. 510—512, normaliserad stavning)*

Vilka det var som verkligen byggde sägs inte, men krönikören förutsätter att detta slags arbete skedde å furstens vägnar.[56]

Vad Kalmar beträffar tyder drag i dess topografi på att staden har vuxit fram i skyddet av en dominant politisk makt. Den kastal som omkring år 1200 restes på det nuvarande slottets plats, utgjorde på sin tid ett viktigt maktpolitiskt instrument som möjliggjorde att en garnison kunde hållas på platsen, väl skyddad mot överrumpling. Tullintäkter och liknande inkomster i pengar och varor kunde lagras här, fångar kunde kastas i dess källare. Detta torn och en del byggnader, vilka uppenbarligen hörde samman därmed, har uppförts på den idealiska platsen för kontroll av aktiviteterna i hamnen och för överblick av sjöfarten i sundet.[57]

Man får även anta, att det var denna makt som ursprungligen hade möjliggjort att stora markytor inom staden kunde ställas till bykyrkans och dominikankonventets förfogande. Bykyrkan låg centralt. Kyrkogården upptog en betydande del av stadsmarken, även sedan den år 1293 hade avstyckats. Dominikanernas område äger vi inget egentligt underlag att bedöma. Av det utrymme som här sedermera togs i anspråk för slottsträdgården förmedlas dock intrycket, att de också har förfogat över en betydande yta.[58]

Stadsmarkens fördelning tyder således på, att en samlad makt hade varit i tillfälle att bevaka egna och närstående intressen redan när Kalmar genomgick sin första fastare byggnadsperiod. Teoretiskt sett skulle, i ett för internationella inflytanden utsatt område som Möre, denna makt kunna vara utländsk, men en sådan tanke finner veterligen inte något stöd i källmaterialet. Att kalmarborna inte behandlades som svenska 'medborgare' av tullmyndigheterna i en pommersk stad kan knappast ses som en uppgift om Kalmars statsrättsliga ställning, och den står i alla händelser isolerad. Däremot har vi allmänt sett anledning anta, att de centrala svenska makthavarna stötte på praktiska svårigheter att göra sitt inflytande kontinuerligt gällande i rikets mer avlägsna delar.

De uppgifter som finns om sveaväldets förankring i kalmarsundsområdet har delvis redan refererats. 'Svearnas' välde sträckte sig nedåt Blekinge redan under vikingatiden. På 1000-talet drogs gränsen vid Kalmarsunds södra mynning. Där ägde kronan det stora godskomplexet 'Sveabod' vid Ölands sydspets, vilket den emellertid avträdde 1220. I Kalmars omedelbara närhet har vidare vissa ortnamn i Hossmo socken antytt existensen av ett äldre centrum för sveakungens maktutövning, vilket man har velat se som ett slags föregångare till Kalmar.

Efterhand förstärktes det uppsvenska inflytandet över området genom att vissa östgötska ämbeten utsträckte sin myndighet längs smålandskusten. Sålunda hade det omkring år 1100 bildade Linköpings *stift* åtminstone i teorin omfattat hela Småland, Öland och – möjligen anslutet något senare – Gotland. Kort före 1170 avsöndrades emellertid en sydlig del till ett nytt stift med centrum i Växjö. Nybildningen kom dock, efter en segsliten konflikt med linköpingsstolen, att endast omfatta Värend.[59] På ett likartat sätt hade den östgötska *lagsagan* senast under 1200-talet kommit att utsträckas söder om Östergötland. Längs kusten nådde denna lagsaga förmodligen ända ner till danska gränsen. På det sydsmåländska höglandet uppstod däremot en självständig, stor lagsaga, kallad Tiohärads eller Värends.[60]

Östgöta lagsagas centralt sammanträdande landsting var Ljungating där lagmannen utgjorde en högste domare. De ställen i Ögl, som särskilt nämner lagsagans smålandsdel visar dock att vissa särbestämmelser rådde härnere. Så heter det ena gången, att man härifrån inte skulle överklaga till Ljungating, vilket har tolkats som en generellt gällande regel.

Det skulle betyda, att det inflytande man fick tåla inskränkte sig till lagmannens person. Denne synes genomgående ha varit en östgötsk storman. Man har antagit att han höll särskilda ting i de olika häradena under en årlig rundresa, något som uttryckligen dock stadgas först i Magnus Erikssons landslag. Städerna i lagsagans smålandsdel nämnes inte i den mot slutet av 1200-talet nedskrivna lagtexten, till skillnad från Skänninge, Linköping och Söderköping.[61]

I skriftligt material rörande själva Kalmar finner man endast mycket svaga indicier relaterbara till förhållandena före 1250-talet. De åtgärder som Snorri Sturluson har låtit Olof den helige vidta i förbindelse med Kalmar bygger på antagandet att platsen stod till den svenska kungens förfogande. Detta skulle på sin höjd kunna tyda på att så har varit fallet år 1219 då Snorri besökte Sverige.[62]

Dominikankonventet lydde redan i början av 1250-talet under ordensprovinsen Dacia, vilket måste anses utgöra ett motskäl till uppgifter som antyder att Kalmar var alltigenom tyskt.[63]

En kalmarfogde omtalas tidigast i brevet 1255/61, utställt av stadens styrelse och riktat till Lybeck. Det är första gången som en svensk stadsfogde belägges i ett medeltida brev. Hans namn var Magnus Bengtsson. Vid sidan av fogdetiteln betecknas han även som östgötalagman, vilket medger att han närmare kan identifieras.

Magnus var således av hög börd, nära släkt med den nytillträdda kungaätten. Den ätt han tillhörde brukar i genealogiska sammanhang kallas Folkungaättens lagmansgren. Otvivelaktigt var Magnus en mäktig person, men sammanhangen ter sig oklara eftersom han har kunnat företräda flera intressen. Som *fogde* bör han ha representerat stadsherren i Kalmar, som *lagman* och *storman* har han rimligen stått lagsagans aristokrati nära. Dessutom var han *kungasläkting*. Sådana fann man vid kungens sida, likaväl som i spetsen för de upprepade stormannauppроren.[64] Fakta är intressanta men svårförklarade med endast detta belägg som underlag.

Redan 1266 arrangerades visserligen i Kalmar ett internationellt möte i vilket kungahuset deltog, men de direkta beläggen på kungligt herravälde över staden uppträder först i samband med Magnus Ladulås på 1270-talet.

Kung Magnus förfogade över patronatsrätten vid bykyrkan år 1278 innan han detta år överlät den till dekanen i Linköping. Att kungen förfogade över denna rätt, som främst gällde tillsättandet av präst, var vanligt i socknar där kungsgårdar låg. Det föreligger även ett mer än tillfälligt samband mellan kunglig patronatsrätt och kyrkor som låg i städer.[65] Denna uppgift skulle därför kunna tyda på, att kronan eller någon av kungens förfäder hade givit resurser till kyrkans byggande. Ingenting framkommer dock i kalmarfallet om vem patronatsrätten hade tillhört tidigare och av flera skäl är det direkt olämpligt att dra slutsatser för en äldre tid på grundval av denna uppgift.[66]

Av visst intresse är även ett brev från 1288, som bevarats i yngre avskrift. Där omnämnes kung Magnus eller dennes *arvingars* fogde i Kalmar. Att här inte talas om efterträdare utan om arvingar skulle nämligen kunna innebära, att staden hörde till Folkungaättens familjeegendom snarare än till kronan.[67] Distinktionen är av viss betydelse, eftersom Kalmar uppkom innan denna ätt hade blivit kunglig. Ett enstaka ordval i en därtill endast i avskrift bevarad brevtext är visserligen ett alltför svagt fundament att bygga vidare på, men omständigheten riktar åter uppmärksamheten på det märkliga förhållandet att en kungasläkting, vilken dessutom var östgötalagman, är den förste kalmarfogde som framträder i materialet. Ett försök att precisera dennes ställning bör lämpligen inleda undersökningen om centralmaktens förhållande till Kalmar.

Det äldsta fogdeämbetet i Kalmar

Det enda mer detaljerade försöket att karakterisera lagman Magnus' fogderoll har gjorts av A. Schück, vilken på grundval av hans höga samhällsställning antog, att kalmarborgen med dess stora territoriella fögderi då redan hade inrättats som »ett slags markgrevskap vid den i militärt hänseende så viktiga gränsen mot Danmark».[68] Senare forskning har delvis avlägsnat underlaget för ett dylikt antagande. Uppkomsten av ett förvaltningssystem med borgar, omgivna av län, har hänförts till en senare tidpunkt. Den större kalmarborgen har byggts i samband därmed mot slutet av 1200-talet. Relativt nyligen har Birgitta Fritz kortfattat konstaterat, att Magnus Bengtssons kalmarämbete »utan tvivel gällde mer än att bara vara stadsfogde». Hon fastslog att det därmed bebådade den efterföljande utvecklingen på förvaltningens område.[69] Kalmars exempel tillmäts således betydelse för frågan om tillkomsten av en centraliserad maktapparat i Sverige. I problemkomplexet kring stadens uppkomst blir detta en förbryllande faktor. Frågan har hittills gällt om Kalmar var en utländsk grundning och om kronan överhuvudtaget varit i stånd att utöva någon myndighet här i början av 1200-talet. Nu antydes tvärtom att kronans representation var stark och av nydanande karaktär just här. Kan ett dylikt förhållande förenas med stadens utsatta läge? Mycket beror på den närmare innebörden av Magnus Bengtssons fogdeämbete.

Fogden och staden.

Magnus Bengtsson förekommer i förhållandevis många urkunder från tiden, men benämnes endast en gång kalmarfogde. I övrigt används vanligen lagmanstiteln.[70] På grundval härav kunde det sättas ifråga om hans kalmarämbete vore enbart en tillfällighet. Därför är det av viss vikt att anknytningen till Kalmar skymtar i ett annat sammanhang. Magnus återställde nämligen vid ett tillfälle en gård (*curia*) därstädes till Nydala kloster, vilken hade tagits ifrån munkarna, och till denna lade han dessutom viss mark (*terra*) omgiven av en stenmur.[71] Det framgår således att han förfogade över fast egendom i staden. Att han dessutom antingen själv hade berövat munkarna en stadsgård eller kommit i besittning därav sedan någon annan gjort det kan naturligtvis tänkas sammanhänga med utövandet av politisk myndighet på platsen, men detta är inte tvingande nödvändigt.[72] På en mer kontinuerlig anknytning till Kalmar tyder även det som här nedan framkommer om sonens och dennes efterkommandes ställning i kalmartrakten. I så fall får vi snarast tänka oss, att fogdetiteln inte behövde användas vid sidan om lagmansvärdigheten i inrikes urkunder utan kunde tillgripas när det gällde att inför utomstående klargöra Magnus' förhållande till Kalmar.

Att ge en närmare karakteristik av denne östgötske stormans ställning eller fogdeämbete i Kalmar är naturligtvis inte lätt, eftersom samtida jämförelser saknas och vi överhuvudtaget vet litet om samhällets organisation på 1250-talet. Ett par kännemärken torde dock kunna fastslås.

1. Hans auktoritet måste vida ha överträffat vad som kunde åstadkommas av den husabyman, »bryte» eller motsvarande som får förutsättas ha representerat centralmakten i Ljungbyådalens tidigare centrum.[73]

2. I brevet till Lybeck lovar utfärdarna, dvs. Magnus och de 'vittraste' i Kalmar, att de med all rättvisa skulle döma över en lybeckborgares arvsanspråk i staden. Birger jarls kort förut ingångna traktat med Lybeck hade stadgat, att dess borgare, om de ville öppna rättssak i Sverige, skulle göra detta inför jarlen.[74] Den rätt som således uteslutande tillkom jarlen, utövades i detta fall av Magnus, vilket tyder på ett självständigt förhållande till svenska kronan.

3. Det måste betvivlas, att han var kronans *residerande* ombud i Kalmar. Lagmansarbetet fordrade hans närvaro på de reguljära Ljungatingen. Dessutom kan han tänkas ha behövt göra tingsresor till de olika häradena. Vidare påkallades hans närvaro på stormannamöten och eljes i riksstyrelsens närhet.[75]

Fogden/lagmannen Magnus kunde endast besöka staden i intervaller. De brev där han i övrigt omnämnes är också, i den mån de är ortsdaterade, utfärdade långt härifrån. I staden torde vi i alla händelser få tänka oss en fast bosatt ämbetsman av mer ordinärt snitt knuten till den omförmälda kastalen.

Magnus Bengtsson skall ha avlidit 1263. Sonen Bengt Magnusson åberopade första gången lagmanskap 1269, vilket han sedan upprätthöll intill 1290-talets början. Det har antagits att han också var Kalmars fogde, eftersom han år 1292 utställde ett brev i staden i vilket skattefrihet gavs för några gods i Handbörd, Aspeland och Möre, vilka året innan hade ingivits till Skänninge kloster.[76]

En ytterligare urkund kan införas i resonemanget, nämligen den bekräftelse av sin faders donation av en tomt (*fundus*) i Kalmar till Nydala kloster, som gjordes av en viss 'B. Magnus' arvinge' (»*B. heres magni*»). Utfärdarens identitet framträder oklart, men parallellerna mellan detta brev och lagmannen och kalmarfogden Magnus' nyssnämnda gåvoskrivelse är iögonenfallande.[77] Det synes därför sannolikt vara fråga om östgötalagmannens son Bengt i verksamhet kort efter faderns bortgång, då han ännu inte hade efterträtt denne som lagman.[78] Skrivelsen är ställd till en person 'R', vilken utfärdaren kallar *fidelis suus*, 'sin trogne'. Härav framgår att 'R' har stått i ett tjänste- och beroendeförhållande till brevutfärdaren. På den plats där tjänsteställningens art kunde väntas vara angiven finns emellertid en lucka i texten. Förutom till 'R' har brevet ställts till 'staden Kalmars invånare såsom övriga' (*ceterisque urbis calmarnie ciuibus*).[79] Man kan därav frestas till antagandet, att brevet vänder sig till en kalmarbo i ledarställning, vars namn markeras med initialen 'R'.[80] Att utfärdaren samtidigt har betecknat denne som en till honom själv i trohetsförhållande bunden person skulle för utfärdarens räkning röja en maktställning i Kalmar, jämförbar med den som lagman Magnus kunnat inta i kraft av lagmanskap och fögderi. Detta vore ju inte heller orimligt, då utfärdaren med all sannolikhet var hans son Bengt. 'R' kunde då vara en ämbetsman av det slag som nyss antogs ha funnits på plats i staden som komplement till en fogde av den typ fadern var.[81]

Dessa omständigheter må alltså noteras som ett ytterligare indicium på att lagman Bengt har efterträtt sin far som kalmarherre. Längre kan frågan knappast föras med stöd av material som direkt har med Kalmar att göra.[82] Blickar vi ut över östra Småland i stort, finner vi emellertid uppgifter som bekräftar, att Bengt i denna del av lagsagan har intagit en maktposition, som inte enbart kan härledas ur lagmansämbetet. Även här öppnas märkliga perspektiv, vilka inte till fullo har uppmärksammats i tidigare forskning.

Fogden – lagmannen.

I två intyg från omkring 1299 redogjorde en Johan »lille» från *Myrby*, sannolikt en östsmåländsk frälseman,[83] för vissa juridiska åtgärder han hade vidtagit i Handbörds hd år 1291. I båda breven framhölls hur han då hade följt den sedermera avlidne östgötalagmannen Bengts anvisningar. Vad som här äger intresse är, att han ena gången betecknade lagmannen som *dominus suus*, 'sin herre'.[84] Detta uttryck syftar, på samma sätt som det nyss diskuterade *fidelis suus*, på ett beroende och tjänsteförhållande. Också här torde det vara fråga

om en så pass högt rangerad person, att denne knappast kan ha varit en vanlig tjänare. Snarare kommer därför en feodal relation i åtanke, liknande de manförhållanden, varmed frälset bands till kungen eller till andra innehavare av landsherremakt.[85] Detta är något som får särskilt intresse med tanke på den skattebefrielse som lagmannen beviljade i Kalmar 1292. Den gällde som sagt gods i östra Småland, för övrigt just dem som Johan »lille» ett år tidigare hade ägnat sina omsorger.

Godsen hade ägts av Benedikta Holmstensdotter från Berga i Handbörd, vilken i september 1291 hade inträtt i Skänninge kloster. I sitt omkring ett halvår senare utställda brev tog lagman Bengt henne under *sitt särskilda beskydd* och fritog av *särskild nåd* hennes ingiftesgods från all *kunglig rätt* med de uppräknade undantagen 'gengärds lösen, mordgäld och ledungslame'. Anmärkningsvärt är att han inte har brytt sig om att motivera sin rätt att på detta sätt frånhända kronan inkomster. Överhuvudtaget synes ingenting utom brevutfärdarens titel skilja urkunden från ett privilegium utfärdat av en landsherre. Brevet är således på det hela taget uppsatt likadant som hertigarna Eriks och Valdemars privilegium för Kalmar kloster 1307.[86]

Bengts frälsebrev har främst intresserat som källa till kyrkans privilegieutveckling under rådskretsens förmyndarstyre efter Magnus Ladulås' död 1290. Den påtagliga självständighet varmed lagmannen gått till verket har man sökt förklara med att han denna tid vore förmyndarkretsens officielle ledare.[87]

Obestridligen framstår östgötalagmannen i källorna från 1290-talets början som en av rikets ledande gestalter, och antagandet att han med släktskaps rätt hade intagit den främsta platsen bland kungaförmyndarna är i varje fall inte omöjligt. En sådan tolkning undanröjer emellertid inte privilegiebrevets stora problem. Även som minderårig var kung Birger nämligen rikets formelle härskare. De herrar som i verkligheten regerade, gjorde det i kraft av kungliga ämbeten och säte i kungens råd (*consilium domini regis*).[88]

Den inskränkning av kronans rätt som lagman Bengt år 1292 beviljade, skedde däremot uteslutande i hans eget namn.[89] Om detta inte mot förmodan skulle ha varit nonchalans mot styrelseskicket, borde det innebära att Bengt i sin personliga kapacitet förfogade över kronans rätt på berörda platser. Det finns ytterligare uppgifter av intresse att peka på i detta sammanhang.

Lagman Bengt kan nämligen visas ha hanterat kunglig rätt med samma självständighet vid en tidpunkt då Magnus Ladulås ännu levde. 1280 meddelade han således ydreborna att han förlänade gods ur kungs- och häradsallmänning till Nils Sigridsson, varvid ingenting sades om vare sig kungligt uppdrag eller tillstånd.[90] Också Östgötalagen (Ögl), som brukar antas vara nedtecknad under Bengts lagmansperiod[91] kan anföras i sammanhanget. Där framträder en lagman i ämbetet som på det hela taget inte står kungen efter. Visserligen finns där inslag av konungsräfst som föregriper utvecklingen på detta område,[92] men samtidigt likställes i några lagrum lagmannen med kungen på ett för landskapslagarna unikt sätt.

Man kunde resa till tings och klaga för kung *eller* lagman; ville man ge gods till frillobarn kunde överlåtelseproceduren utföras inför kung *eller* lagman; ville man söka resning i mål om fälld bro, satte man bötessumman under kungens *eller* lagmans dom och fann man friande bevis kunde *endera* döma saklös; till sist kunde kung *eller* lagman utse häradsmän att demolera olaga fiskeverk eller kvarn.[93] Farhågan att detta uttrycker lagman Bengts privata ståndpunkt, som vunnit insteg i texten vid en av honom ledd redigering, kan undanröjas. I kung Magnus stadga för ölänningarna 1281 fastslås nämligen på samma sätt dessas rätt att överklaga världsliga mål från ölandslagmannen till östgötarnas lagman *eller* till kungens avgörande.[94] Likheten i sak och ordvändning mellan stadgan och de åberopade lagrummen motiverar antagandet, att även dessa återspeglar en kompetensfördelning som gällt mellan lagman Bengt och kung Magnus

Om spänningar och rivalitet mellan dessa båda har till sist abbedissan Margareta Klausdotter berättat på 1400-talet i en underhållande krönika om den heliga Birgittas härstamning. Abbedissan betecknade Bengt – Birgittas morfar – dels som lagman, dels oriktigt som kungens bror.[95] Vad som här har framkommit styrker att den i Vadstena förvaltade traditionen om Bengt som en kungens jämlike har haft en reell bakgrund.

Gemensamt för nu refererade källställen är, att de låter Bengt Magnusson framträda i en närmast furstlig roll utan att hans rätt att på sådant sätt företräda kronan därvid närmare belyses. Beläggen uppträder inte uteslutande under förmyndartiden, varför man inte får söka förklaringen i det skedets speciella omständigheter. Det kan överhuvudtaget knappast antas att Bengt hade samma ställning över hela riket. Beläggen hör till större delen hemma söder om Östergötland, i lagsagans smålandsdel och på Öland. Möjligen är detta ingen tillfällighet.

Folkungaättens lagmansgren framträder nämligen också som jordägare i påfallande grad söder om det egentliga Östergötland. Bäst kännes den godsmassa som Ingeborg, en av Bengt Magnussons tre kända döttrar, innehade vid 1300-talets början. Att döma av en redogörelse för arvsskiftet efter henne, låg komplexet i dess helhet i norra delen av det dåvarande kalmarfögderiet, främst i trakterna av Emån. All rimlighet talar för att dessa egendomar hade samlats under faderns tid eller tidigare.[96]

Kungligt ämbete eller personlig makt?

Tecken av skilda slag tyder på att östgötalagmännen Magnus och Bengt kan ha intagit en mycket stark ställning i smålandsdelen av Östgöta lagsaga under senare delen av 1200-talet. Att döma av vissa uppgifter har den antagit närmast furstlig karaktär. Denna styrkeposition

har likväl knappast syftat till någon separatism. Snarare har innebörden varit den omvända.

Vid andra tillfällen framträder både lagman Magnus och hans son Bengt i källorna på ett för högbördiga undersåtar normalt sätt gentemot kungafamiljen.[97] Den formulering genom vilken kung Magnus år 1281 gav lagman Bengt en med kungamakten jämställd kompetens som ölänningarnas domare i högsta instans äger i detta sammanhang särskilt intresse. Mot dess bakgrund kan inte heller Bengts fria hantering av kronans rätt antas ha stått i någon motsättning till kronan. Hur får detta förklaras?

Tänkbart är att östgötalagmännens ställning i lagsagans smålandsdel sammanhängde med kronans svårigheter att öva direkt kontroll här. Under sådana omständigheter kunde det ligga nära till hands att förläna eller på annat sätt överlåta kronans rätt till en storman, som hade bättre möjlighet att tillvarata denna. När östgötalagmannen insattes som öländsk appellationsdomare år 1281, torde det därför få ses som en ansats till att dra in ön under dennes konsoliderande inflytande.

Att perifert belägna bygder underkastades speciella styrelseformer förekom flerstädes under äldre medeltid. Från danskt håll utgör Slesvigs särställning alltsedan 1100-talets början ett bekant exempel. Det kan även nämnas att Skåne i kungens frånvaro styrdes av en *prefectus lundensis* (senare – *scanie*), vilken har liknats vid 'ett slags underdrots för Skåne'.[98] Vittgående befogenheter förenade med landsherrlig ställning eller förvaltningsuppdrag påträffar vi under 1300-talets förra del även i det svenska rikets utmarker i Norrland och i Finland. Man kan ur allmänna synpunkter även jämföra med den maktfördelning som förekom mellan Sveriges kung och *dux*, dvs. jarl eller hertig. Maktfördelningen mellan kronan och östgötalagmännen måste dock ha varit av mer tillfällig eller begränsad karaktär, eftersom den inte framträder i Alsnö stadga och liknande sammanhang.[99]

Det är vanskligt att försöka skilja mellan centralmaktens regionalpolitik och de däri inblandade stormännens privata företagsamhet. Man kan således peka på hur Tyrgils Knutsson åren för sitt fall 1305–1306, genom inbyte av all kungsallmänning i Östergötland och Småland synes ha eftersträvat en ställning, som kan jämföras med den lagmännen Magnus och Bengt hade intagit under 1200-talets senare del.[100] Det kan väl även, på ovan anförda grunder sägas, att A. Schücks liknelse vid ett markgrevskap bibehåller viss aktualitet.

Då Magnus Bengtsson 1255/61 benämnes kalmarfogde, var den stora medeltidsborgen ännu inte uppförd. Därmed förelåg knappast heller möjligheten att hålla en så stor stridsberedd styrka i staden, att ett landfögderi kunde behärskas därifrån. Tanken att Magnus' fögderi ändå gällde mer än enbart staden och därför har syftat framåt får härigenom sitt särskilda intresse. Det kan visserligen vara fel att *fögderiet* fortsatt över stadsgänsen, men Magnus' makt har utan tvivel gjort det. Sonen Bengts förhållande till Kalmar innehåller ingen lika fast punkt som faderns uttryckliga fogdetitel, men det kan i gengäld visas att han har dominerat näraliggande lantdistrikt i hög grad. Helhetsintrycket är, att han intog en väl så stark ställning som på sin tid fadern. Att inflytandet i båda fallen snarast har liknat en stadsherres är uppenbart.

Oavsett hur maktställningen uppkommit och om östgötalagmännen huvudsakligen förvaltat den i enskilt eller i centralmaktens intresse, och oavsett hur kompetensen i detalj var uppdelad mellan dem och kungen, har deras sammansmältning av landskaplig och furstlig makt givit dem en ställning som måste ha liknat kungens vid dennes personliga besök, men som de mer kontinuerligt kunde göra gällande i trakten.

Lagmännens makt var sammansatt av rättsliga och politiska befogenheter, vilka inte hindrades av gränsen mellan stad och land. De kunde skydda handeln och de gästande utlänningarna och med en auktoritet näst intill kungens kunde de lösa sådana rättstvister som brådskade. De militära och polisiära resurser de kunde medföra, respektive frigöra lokalt, kan visserligen inte närmare beskrivas, men det är ändå berättigat att betrakta lagmansättens verksamhet i kalmarområdet som ett led i utvecklingen mot ett territoriellt avrundat fögderi.

I deras hägn kunde så småningom borgbygget genomföras, som skulle föranleda en radikalt ändrad förvaltning, varigenom en hög herre fick resurser att som furstemaktens företrädare slå sig ned i Kalmar.[101] Upprätthållandet av en så hög maktställning i området har kunnat neutralisera de lokala bondesamfundens eventuella motstånd mot eller vilja till inflytande över stadsbildningen Kalmar. På så sätt framstår ett skyddsherrskap, sådant som det lagmännen synes ha utövat, som en avgörande förutsättning för uppkomsten av en främlingsinfluerad rättsstad på Möres kust.

Vad som nu framkommit tyder på att en grundläggande intressegemenskap har förelegat mellan främlingskolonin i Kalmar och centralmaktens företrädare. Detta hindrar inte, att vi även måste räkna med en dragkamp mellan stadsherrens och den internationella handelns intressen. I det sammanhanget finns det anledning att åter knyta an till den märkliga antydningen om Kalmar i Greifswalds tullängd från omkring mitten av 1200-talet, att kalmartyskar inte betraktades som 'medborgare' i Sverige. Frågan blir närmast hur denna iakttagelse får relateras till de uppgifter vi annars äger om invandrande köpmäns rättsställning i riket.

Främlingarna och centralmakten

Omkring 1250 ingick Birger jarl ett fredsfördrag med staden Lybeck, vilket hade till utgångspunkt det förut nämnda avtalet från 1170-talet mellan svenskar och

tyskar. Den nya traktaten befriade lybeckarna från tribut- och tullavgifter. Vidare fastslogs hur lybeckborgare skulle söka sin rätt i Sverige och under vilka villkor de fick bosätta sig i riket för längre tid. Dessutom stadfästes några punkter i det äldre avtalet och man lovade att ingripa mot sjörövare. Slutligen utbad man sig motsvarande rätt för svenskar i Lybeck.[102]

År 1261 utsträcktes lybeckarnas tullfrihet även till Hamburgs borgare. Det sades därvid, att varje skepps styrman inför den lokale fogden skulle utpeka vilka av de ombordvarande som var hamburgare, något som tyder på att tullfriheten verkligen endast var förbehållen de nämnda städerna och inte automatiskt utsträcktes till övriga städer med dessas respektive rätt. Från 1270-talet känner man liknande avtal med Riga och med tyskar och gutar på Gotland.[103]

Andra tyskars handel med Sverige kan följaktligen, om vi bortser från eventuella avtal som är okända, antas ha fortlöpt efter de villkor som hade utstakats i 1170-talsfördraget. De ålderdomliga bestämmelser som gällde nordbor i Greifswalds tull vid mitten av 1200-talet, kan därför återspegla det slags tullsatser som även efter 1261 mötte andra tyskar än lybeckare och hamburgare i Sverige.

I den bestämmelse som omkring 1250 reglerade lybeckares rätt att bosätta sig i Sverige, står i den omdiskuterade satsen, att de skulle lyda 'vårt fäderneslands lagar' och 'fullt ut kallas svenskar'. Angående innebörden härav, har v. Brandt gentemot en äldre åsiktsriktning med all rätt slagit fast, att ett program för *assimilering* av tyska köpmän skulle ha varit en otänkbar målsättning vid denna tid. Målet skulle i stället ha varit en mindre vittsyftande strävan att begränsa gästrätten, så att man inte under dess skydd kunde undgå de kommunala rätt- och skyldigheterna under en lång tids vistelse i en svensk stad. Frasen att de fullt ut skulle kallas svenskar slog, menade han, endast fast vad som förut sagts, nämligen att de skulle lyda svenska lagar. v. Brandt har understrukit – och ståndpunkten upprepas i senare hansaforskning – att bestämmelsen på så sätt snarast vore gynnsam för lybeckarna, vilka därmed kunde kringgå de hinder en ålderdomlig främlingsrätt uppsatte för kommersiell verksamhet i Sverige.[104]

Emellertid kan formuleringen förstås på ett annat sätt, vilket har skymtat i litteraturen både före och efter v. Brandts inlägg. Den kan således ha haft det betydligt vidare syftet att hindra uppkomsten av tyska rättsenklaver i Sverige.[105] I motsats till tanken på en allmän försvenskningspolitik, kan denna möjlighet inte avfärdas som otidsenlig. De stadsgrundningar som samtidigt genomfördes på vendiskt och baltiskt område fick ju vanligen tysk rätt.

Tämligen säkert hade tyskar bosatt sig i Kalmar före 1200-talets mitt och därmed före traktatens tillkomst. Senare påträffas de i en rad fastlandssvenska städer. Till några, såsom Skänninge, Söderköping och Stockholm, förekom uppenbarligen en större samlad inflyttning.[106] Den svenska riksstyrelsen har sannolikt därför haft att ta ställning till just samma problem som territorialfurstarna längs Östersjöns södra och östliga kust.

Invånare i större tyska bosättningar på svensk mark har sannolikt velat leva efter vad som med ett då aktuellt uttryck kallades *jus teutonicum* (tysk rätt). Detta begrepp har framför allt kommit till användning på gammalt slaviskt område, där städer och byar under kolonisationsperioden i allt större utsträckning mottog tysk rätt. Någon rikslag var det inte fråga om. Uttrycket hänför sig till *någon* tysk rätt, t.ex. Lybecks eller Magdeburgs, i motsats till äldre slavisk rätt.[107]

Längs östersjökusten spreds som nämnt särskilt Lybecks stadsrätt, och vi har t.ex. sett att Tyska orden några år före Birger jarls lybeckavtal hade nödgats medge Elbing denna. Den vann även insteg på nordisk botten. Tönder i Slesvig hade fått den år 1243. Senare infördes den, delvis reviderad, i Ribe. För maktmedvetna stadsherrar innebar lybeckrätten olägenheter, dels genom sin klara uppfattning om stadens kommunala integritet, dels genom att Lybecks råd gjorde anspråk på att vara överdomstol för städer som mottagit dess rätt och dels för att Lybeck tenderade att använda sin rättshöghet för politiska syften.[108]

Sedda mot denna bakgrund får ordvalen i Birger jarls lybecktraktat en speciell accent. Där samlas de oenhetliga, vid denna tid merendels muntligt traderade landskaps- och handelsplatsrätterna under begreppet 'fäderneslandets lagar' *(leges patriae)* och där framdras och betonas begreppet 'svenskar'. Det förefaller som om detta kunde stå i medveten motsats till *jus teutonicum*. I alla händelser har lybecktraktatens formulering varit väl ägnad att för invandrande lybeckare klargöra, att de inte kunde räkna med att få medföra sin egen rätt.

I detta sammanhang kan erinras om att Bjärköarätten har ett uttryckligt förbud mot att föra en redan avdömd rättstvist vidare till någon annan köpstad, en regel som synes kunna ha varit direkt riktad mot Lybecks appellationshöghet.[109]

Därmed behöver bestämmelsen om svensk rättsstatus åt invandrande lybeckare inte uppfattas som en *rätt* vilken enbart gällde dem. Den bör ha gällt alla tyska invandrare. Den ovan berörda tullängden från Greifswald understödjer ett sådant antagande, eftersom i Norden bosatta tyskar där behandlas som nordbor. Att principen inskrevs i avtalet med Lybeck kan ha berott på, att det var där som större invandringsprojekt kunde tänkas bli organiserade. Så långt utvecklingens allmänna drag.

Kalmar utgör emellertid ett särfall såtillvida att vi här kan ha haft en främlingsbosättning redan före Birger jarls fördrag med Lybeck. Invandringen hit kan således ha skett under andra betingelser än de som stipulerades i detta aktstycke.

Den ungefär samtida uppgiften från Greifswald, att kalmarborna behandlades annorlunda än svenska 'medborgare' styrker antagandet att förhållandena i Kalmar åtminstone i vissa avseenden skilde sig från de i Sverige gängse. Man kunde på denna grund förmoda att staden hade genomgått en mer tyskbetonad utveckling än andra svenska städer. I alla händelser kan den situation, som lybeckfördraget sökte bemästra ca 1250, ha förelegat i Kalmar redan tidigare. Ett speciellt intresse måste därför tillmätas frågan, vad följden blev här av den mer medvetna stads- och invandringspolitik, som jarlens lybecktraktat utgör det kanske äldsta tecknet på. En möjlighet att studera dessa frågor äger vi i den senare uppblossande arvstvist, som föranledde Kalmars styresmän med lagman Magnus i spetsen, att skriva ett brev till Lybeck något av åren 1255/61.

I detta brev redogjordes först för den bodelning som kalmarbon Herman *Buccha* hade företagit när hans syster gifte sig med en Oliver, som vid tidpunkten för brevet var lybeckborgare.

Denne uppmanades att komma till Kalmar om han ämnade resa anspråk på kvarlåtenskapen efter den nu avlidne Herman, utöver vad han fått vid giftermålet. Här skulle han få saken rättvist prövad enligt lagarna. I detta sammanhang intresserar särskilt brevets avslutande mening: 'För övrigt förlitar vi oss på er vidsyn, så att ni inte fängslar några från vår stad för denna saks skull, ty vi kommer att vara redo att när och var som helst med all välvilja utöva rättvisa gentemot edra, likaväl som mot våra egna'.[110] Satsen röjer att arvstvisten givit anledning till spänning med Lybeck, vilket i sin tur borde betyda, att frågan aktualiserat en principiell motsättning.

Vad i detta arvsärende skulle ha kunnat ställa frågan om lybecksborgarnas rättsställning i Sverige så på sin spets? Man har velat tolka situationen så, att Herman hade avlidit utan bröstarvingar och att Olivers anspråk å hustruns vägnar hade tillbakavisats, varefter arvet istället höll på att tillfalla kronan. Det var en ålderdomlig kunglig rätt att så skulle ske när legitim arvinge saknades, ibland kallad »danaarv».[111]

De svenska rättsuppteckningar som kunde tänkas komma förhållandena i 1200-talets Kalmar närmast är Östgötalagen (Ögl), inom vars rättsområde staden låg, och Bjärköarätten, den äldsta kända inhemska rättsordningen för städer. Båda anses återge rättsskicket under slutet av 1200-talet. Något hinder för syster att ärva bror, om mer närstående arvingar saknades, kan inte utläsas i någondera.[112] Stötestenen i Olivers fall bör istället ha varit att han var lybeckborgare, vilket kalmarmyndigheterna också särskilt betonade i brevet. Kan det tänkas att lybeckborgare inte tilläts ärva sina i Sverige bosatta släktingar?

Den enda fastlandssvenska lagsamling som säkert kan återföras till en tidpunkt före Olivers tvist är Äldre västgötalagen (ÄVgl). Enligt denna tog kungen kvarlåtenskapen efter en i riket avliden tysk man, om denne saknade barn. Något ytterligare behövde inte iakttas. För en engelsk arvskrävare skulle däremot arvet hållas tillgängligt 'under år och dag' innan kungen kunde ta det. I Yngre västgötalagen (YVgl) har tyskar fått samma rätt. En ur tysk synpunkt förmånlig utveckling har således skett i tiden mellan de båda rättsskikten, dvs. från 1220-talet till seklets slut. I Ögl är liksom i Bjärköarätten utlänningens rätt att inom en bestämd tid hämta arv allmänt erkänd, utan särskilt omnämnande av olika nationaliteter.[113] ÄVgl:s bestämmelse anses karakteristisk för den för främlingar ogynnsamma rätt som genomsyrat äldre lag. Vid dateringen av förändringen har man hänvisat till Birger jarls hamburgtraktat 1261.[114]

Denna innehåller en detaljerad stadga om rätten till arv efter utlänning i Sverige med innebörden att den som inom år och dag kunde legitimera sig som rätt arvinge kunde utfå kvarlåtenskapen, som annars gick till kronan. Man fäster sig vid att bestämmelsen inte uteslutande har gällt hamburgare utan främlingar i allmänhet, och att den tillkommit nära tidpunkten för Olivers arvstvist.[115]

Därmed ökar allmänt sett sannolikheten för att det var en skiljaktig syn på kungens rätt till arv som låg bakom den konflikt som antydes i Kalmars brev till Lybeck. Det kunde även tänkas att fallet hörde till det förlopp som ledde fram till den nya bestämmelsen 1261. I Kalmar kan det emellertid ha funnits en invandrad befolkning sedan tiotals år när detta skedde. Eftersom den säkerligen till större delen var tysk, förefaller det inte så troligt att en för tyskar särdeles oförmånlig bestämmelse, likt den i ÄVgl, hade tillämpats här.[116] I detta sammanhang bör understrykas att arvsrättsliga frågor alls inte berördes i lybecktraktaten ca 1250, trots att denna synes återspegla en stark lybsk position.[117] Man skulle mot bakgrunden härav kunna tänka sig, att den kort efteråt iakttagna konflikten mellan Kalmar och Lybeck hade sin grund i att kalmartyskarna genom denna traktat förlorat en friare ställning i det de nu blev svenskar i rättslig mening.[118]

Om 1261 års bestämmelse medgav att arv efter »naturaliserade» svenskar gick ur landet är oklart. Av formuleringarna i Bjärköarätten och Ögl framgår att det sedermera blivit tillåtet. I Magnus Erikssons stadslag (MESt) är det åter fördelaktigare rätt för inrikes arvkrävare, dock utan att utlänningens rätt har minskat.[119]

Oavsett vilken den exakta punkt var där det skar sig mellan Lybeck och kalmarmyndigheterna ifråga om arvet efter Herman *Buccha*, kan några viktiga slutsatser dras på grundval av vad vi fått fram.

Omkring 1260 synes man i Kalmar ha försökt tillämpa arvsregler som var direkt ofördelaktiga för den hanseatiska kommersiella organisationsformen, vilken ofta byggde på familjesamband över de nationella gränserna. Förmodligen har det varit fråga om en hård-

hänt tillämpning av en ålderdomlig kunglig rätt, så att kvarlåtenskapen istället skulle tillfalla kronan, eller med hänsyn till karaktären av Magnus Bengtssons fögderi, fogden själv. Mot en sådan bakgrund är det i alla händelser lättbegripligt att Lybeck, som kontinuerligt hade stärkt sin ställning vid denna tid, kunde finna anledning att öppna en mer allmän konflikt. Situationen låter oss se Kalmar i en redan tidigare antydd roll som en ort där den svenska centralmakten, mer eller mindre oförberedd, har ställts inför nya förhållanden, vilka ifrågasatte det gamla styrelseskicket. I detta fall nödgades man snart mildra anspråken på inkomster genom danaarv. Å andra sidan visar oss brevet 1255/61 för första gången Kalmar mer bestämt som en svensk stad, vars styrelse i en kontroversiell fråga kunde ta ställning mot hanseatiska intressen.

Det förefaller som om Kalmar under förra delen av 1200-talet utvecklades till stad genom en intressesammansmältning mellan en tysk fjärrhandlargrupp och en inhemsk politisk maktfaktor. Denna behöver inte ha varit kronan i egentlig mening, utan kan ha varit en föregångare till de östgötska lagmännen, som framstår som kalmarherrar under senare delen av seklet. Därmed har inte bara en lång rad bakgrundsförhållanden utan även det faktiskt existerande kalmarmaterialet kommit att stödja den åsiktsriktning, som hävdade att staden hade byggts på grundval av utifrån kommande impulser.

Detta medför likväl inte att det motsatta antagande, som innebar att staden tillkom till följd av omlandets »behov» av den, har förlorat allt intresse. Att lokala faktorer spelade en roll vid stadens uppkomst har redan skymtat i flera sammanhang. Kalmarsundstrakten erbjöd omväxlande naturtillgångar som möjliggjorde framställning av flera för medeltidshandeln attraktiva varor. Vi har funnit, att här fanns en hel rad omsättningsplatser, av vilka några måste ha varit jämförbara med det äldsta Kalmar. Under 1200-talets lopp tillväxte emellertid denna ort, samtidigt som de andra stagnerade eller försvann. Detta sammanhängde med att grupper med stort inflytande över de materiella huvudflödena hade flyttat en rad viktiga funktioner till Kalmar, en process som vi med andra ord kan kalla stadens uppkomst. Men varför satsade tyskarna och den svenska centralmakten just på denna plats? Den frågan ställer de lokala förutsättningarna i centrum.

Omlandet

Nydalas kalmarförbindelse

Redan inför det äldsta omnämnandet av Kalmar i skyddsbrevet för Nydala klosters gods från 1202/15, tvingas vi att beakta den framväxande stadens lokala förbindelsenät, eftersom ett konkret belägg här lämnas på kontakter mellan kalmartrakten och bakomliggande småländska distrikt.

Nydala var ett munkkloster av cisterciensorden, anlagt förmodligen 1143 vid norrändan av sjön Rusken i Västra härad av Njudung, där det under tidig medeltid utgjorde ett centrum för nyodlingsverksamheten. Enligt skyddsbrevet ägde klostret en gård i Skälby i Kalmars omedelbara närhet.

Eftersom vi av andra skäl kan anta att Kalmar var en handelsplats vid denna tid, bör frågan kunna ställas, om klostrets godsinnehav i Skälby i själva verket berodde på intresse för Kalmar. För detta talar åtminstone det faktum, att klostret omkring 1260 hade en gård inne i den då konsoliderade staden.

Utan att närmare gå in på klostrets godsstruktur, ekonomi och de indicier som kunde tala för och emot ett sådant antagande, skall här endast sägas, att det vore fullt i enlighet med cisterciensordens internationellt konstaterade praxis, att kloster skaffade sig replipunkter i anslutning till handelsorter.[120]

Nydalas kalmarförbindelse tilldrar sig särskilt intresse därigenom att den kan följas så långt tillbaka. Den leder även tankarna till diskussionen om sambandet mellan export och nyodling. Det kan dock ifrågasättas om klostrets anknytning till Kalmar har varit representativ för andra större jordägare i inlandet. Är det överhuvudtaget möjligt, att Kalmars omlandsfunktioner vid 1200-talets början som helhet skulle ha varit så vidsträckta som detta enstaka fall kunde tyda på? Det äldsta kalmardiplomets förtjänst ligger därför främst i att det stimulerar till frågor. Svaren finner vi inte i samtida urkunder. De får sökas genom mer allmänna överväganden.

Kalmars uppkomst och de äldsta medeltida enheterna

Många svenska medeltidsstäder förefaller att ha sitt ursprung i någon religiös, rättslig eller politisk centralfunktion, som kan vara äldre än själva stadsbildningen. Ännu fler skulle under medeltiden bli säte för kronans, kyrkans och ibland även rättsväsendets centrala verksamheter, vilka direkt eller genom kommersiella sidoeffekter bidrog till att göra dessa städer till huvudorter i respektive omgivning. De administrativa enheter som styrdes från städerna utgör även våra äldsta belägg på omlandsfunktioners räckvidd.[121] Det är följaktligen motiverat att här granska Kalmars förhållande till de administrativa indelningar som kan tänkas ha förelegat vid tiden för dess uppkomst.

Vi har i kalmarsundsområdet sett hur tingsplatser, ämbetsgods och andra förvaltningscentra har återfunnits i varandras närhet. På flera ställen har de även stått i samband med framväxten av handelsplatser eller städer. I Kalmars fall har man ju som föregångare velat se de ålderdomliga, administrativa centra som fanns i Ljungbyåns dalgång: husabyn i Hossmo sn, tingsstället i Dörby sn, prostsätet och biskopsgodset i Ljungby sn. Vilket omland har detta geografiskt sett spridda centrum betjänat?

Sannolikt har det varit inrättat enbart för *Möres* räkning. Särskilt belysande är ju tingsställets läge på gränsen mellan de härad, vilka ursprungligen kallades 'Södra' respektive 'Norra härad i Möre'. Dessa namn anger att landet Möre utgjorde en enhet redan innan häradena hade bildats. Prosteriet var, som framgått, uttryckligen knutet till Möre. Linköpingsbiskopens lokala godsinnehav förknippades tidigt med enheten Möre. Husabyn har säkert inte heller sträckt sitt inflytande utanför Möre. Andra husabynamn förekommer i Värend och i Emådalen. Överhuvudtaget kunde ovan konstateras, att motsvarigheter till Ljungbyådalens centra har funnits också i de angränsande landen.[122]

Man kan inte heller finna, att det framväxande Kalmar hade inrättats som centralort för någon äldre enhet av mer övergripande slag. Flertalet av smålanden var rättsligt och kyrkligt inordnade under östgötska ämbeten, något som får antas ha skett som ett led i riksenandet. Även Kalmar tillhörde Linköpings stift och östgöta lagsaga och har uppenbarligen inte ägt någon centralitet i dithörande sammanhang, vilket enklast förklaras av att dessa enheter var äldre än staden.

Emellertid hade ju mot 1100-talets slut en ny, större lagsaga och ett särskilt stift tillkommit i södra Småland. Att dessa enheter växte fram i rikets sydliga utmarker kan ses som normalt utslag av rikskonsolideringen. Jämsides härmed och inte långt bort växte, som ett ytterligare tecken på gränslandens ökade betydelse, Kalmar ut till en av Sveriges viktigaste städer. Däremot är det anmärkningsvärt att nybildningen av lagsaga och stift i Sydsmåland inte ägde något direkt samband med Kalmars framväxt. Istället uppkom de i inlandet kring avsevärt enklare centralorter. Stiftet kom att omfatta endast Värend, dess biskopssäte var Växjö, som först 1342 upphöjdes till stad. Tiohärads tingsplats var möjligen Rydaholm.[123]

Skälen till att Kalmar inte kom att dras med i dessa tämligen samtida enhetsbildningar skall jag inte försöka utreda, men så mycket kan väl sägas, som att avstånden och den outvecklade samfärdseln mellan de »små landen» har spelat in. Själva faktum bidrar i alla händelser till att karakterisera Kalmars förhållande till omlandet under uppkomstskedet. Det skulle istället bli inrättningar av yngre typ som förlades till Kalmar och där ställdes inför uppgiften att bilda större administrativa enheter; men till det skall jag återkomma längre fram.

Nu kan en viktig iakttagelse göras: *Om centralfunktioner i en redan existerande bygdeenhet föranledde framväxten av Kalmar stad, synes ingen annan enhet kunna komma ifråga än landet Möre.* Frågan om de svenska omgivningarnas roll vid Kalmars tillkomst borde därför på ett avgörande sätt kunna belysas, om det tidigmedeltida Möres »behov» av eller kanske bättre uttryckt »förmåga att bära upp» en stad på något sätt kunde uppskattas. Härvidlag har naturligtvis inte bara de administrativa funktionerna spelat en roll, utan även det kommersiella underlaget. Enda grundvalen för bedömning av dylika faktorer torde vara jämförelse med andra städer, vilket åtminstone kunde ge underlag för resonemang om vad som är sannolikt.

Det är mycket möjligt att egenskapen av mötesplats för stora bygdeenheter varit av betydelse för de städer som utvecklades på landstingsorter som Linköping, Strängnäs och jämförbara folkcentra. Mörebygden var dock obetydlig jämfört med Östergötland eller Södermanland. Dessutom var det kanske inte främst landstingen, utan de genom dessa till ifrågavarande orter lokaliserade domkyrkorna, som befordrade stadsutvecklingen.[124] Möres effekt på Kalmar bör därför inte värderas gentemot dessa avsevärt större omland utan mot ett område av Möres storlek. Det ideala objektet för en sådan jämförelse är *Västervik*, en näraliggande hamnstad av någorlunda jämförbar ålder, med tidigt kungligt intresse i bakgrunden och centrum för landet och häradet *Tjust*. Jämförelsen underlättas dessutom av att denna stads medeltidsförhållanden blivit ingående undersökta.

Folke Lindbergs utredningar visar att Västervik saknade rättslig särställning. Staden lydde under det på platsen sammanträdande häradstinget. Den dominerades av en eller ett par utrikeshandlande storköpmän. Dess viktigaste näring var likväl kanske en kvarn, som ägdes av flera högfrälse personer efter varandra och vid försäljning betingade ett högt pris. Någon betydande tysk invandring förekom inte här, ej ens under den mecklenburgska eran. Varken hospital, tiggarkonvent eller helgeandshus inrättades veterligen någonsin. När staden i samband med flyttningen på 1430-talet till sin nuvarande plats moderniserades, blev häradstinget betecknande nog kvar i Gamleby. Först i modern tid kom det att följa efter.[125]

Att detta är en representativ bild av en stad, som framför allt varit beroende av något av »smålandens» enskilda kapacitet, visas om jämförelsen utsträcks till Vimmerby, Eksjö och även Växjö, vilket trots biskopssäte förblev obetydligt medeltiden igenom. Många av »smålandens» huvudorter undgick att upphöjas till stad under medeltiden, även om de var tingsställen eller upprätthöll marknad, såsom Vetlanda, Värnamo och Rydaholm.[126]

Däremot motsvarar dessa orter alls inte bilden av det medeltida Kalmar! Rimligen betyder detta, att den omgivande landsbygdens förmåga inte var avgörande

vid Kalmars tillkomst. Möres roll har möjligen bestått i att centralmakten redan i utgångsläget hade realiserbara tillgångar här, vilka kunde underlätta själva etableringen av staden.

Stadens grundning gick likväl inte till på så sätt att de äldre centralfunktionerna fördes samman på den nya platsen vid kusten och där bildade kärnan i den framväxande staden. Landsrätten dröjde som framgått kvar vid de båda häradstingen och vid Dörby 'landsting'. Den var säkert inte heller välkommen i staden på grund av den rättsliga autonomi man där eftersträvade. Kalmar synes inte i egentlig mening ha blivit prostsäte under medeltiden, även om möreprostarna kunde ha inkomster vid den under 1400-talet allt ansenligare bykyrkan. Linköpingsbiskoparna skulle uppenbarligen aldrig komma att förvärva fast egendom i Kalmar.[127] Det är följaktligen till husabyn i Hossmo som tankarna på ett närmare samband i första hand måste knytas. Kan man tänka sig att »bryten» eller »husabymannen» flyttade med sin förvaltning från Hossmo till Kalmar, låt oss säga i samband med uppförandet av kastalen på den senare orten?

Vad som kunde tyckas tala för en dylik tankegång är, att skriftligt källmaterial knappast innehåller några tecken på fortsatt betydelse för Hossmo, vilket skulle kunna tyda på att den centralitet som ortnamnen upplyser oss om skulle ha avvecklats på ett tidigt stadium.[128] Besvärande för antagandet är däremot den märkliga kyrkan i Hossmo, vilken rimligen byggts i anslutning till husabyn. Troligen föregången av en stavkyrka, restes den i sten med östtorn, långhus, kor och absid, varvid valvtekniken i vissa stycken erinrar om cisterciensernas byggnadsskick, vilket medverkat till en datering kring år 1175. Senare – kanske efter år 1200 – tillkom kraftiga förstärkningar som omvandlade den till fästningskyrka. Bland annat anlades en försvarsvåning med skottgluggar ovanpå långhuset.[129]

Eftersom Hossmo socken i sig var obetydlig och senare blev annex till Ljungby,[130] sättes de avancerade arbetena naturligt i samband med husabyfunktionen. Stildateringar kräver visserligen alltid sina säkerhetsmarginaler, men den kraftiga upprustningen av hossmokyrkan håller möjligheten öppen, att härskarmakten i någon mening behållit sin förankring där, ännu när den genom kastalbygget gjorde sitt inflytande gällande i Kalmar. Därför är likväl kanske troligare att inget direkt organisatoriskt samband förelåg, innan husabyns funktioner definitivt slukades vid bildandet av borgfögderiet.

En sådan konstruktion skulle stämma bättre med tecknen på att Kalmar redan ca 1250 utgjorde en speciell rättskrets inom vilken främlingsvänliga bestämmelser tillämpades, samt att dess befolkning till kanske mycket stor del var tysk. Kalmar torde ha varit en så speciell ort, att den måste ha förestått av en specialist. Till dennes uppgifter hörde förmodligen upptagandet av tull, tomtgäld och andra avgifter.[131] Däremot låter det sig fortfarande antas, att det var till husabyn knutna befogenheter som en gång hade mobiliserats för kastalbygget i Kalmar och för annat grovarbete som krävdes när platsen skulle göras tillgänglig för ett stadsbygge. Lämningarna av kastaltornet ger intryck av att det byggts på grundval av lokala resurser. »Det är», har Martin Olsson konstaterat, »byggt av tämligen jämnstora block av granit och rödbrun sandsten, blandade om varandra och tydligen utvalda bland på platsen eller i dess närhet befintligt moränmaterial. Kalksten som utgör huvudbeståndsdelen i den nuvarande, senare medeltidsborgen förekommer icke alls i de bevarade delarna av kastalen».[132]

Järnhantering, fiske och boskapsskötsel som förklaring till Kalmars uppkomst

För den åsiktsriktning, som snarast menade att Kalmar var resultatet av en intern småländsk utveckling, var tanken på ett samband med de äldre administrativa centra knappast det tyngsta argumentet. Större avseende fästes vid den småländska utvinningen av myrmalm, som pågick redan före medeltidens början. Den järnhantering som baserades härpå känner vi genom talrika arkeologiska iakttagelser, inte minst genom fynd av slaggvarper. Däremot har den inte efterlämnat många skriftliga vittnesbörd. Bortser vi från en omdiskuterad anspelning i en isländsk 1200-talsuppgift, inskränker de sig till en handfull senmedeltida notiser. Man har i allmänhet antagit att äldre medeltid var denna järnutvinnings storhetstid, även om en husbehovsartad produktion under en längre period också skulle kunna förklara de många slaggfynden. Myrjärnet producerades ännu under 1800-talet.[133]

Att järn under medeltiden utskeppades från Kalmar står utom allt tvivel. Varan förekommer i små poster i det lybska pundtullmaterialet från 1300-talets senare del. Mer utslagsgivande är dock att man i Flensburgs danskspråkiga tullrulla från ca 1300 påträffar kvalitetsbeteckningen »*Kalmars iærn*», eftersom ett dylikt uttryck borde betyda att Kalmar uppfattades som en verklig huvudort i järnsammanhang. Eller kunde det helt enkelt vara mellansvenskt järn som endast transiterats genom Kalmar? Denna tänkbara invändning avvärjes av att källan även nämner »*Blekungs jærn*».[134] Därmed är det troligt, att den åsyftar varor från det småländska malmområdet, vilket har utlöpare mot Blekinge.

Vid en bedömning av järnets roll i Kalmars utvecklingshistoria bör först påpekas, att den betydelse varan en gång eventuellt hade haft måste ha upphört under medeltidens gång till följd av konkurrensen från Mellansverige. De möjligheter till jämförelse som pundtulljournalerna erbjuder anger, att Kalmars järnexport till Lybeck varit endast en bråkdel av Mellansveriges.

I ett motsvarande material från Danzig från åren 1474–76 förekommer inget järn i de 24 skeppslaster som har bokförts från Kalmar. Stora mängder kom däremot från Stockholm. I Skänninges privilegier från 1529 anges trakterna kring Kalmarsund som avnämarmarknad för mellansvenska järnvaror, varvid borgarna i östgötastaden medgavs rätten att vara mellanhand.[135] Endast under en tidig del av medeltiden skulle således denna faktor kunna tänkas ha varit av nämnvärd betydelse för Kalmar. Oaktat detta finns det grundad anledning att betvivla, att det varit avgörande för stadens uppkomst.

De spridningskartor över malmens förekomst samt fynd av slaggvarper som publicerats måste tolkas på annat sätt. Malmförande sjöar och myrar förekommer således knappast i Möre, utan i områden norr och väster därom. Rikast och tätast är fyndigheterna i det område där Värend, Njudung, Aspeland och Handbörd möts. Däremot förekommer slaggvarper kring Ljungbyåns nedre lopp, men de är få jämfört med de koncentrationer som förekommer norr om Möre i Handbörd och Aspeland, där slagghögar enligt Nihlén förekommer »vid så gott som varje gård».[136] Detta hänvisar framför allt till Alsteråns och Emåns vattensystem.

Om järnet hade varit en avgörande faktor för uppkomsten av en regelrätt stad i kalmarsundsområdet borde följaktligen inte Kalmar utan Pata eller Mönsterås ha varit dess plats. Där fanns för denna tid acceptabla hamnar. Med utgångspunkt från malmtillgången och slaggfyndens fördelning har t.ex. Köping på Öland haft ett betydligt förmånligare läge än Kalmar.

Man kan även tycka att den rumsligt sett vitt spridda myrjärnsproduktionen, som säkert varit mindre avkastande än bergsbrytning, på det hela taget också varit mindre ägnad att föranleda stadsbildningar. Smålandsjärnet kan därför antas ha omsatts på alla de små och något större handelsplatserna kring Kalmarsund. Mängden av bandformiga järntenar av enahanda utseende, som hittats i det medeltida Eketorp, bär möjligen vittnesbörd därom. En annan sak är, att det under 1200-talet expansiva Kalmar bör ha dragit till sig en växande del av det småländska järnet och möjligen framstått som ett järncentrum under ett övergångsskede, innan den uppsvenska konkurrensen ännu hunnit bli övermäktig.

En annan tanke, omfattad av äldre forskning, var att *fisket* hade varit en ekonomisk bakgrundsfaktor av betydelse vid Kalmars uppkomst. Källunderlaget härtill inskränker sig dock till en urkund från 1312, vari Kalmars styresmän på uppdrag av hertigarna Erik och Valdemar gav lybeckarna ett tidsbegränsat tillstånd att fritt komma till Kalmar, Möre och Öland för sillfänge och 'drivande av annan köpenskap'.[137]

Det bör observeras att detta tillstånd således inte uteslutande avsåg fiske och inte begränsades till enbart staden. Dessutom var det utfärdat vid en kritisk tidpunkt i relationerna mellan Lybeck och Danmark, då oroligheter förekommit på skanörmarknaden. Det bör bedömas som ett led i de svenska hertigarnas strävan att stärka banden med den tyska staden.[138] Detta förutsätter visserligen att kalmarsundsfisket var någorlunda åtråvärt, men därav följer inte att det varit en ledande faktor vid Kalmars uppkomst.

De medeltida fångstplatserna har säkerligen liksom senare legat utströdda längs de långa kusterna. Det allra viktigaste fiskeläget var uppenbarligen Kyrkohamn vid Ölands sydspets.[139] Om kalmarorten överhuvudtaget en gång var säte för ett systematiskt fiskeri, skulle den endast ha varit en bland flera orter där så var fallet. Om den sedan kom att spela en mer central roll för kalmarsundsfisket, måste det hänga samman med politisk eller kommersiell betydelse, som staden hade förvärvat på andra grunder.

Vi ställs slutligen inför frågan om exporten av *boskapsskötselns produkter* kan ha varit av betydelse redan vid stadens uppkomst.

Att avsättningsmöjligheter för detta slags varor fanns söder om Östersjön redan tidigt under 1200-talet behöver i och för sig inte betvivlas. Det framgår av tullsatserna på boskap i de äldsta tullängderna. På 1210-talet har det vidare talats om en andel i lybecktullen, som lämnades i form av smör till ett kloster. Att en kontinental efterfrågan på hudar och pälsverk hade funnits redan sedan lång tid styrkes av litterära källor och kan även på annat sätt göras trolig.[140] Mera tveksamt är om efterfrågan söder om Östersjön redan vid denna tid gjorde sig känd i kalmarsundsområdet.

En viktig marknad torde likväl vid denna tid ha funnits närmare till hands i Visby och på Gotland i dess helhet. I gutarnas privilegier från 1276 talas uttryckligen om deras rätt att för eget bruk utföra dels säd, dels fläsk eller kött från Sveriges fastland när utförselförbud inte rådde.[141]

Den särskilda tullen för hästar införda på skepp, som finns både i Lybecks och Greifswalds äldsta tullängder erinrar dessutom om den hästexport som under sen medeltid skedde främst från Öland, men även från Kalmar.[142] Dessa bestämmelser kan ha inrättats med hänsyn till geografiskt mer närliggande områden, som framför allt de danska öarna. Ölänningarnas tullfrihet, som på 1220-talet särskilt framhölls i lybeckrätten, är dock ett argument för att kalmarsundsområdets produktion redan fann avsättning i Lybeck. Samtidigt torde dock uppgiften jämte vad som i övrigt har framkommit avgöra, att Öland inte bildade underlag vid Kalmars uppkomst.

Man kan således tänka sig, att utförsel av boskapsskötselns produkter förekom från Kalmar redan i början av 1200-talet. Däremot kan man inte ha någon uppfattning om en dylik handels volym och betydelse för ortens tidiga utveckling.

Vår kunskap om kolonisationsförloppet i Östsmåland är alltför oprecis[143] för att tillåta ett avgörande om detta har stått i något omedelbart förhållande till Kalmars uppkomst. Dessutom kan man även säga detsamma om boskapsskötseln som redan har sagts om järnet och fisket: varför skulle just kalmarorten bli dess stora utförselhamn? Boskapsnäringen torde ha varit allmänt utbredd i de småländska skogstrakterna.[144] Vi kan förutsätta att ölänningarna skötte sin utförsel själva. Varför skulle då t.ex. smöret från Tjust eller Emåns vattenområde fraktas ända till Kalmar, när utförseln lika väl kunde ske från Västervik, Mönsterås eller Pata? Det närmast till hands liggande svaret torde vara, att Kalmar hade dragit till sig även denna handel genom en attraktionskraft som uppkommit av andra skäl.

Lokala förutsättningar och impulser utifrån. En teori om Kalmars uppkomst.

Det är nu dags att sammanfatta de iakttagelser som har gjorts i kapitlet. Jag gör det genom att framlägga en teori om utvecklingsgången vid Kalmars uppkomst.

1. Naturbetingelserna delade tidigt kalmarsundsområdet i skilda ekonomiska bälten. Öland hade kalksten, ringa men bördig åkermark och rikligt djurbete, men saknade skog. Mörekusten var bördig. Kring sundet bedrevs fiske. Smålands vidsträckta inland förenade tillgången på skog, beten och malm med ofördelaktiga jordbruksvillkor. Dessa delvis starkt markerade olikheter inom en begränsad region gör det sannolikt att ett internt varubyte hade uppstått tidigt. Redan primitiva handelsformer kan ha krävt fasta samlingsplatser.

2. Om varubytet inom kalmarsundsområdet någonsin har varit uteslutande lokalt må vara en fråga öppen för diskussion. Redan under förhistorisk tid förekom emellertid påverkan utifrån, främst i samband med att Kalmarsund blev genomfartsled för en efter hand ökande fjärrtrafik. Främlingar, vilkas avsikt från början kanske endast hade varit en resa förbi, såg att tillgång här fanns på flera åtråvärda varor. Sundsborna kunde själva pröva att färdas till främmande bygder. Det kan antas att vissa av områdets varor på så sätt fann en vidare marknad.

De vidgade kommunikationerna fick emellertid även politiska konsekvenser. Pirater, tributjägare dök upp och till sist erövrare. Kalmarsundsområdet inordnades i det välde, som efter hand skulle ta form i det medeltida Sveariket.

Varubytet kunde nog fortfarande skötas enkelt med de grundgående skeppen och med inarbetade personförbindelser. En tillströmning av främlingar bör dock ha verkat för att det lokala utbudet koncentrerades till någon bestämd plats. Härigenom underlättades möjligheterna för utländska köpmän att finna handelskontakter, samtidigt som växande efterfrågan och större kapitalinsatser stimulerade till »stordrift» inom produktion och försäljning. En övergripande centralmakt kunde bygga vidare på dylika tendenser i syfte att styra och beskatta handeln samt tillförsäkra dess utövare rättsligt skydd. Härigenom kunde mer sammansatta omsättningsplatser uppstå, vilka får förutsättas ha fungerat under längre sammanhängande perioder.[145]

3. I kalmarsundsområdet skulle Köping, den äldsta urskiljbara handelsplatsen, kunna tänkas motsvara detta stadium. Dess läge var centralt inte bara på Öland utan även i förhållande till de åmynningar på fastlandet som ledde ut från det rikast järnförande området. Man har även kunnat anföra vissa skäl för antagandet att sveakungen skyddade denna plats. I någon mening framstår Köping som Kalmars föregångare under övergångsskedet mellan förhistoria och medeltid, men dess nedgång har knappast ägt något direkt samband med stadens uppsving. Köping låg vid en utomordentligt långgrund kuststräcka, varför det ligger nära till hands att föreställa sig att det avvecklades som handelsort då mer djupgående fartyg infördes. Medan Köping förlorade betydelse, framträdde i trakten efter 1100-talets mitt (den närmare kronologin kan ibland vara osäker) en mångfald omsättningsplatser: Eketorps borg, Backaborg, borgholmsområdet, Pata m.fl. Till denna grupp hör även Kalmar. Denna utveckling kan ses som en effekt av att uppgången i Västeuropa nu på allvar påverkade kalmarsundsområdet genom stegrad efterfrågan på varor, under det att de politiska förutsättningarna saknades för att på denna högre ekonomiska nivå koncentrera utbudet till en enda plats. Så småningom skulle det ju emellertid bli Kalmar, som insattes i en sådan roll.

4. Om det äldsta Kalmar vet vi inte så mycket. Det var en handelsplats vid en kastal. Hur bebyggelsen var ordnad och om det i någon mening var stad kan vi inte säga. Förmodligen stödde centralsvenska intressen Kalmar redan på 1210-talet, möjligen fanns här redan en främlingskoloni. Även om orten tydligen snart hade uppnått viss berömmelse, torde man inte kunna peka på någon ekonomisk eller befolkningsmässig faktor som vid denna tid förutbestämde Kalmar till en ledarställning vid sundet. Som handelsområde hade orten väl framför allt Möre. Nydala klosters intresse för Kalmar styrker visserligen att förbindelse fanns med de stora uppodlingsmarkerna i Smålands inre allra senast 1215, men härav kan ingen allmängiltig slutsats dras.

5. Det fanns flera jämförbara orter i trakten. Särskilt bör grannskapsförhållandet till Backaborg på andra sidan sundet noteras. De grovt sett samtida anläggningarna där torde ju ha uppförts för ett väl så utvecklat samhälle som det äldsta Kalmar. Situationen leder

tankarna till de på hanseatiskt område förekommande »dubbelstäderna», som bestod av två eller flera separata bosättningar existerande sida vid sida.[146] Troligt är, att Backaborg och Kalmar var rivaliserande projekt. De i och för sig svaga spåren av danskt inflytande vid den öländska borgen ter sig i det sammanhanget som bestickande. Backaborg kan således tänkas ha varit en dansk-öländsk etablering. Vad Kalmar beträffar pekar ju indicierna på att ett centralsvenskt intresse har legat bakom dess tillkomst.

Den allmänpolitiska utvecklingen skulle mycket väl kunna förklara en sådan dualism. Omkring 1170 började kapplöpningen om politisk kontroll över östersjökusterna mellan danskar och tyskar. Sverige undanträngdes i samband härmed från Baltikum och fick fr.o.m. 1220 inrikta sin expansionsvilja på det mer perifera Finland. De ryska utförselvägarna kunde nås längs de båda farleder som skilde sig i Kalmarsunds norra del.

Sverige var senare än Danmark att anpassa sig till de nya villkoren, vilket måste sättas i samband med rikenas geografiska läge. En aspekt på problemet är att de tyska och danska ansträngningarna huvudsakligen kom att riktas mot Baltikum längs vägen över Gotland, medan det egentliga Sverige lämnades i relativ ro. Ett enda hörn av sveaväldet vidrördes av denna farled – kalmarsundsområdet. Därför är det rimligt att man inom de ledande svenska kretsarna ville manifestera sig ordentligt åtminstone här och söka utvinna de fördelar som bjöds. Det är i ett sådant sammanhang som det märkliga 'Sveabod' vid Ölands sydspets i första hand torde ha inrättats. Förmodligen bör man även se Kalmars tillkomst i ett liknande perspektiv. Det som utmärkte platsen var framför allt hamnen, som kunde ta emot den nya tidens fartygstyper, närheten till »Husabyn» i Hossmo samt att sundet påtagligt avsmalnar just här. Tillsammantaget passar detta bra om man antar att det ursprungliga syftet med Kalmars tillkomst just var att avlocka den passerande trafiken en del inkomster genom tullar m.m. samt genom handel.

Uppförandet av en kastal bevisar likväl inte att någon större kraftsamling gjorts just här. Många sockenkyrkor i trakten uppfördes vid, eller påbyggdes med liknande torn.[147] Med den ovan företagna jämförelsen i minnet skulle man snarast vilja förmoda, att Kalmar vid 1200-talets början höll på att utvecklas till en stad av litet drygt det medeltida Västerviks kaliber. För att Kalmar skulle kunna bli vad det blev fordrades således en förändring av dess betingelser.

Den avgörande förändringen inträffade troligen ca 1225/50 i och med att Kalmar då fick politiskt stöd för en utveckling mot ett mer medvetet stadsbegrepp. I viss utsträckning skedde det genom samverkan mellan tyska köpmän och svensk centralmakt. Detta skulle i så fall vara en tämligen tidstypisk händelse.

Tiden var den som följde omedelbart efter det danska östersjöväldets sammanbrott, då kontinentens stadsform spreds över östersjöområdet i många tyska nygrundningar eller som en vidare utveckling av äldre handelsplatser. Det vanliga var, att det skedde i samförstånd med furstar eller annan motsvarande myndighet, som gav dem rättsskydd.

Ett av skälen till att jag vill datera Kalmars egentliga uppgång till tiden efter det danska nederlaget, är att ett eventuellt danskt inflytande över Backaborg då måste ha minskat i betydelse. På 1230/40-talen etablerades dominikankonventet i Kalmar , en åtgärd som i positiv mening kom att skilja orten från traktens övriga omsättningsplatser. Tiggarordnarna i provinsen Dacia slog sig under äldre medeltid aldrig ned på andra platser än sådana som skulle komma att framstå som städer i rättslig mening. Därför styrker uppgiften antagandet att Kalmars utveckling understöddes av centrala instanser. Att Kalmar ägde viss rättslig särställning bekräftas vid 1200-talets mitt.

Att sveamakten just kom att satsa på Kalmar kan möjligen sammanhänga med de tendenser till oberoende som Öland kunde uppvisa under 1220-talet. Det kan tänkas, att man för en tid framöver inte kunde göra sig gällande där och istället sökte stärka sin ställning i de småländska kustlanden, bl.a. genom att skapa den »utmarksregim», vilken vi under 1200-talets senare del har återfunnit i de östgötska lagmännens händer.

Den tyska invandringen har förmodligen reglerats i ett avtal med den dåvarande, svenske kalmarherren. Det förefaller, som om tyskarna fått en fördelaktig ställning, vilket verksamt bör ha bidragit till att locka de tyska städernas köpenskap till Kalmar snarare än till andra platser i trakten.

Kalmars uppkomst framstår således som resultatet av en strävan efter politisk och kommersiell koncentration. Det samhälle som därigenom skapades skall i följande kapitel studeras i sina urskiljbara sammanhang.

STADENS INRE UTVECKLING

Vid 1200-talets mitt blir de inre samhällsförhållandena i staden för första gången gripbara. I det följande skall de ägnas en granskning intill det senare 1300-talet. Tyngdpunkten kommer att läggas på den äldsta urskiljbara utvecklingsnivån som är av särskilt intresse, eftersom vissa tecken kunde tyda på att Kalmar var inkörsport för kontinentala tendenser inom stadsväsendet. De aspekter som kommer att läggas på problemet rör det medeltida stadsbegreppet och dess förverkligande i Kalmar, vidare hur stadens inrättningar fungerade, hur dess befolkning var sammansatt samt vilken maktbalans som rådde i staden.

Självstyrelsen

Den nya typ av städer som framträdde i Västeuropa under 1000- och 1100-talen fick oftast en från de feodala omgivningarna skild rättsordning och egna styrelseformer. Mot detta svarade en topografisk förändring: städerna blev tätare bebyggda och omgavs av markerade gränser, ofta av murar. Särskilda villkor började ställas på dem som ville bosätta sig där. Städerna blev privilegierade öar inom samhället. Den särskilda rättsvård och bevakning, som den trånga bosättningen, hanteringen av varor, mynt, mått och vikt samt mängden av resande, krävde, sköttes alltmer av stadsbornas egna organ.[1]

Väl utvecklad stadsautonomi kännetecknades av att egendomsägande hantverkare och köpmän bildade en förening – *borgerskap* – vars styrelse – *rådet* – mer eller mindre oinskränkt skötte stadens politik. Rådet var även stadens domstol. Borgerskapet och dess underlydande bildade egen rättskrets med en från landsbygdsrätten skiljaktig *stadsrätt*.[2] Dessa institutioner finner vi även från slutet av 1200-talet i svenska städer. De präglar helt den typ av stad för vilken Magnus Erikssons stadslag (MESt) avfattades vid mitten av 1300-talet. Det betyder inte att handelsplatserna helt hade saknat särställning tidigare. Tvärtom skildras redan Birka som något av en stad även i rättslig mening. Fram till 1200-talet är emellertid källmaterialet alldeles otillräckligt.[3]

Den stadsförfattning som påträffas i Sverige under äldre medeltid ansluter allmänt till kontinentala mönster. Många har menat att den i långa stycken direkt efterbildade tyska stadsrätter. I reaktion mot detta synsätt har andra forskare betonat att de svenska städerna hade antagit internationella rättsformer med många nationella särdrag. Rådet skulle således vara en förhållandevis svag institution här, kringskuren av både kungamakt och folkligt inflytande. Som förklaring har det hänvisats till »städernas litenhet och beroende ställning».[4]

Kalmars exempel framdras gärna i diskussionen om när och hur stadsförfattning av västeuropeisk typ infördes i Sverige. Intresset knytes till upplysningar som lämnas i det redan flera gånger åberopade brevet till Lybeck 1255/61. Frågan har särskilt kommit att gälla vilken ställning de kalmarbor intog, som där tituleras *seniores ac discreciores* och som omtalas i olika funktioner. A. Schück ville av sammanhanget utläsa ansatser till självstyre. I *seniores* och *discreciores* fann han »ett dömande borgarutskott, som tillika var representanter för stadsinvånarna», men han menade sig kunna bevisa att Kalmar fortfarande hade saknat stadsrätt. Denna analys har sedermera kritiserats av den tyske forskaren v. Brandt, som med stöd av samma brevtext gjorde gällande att Kalmar hade rättslig ställning »som stadssamhälle i kontinental mening». Förklaringen härtill sökte han i den »tidiga invandringen av en tysk köpmannabefolkning, som medförde sina kontinentala rättsformer». Denna mening har funnit stöd hos flera svenska historiker och Kalmar framstår således i modern forskning som den svenska stad där man tidigast möter autonom rätt, utövad av invånarnas eget styrande organ.[5]

v. Brandts uppfattning röjer en mer optimistisk syn på kalmarbornas möjligheter att självständigt utforma sina villkor, än den Schück hade företrätt. Detta exempel från Kalmar ställer därigenom centrala spörsmål i svensk stadsutveckling på sin spets. Det ger en äldsta utgångspunkt för diskussion av stadsförfattningen på svensk botten men har vidare räckvidd, eftersom det överhuvudtaget belyser de betingelser under vilka en svensk stad tog in sitt tyskbördiga befolkningselement.

Stadsrätt

Ordet stadsrätt *(jus civile)* betecknar dels stadens från landskapets skilda rättsregler eller lag, dels används det som samlande begrepp för självstyrelsefunktionerna överhuvudtaget. Den äldsta bevarade svenska stadsrättsuppteckningen är Bjärköarätten som antagits återge förhållanden i Stockholm kring år 1300, men vars enda mer fullständiga text har bevarats i en något senare uppteckning från Västergötland. Omnämnanden och bevarade fragment klargör att liknande regelsamlingar användes i flera av de viktigare städerna. Dessa »stadsrätter» var ofullständiga. Landskapslagarna torde i många avseenden ha fortsatt att gälla i städerna under den äldre medeltiden.[6] Den fråga som nu ställes är om och i vilken mening Kalmar kan antas ha haft stadsrätt redan omkring 1260.

Schücks uppfattning att brevet till Lybeck 1255/61 innehöll ett direkt uttalande om att Kalmar saknade stadsrätt, har tillbakavisats av v. Brandt.[7] Denne hävdade att skrivelsen tvärtom visar att Kalmar omfattades av stadsrätt, nämligen enligt följande definition av begreppet: »stadsrätt är ingenting annat än rättslig och förvaltningsmässig självstyrelse». v. Brandt menade, som vi närmare skall se längre fram, att Kalmars *seniores* och *discreciores* fullgjorde just dessa funktioner. Därtill fogade han ett resonemang som också väsentligen gäller en definition. Eftersom brevet betecknade en kalmarbo som *civis Kalmarnie* fann han det nämligen styrkt, att Kalmars invånare var borgare i någon rättslig mening. »Det finns», hävdade han, »inga cives i ett lantligt samhälle, de vore i sig själva en motsägelse».[8]

Genom att uppsätta politisk och rättslig självstyrelse som kriterium på existensen av stadsrätt, undvek v. Brandt frågan om Kalmars rätt sakligt skilde sig från Ögl och om staden i något avseende stod under inflytande av landsrätt. Vad betydde i det sammanhanget den upplysning som lybeckbrevet lämnar, att fogde och lagman var samma person?

Vid första påseendet kunde förhållandet kanske tydas som ett tecken på att staden hade en underordnad ställning. Man bör emellertid minnas, att Magnus Bengtsson vanligen omtalas enbart som östgötalagman. När han här i ett brev som rör rättsväsendet i Kalmar har använt en särskild fogdetitel för denna ort, utgör detta i själva verket ett argument för att Kalmar bildade en rättskrets av särskilt slag, formellt skild från lagsagan. Föreningen av ämbeten tyder väl även på att Kalmar snarare var sido- än underordnad landskapsjurisdiktionen.

I detta sammanhang torde även den ungefär samtida tullängden från Greifswald böra beaktas.[9] Det har ovan framgått, att kalmarbor där inte behandlades som andra svenskar i tullrättsligt avseende, vilket suggererar till antagandet, att villkoren i Kalmar åtminstone ifråga om tullar var mer främlingsvänliga och i takt med de nya handelsformernas krav än på andra håll i Sverige.

Det nyssnämnda lybeckbrevet innehåller dessutom ännu en antydan om att stadsrättsligt influerade bestämmelser rådde i Kalmar. Den hemgift av halva sin egendom, som den här bosatte Herman *Buccha* hade låtit följa systern ur boet indikerar nämligen att bror och syster hade lika arvsrätt. Detta är karakteristiskt för Bjärköarätten och senare även MESt, men inte för landsrätten. Ursprunget till denna bestämmelse är dock omdiskuterat. Man har övervägt äldre inhemsk hävd men även inflytande från kontinental stadsrätt, varvid skälen synes överväga för den senare tanken.[10] Kalmarrätten skulle således på denna punkt vara utformad i anslutning till tidens moderna stadsrätt.

Lybeckbrevet har ju likväl även givit oss anledning till antagandet att man i Kalmar sökte tillämpa kunglig arvsföljd, s.k. »danaarv», när en avliden saknade arvingar inrikes. Detta var en ålderdomlighet som illa passade en köpmannabefolkning med släkt utomlands. Därmed antydes att rätten i Kalmar vid denna tid även innehöll bestämmelser, som inte hade inspirerats av kontinental stadsrätt.

Sammanfattningsvis kan sägas, att vissa stadsrättsligt betonade regler uppenbarligen har gällt i Kalmar redan omkring 1260. Vi kan emellertid inte bedöma den dåvarande kalmarrättens helhetskaraktär och kan därför inte avgöra hur den har förhållit sig till de kända svenska stadsrättsuppteckningarna från medeltiden. I Kalmars senmedeltida tänkebok nämnes stadsrätten eller *jus civitatis* på var och varannan sida. Det föreligger inte någon uttalad mening om dess karaktär.[11]

Under Kalmars stadsrätt låg framför allt själva tätorten. Namnet Teng- eller Takmarksgatan på en omedelbart innanför muren löpande gatusträckning tyder på att en administrativ gräns har gått här. Kålgårdar och annat sådant som låg närmast utanför stadsmuren har möjligen också lytt under stadsrätt. Denna utbredde sig emellertid inte över hela Kalmar socken, något som framgår av att rådet år 1402 förvärvade mark för stadens bete i Kalmar socken genom »skötning» enligt landslagen.[12]

Stadsterminologi på sigill och i brevtexter

Ett viktigt hjälpmedel vid bestämningen av en orts position på utvecklingsskalan mellan handelsplats och stad utgör den terminologi som samtiden använde om den. Benämningar på Kalmar med innebörd av handelsplats förekommer redan hos Saxo och Snorri. Som tidigare sagts är det likväl osäkert hur mycket som kan utläsas av de termer dessa använde. En betydligt bättre möjlighet erbjuder fr.o.m. 1200-talets mitt diplomen, dvs. de medeltida breven.

I diplomen från denna tid betecknas Kalmar dels som *villa* och *civitas*, dels som *urbs* och *portus*. De båda förstnämnda uttrycken är vanliga och de båda senare är unika i tidigmedeltida svensk stadsterminologi, såsom denna nyligen har klarlagts av H. Andersson. Kalmarborna kallas samtidigt *cives* och *inhabitantes*. Den senare termen återkommer på deras sigill och är i sådan egenskap unik som benämning på nordiska stadsinvånare. Detta splittrade benämningssätt återfinnes i tre brev grovt sett från omkring 1260.[13]

Som utfärdare till två av dessa skrivelser står kalmarherren Magnus Bengtsson, ena gången tillsammans med Kalmars *discreciores*. Den tredje kan antas vara utfärdad av hans son och efterföljare Bengt Magnusson. Trots att texterna således mer eller mindre direkt härrör från Kalmars politiska styrelse, är tre av de fem däri förekommande termerna för stad/stadsbo unika i svenskt tidigmedeltida latinskick. Det förefaller därför som om stadsterminologin ännu inte hade stabiliserats

på de tre brevens tid. Iakttagelsen kan kompletteras med ännu ett, senare inte brukat uttryck för handelsplats, som förekommer i Birger jarls hamburgtraktat från 1261 *(locus)*.

Även om de stadstermer, som enligt Anderssons resultat helt har dominerat det tidigmedeltida svenska språkbruket, också förekommer i några belägg från 1250/60-talen, kan det således mycket väl vara så att den inhemska latinterminologin då inte hunnit få sin fasta form.[14]

I tre brev från årtiondena kring sekelskiftet 1300 kallas däremot kalmarborna *cives* respektive *villani* och har (1302) skaffat ett nytt sigill med påskriften *Sigill/ um civitatis/ Kalmarnie.* Dessa termer är enligt nyssnämnda undersökning normala i tidens inhemska språkbruk. Därnäst förekommer stadsterminologi i några brev från samma sekels mitt, likaledes tre till antalet. Där förekommer uttrycket *civitas Kalmarnie* utan förbindelse med sigillet samt invånarbeteckningarna *civis* och *burgensis.* Vidare företes (1351) en ny stamp, ett sekret, med påskriften *Secretum burgensium de kalmarn.a* (sekret = särskilt sigill).[15] Av dessa uttryck är *burgensis'es* direkt ovanliga i svenskt sammanhang.

Det har antagits att *burgensis* i strängare mening än övriga termer betecknar ståndstillhörigheten, den fast bosatte borgaren i motsats till handelsgäster, bönder o.s.v. Valet av term kunde mot denna bakgrund ses som ett uttryck för starkare borgerlig självkänsla. I äldre kontinentalt material föreligger ett samband mellan utbredningen av denna term och städers förvärv av ringmur.[16] Ur vissa synpunkter kunde detta vara en tilltalande förklaring även här. Dock är det inte nödvändigt att uppfatta vare sig termval eller själva faktum, att ett sekret nu hade tillverkats, som tecken på att borgerskapets ställning förändrats, eftersom seden att utrusta städer med ett andra, mindre sigill, just tillhörde denna epok och att dettas innehåll i princip skulle avvika från huvudsigillets. Kalmars *sigillum* användes även sedermera.[17]

Vad som här har framkommit rörande sättet att beteckna Kalmar och dess invånare tyder på att orten redan omkring 1260 relaterades till ett i inhemskt latin ännu inte helt fixerat stadsbegrepp. När språkbruket hade stabiliserats framträdde Kalmar som stad. Materialet tillåter inte någon mer preciserad slutsats än så.

Kalmarbornas politiska organ

Borgerskapets framväxt.

De kontinentala medeltidsstädernas borgerskap hade sin rättsliga bakgrund i de edskretsar, något påminnande om gillen, vari de kontinentala handelsorternas befolkning under den mot vikingatiden svarande epoken gick samman i en ekonomisk, social, rättslig och politisk intressegemenskap, vilken efterhand medgav att man skildes från landsbygdens feodala ordning. Exakt vilka skyldigheter och rättigheter en borgare hade varierade givetvis i tid och rum. Ofta var borgerskapet lika med en stads bofasta, egendomsägande, inom köpenskap och hantverk sysselsatta, skattebetalande och skyldighetsfullgörande invånare; något som rätt väl träffar de förhållanden som skymtar i MESt.[18]

Frågan om ett borgerskap i strängare mening existerade i Kalmar vid mitten av 1200-talet aktualiserades redan i det föregående av v. Brandts resonemang kring existensen av en *civis Kalmarnie*, belagd i brevet 1255/61. Senare har Kumlien anslutit sig till dennes ståndpunkt, att detta förutsätter förekomsten av stadssamfund i bestämd rättslig mening.[19]

I samband med medeltida stadsväsende torde emellertid ordet *civis* ursprungligen ha ägt en vid innebörd, snarast = 'invånare'. Det har dessutom förekommit som benämning på lantlig inbyggare. När termen påträffas under de svenska städernas äldsta utvecklingsskede, måste följaktligen dess innebörd hållas öppen.[20] Som nyss framkom innehåller kalmarbreven från denna tid en hel provkarta på latinets stads- och invånartermer, varav flera är unika i tidens inhemska urkunder. Detta tyder på att termer, som på kontinenten hade en fixerad betydelse, mycket väl kan ha använts här utan att den kontinentala *företeelsen* i alla avseenden blivit införd.

Mot denna bakgrund är det värt att särskilt uppmärksamma den om kalmarborna brukade benämningen *inhabitantes*, som blott och bart betyder 'invånare'. Anmärkningsvärt är att ordet har använts på stadssigillet, vilket visar att det har avsett menigheten som rättsgill korporation. I denna kapacitet är ordet föga ägnat att markera någon särställning, något som ej påpekats i tidigare diskussion. Dock tyder – som v. Brandt särskilt har understrukit – själva sigillet på att man bildat rättslig sammanslutning, men det är inte sagt att denna var renodlat borgerlig, i ordets senare etablerade mening.[21]

Däremot har *cives* i Kalmar med all säkerhet bildat ett snävare samfund, när de härnäst omtalas 1293 med ordet *communitas.* I samma riktning talar det nya sigill som bevarats på ett brev från 1302. Omskriften har här ändrats till *Sigillum civitatis Kalmarnie*, ett uttryck som antagits stå i direkt samband med 'stad' i rättslig bemärkelse.[22]

Nu nämnda kalmarbrev från 1293 och 1302 intresserar även därigenom, att de antyder existensen av en borgarförsamling, ett byating, i staden. I det äldre av dem meddelar linköpingsbiskopen, att han sammanträffat med 'de gode männen Kalmars borgare' och ingått ett avtal med dem, varav bl.a. skulle följa inkomster åt deras *communitas* (samfällighet, dvs. borgerskapet). 1302 års brev ger ett liknande intryck. Det redogör för ett godsköp som gjorts av det nyanlagda systraklostret, vilket stadfästes genom 'fästning' (bestyrkande) i Kalmar i närvaro av 'många byamän därifrån'.[23]

Båda gångerna var det fråga om rättsligt bindande transaktioner. Formuleringarna antyder att de träffades inför en större krets av borgare. Förmodligen spårar vi här en folkförsamling, liknande det 'byating' som flera gånger omtalas i Bjärköarätten.[24] Enligt vad som där framkommer uppträdde både fogde och rådmän på dess stadsting. Ett råd påträffar vi härnäst också i Kalmar – i ett brev från 1312 – men det har då tydligen haft en förhistoria, vilken nu skall tecknas.

Rådets föregångare och slutliga tillkomst.

Rådets ställning varierade givetvis från stad till stad. Generella drag över hela utbredningsområdet var framförallt strävan efter egen domsmakt och politisk myndighet i staden. Rådets maktutövning kunde på kontinenten vara mycket självständig, men oftast var fallet också där en kompetensfördelning mellan stadsherren/fursten och rådet.

Rådsförfattningen spreds från Italien över Mellan- och Nordeuropa med början omkring år 1200. I många äldre städer fanns då redan kollegier av *scabini*, grupper av *meliores, optimi* eller vad de nu kallades, vanligen rekryterade ur städernas ledande familjer. Också de från Kalmar kända benämningarna *seniores* och *discreciores* förekommer på skilda håll. Dessa kategoriers verksamhet har skiftat från en ort till en annan, men klart är, att de i många fall har varit rådmännens direkta föregångare som domare och politiska styresmän. I många kontinentala städer hindrade de länge införandet av råd.[25] Frågan om dessa kommunala styrelser skall karakteriseras som för- eller alternativformer till rådet, eller helt enkelt som detta under annat namn, kan vara utomordentligt svårbedömd. Kring det problemet hade emellertid vid slutet av 1920-talet Rörig tagit ett fruktbart grepp.

Han konstaterade att städernas styrande organ, oavsett vad de kallades, var underkastade en fortlöpande utveckling. Det viktiga är, vad de vid ett givet tillfälle stod för. Vid ett studium inriktat på termerna *consules* etc. löper man risken 'att fastställa framväxten av en titulatur snarare än av en institution'.[26] Det är till denna ståndpunkt v. Brandt har anknutit, när han antog att ett i praktiken fungerande råd fanns i Kalmar under annat namn. Förutsättningen var då, att *seniores* och *discreciores* uppfyllde de grundläggande kraven på ett råds funktioner, nämligen innehavet av dömande och politiskt styrande myndighet. Men framgår det av lybeckbrevet 1255/61 att de hade detta? Här blir det nödvändigt att analysera texten i detaljer.

1. Man synes ha uppfattat *seniores ac discreciores ville /Kalmarnie/* som ett fast etablerat utskott, betecknat med ett ordpar.[27] Språkligt sett kan likväl ett sådant uttryck även beteckna en mer tillfällig krets av 'gamla och kloka' kalmarbor.[28] Det är dessutom oklart om det här är fråga om en eller två grupper.

Av brevet framgår endast att *discreciores* har utfärdat detta i stadens namn och beseglat det med invånarnas sigill, vilket betyder att de har handlat rättsbindande för staden. På den grunden torde vi kunna anta att åtminstone *discreciores* har utgjort en relativt bestämd grupp, som förde stadsbefolkningens talan utåt.[29] Sammanställningen med *seniores* sker först på tal om den rättsliga prövning som lybeckborgaren Olivers arvsanspråk kunde komma att underkastas. Det är till formuleringarna på denna punkt som frågan har koncentrerats, huruvida ett representantskap för kalmarborna hade egen domsrätt.

2. Om lybeckborgaren lade fram sin sak i Kalmar skulle han, heter det, vederfaras all rättvisa *prout legum exposcit auctoritas, et seniorum ac discreciorum uille eiusdem exponit euidencia.* A. Schück tolkade texten så, att *seniores* och *discreciores* »skola skipa rättvisa enligt lagarna». Han karakteriserade dem som ett »dömande borgarutskott». v. Brandt har mer kategoriskt konstaterat: »De handha rättskipningen i staden». Kumlien framförde samma mening i en något försiktigare formulering.[30] Enighet råder således om att *seniores* och *discreciores* skulle framträda i dömande funktion, en slutsats som dock saknar källans uttalade stöd.

Ord för ord säger texten snarare, att Oliver skulle vederfaras all rättvisa 'såsom lagarnas myndighet fordrar och de äldstas och vittrastes *euidencia* utsäger'. Den myndighet som omtalas är således lagarnas. Stadsinvånarnas utskott står som bestämning till *euidencia*, ett ord som knappast kan översättas med 'domutsaga' eller liknande. Dess ursprungliga innebörd är 'åskådlighet', 'klar framställning'. Som domstolsterm användes det i Västeuropa med betydelsen 'bevis' före och efter denna tid.[31] Detta bör jämföras med att brevet faktiskt tillmäter kalmarbornas *discreciores* en i sammanhanget betydelsefull roll som vittnen; nämligen till den procedur genom vilken Herman Buccha hade tillerkänt svågern Oliver hälften av sin egendom (*Hermannus--Olifero---medietatem assignauit, discreciorum Kalmarniam inhabitancium testimonio mediante*). Antagandet att texten skulle utpeka en dömande myndighet möter således allvarliga hinder. Däremot förväntas *seniores* och *discreciores* obestridligen delta i domstolsarbetet. Det kunde då vara i vittnesfunktion, även om man måste konstatera att *testimonium*, som brevet ju även använder, vore ett för svenskt latin mer representativt ord. Man bör därför inte pressa *euidencia* för hårt. Eftersom processen väl skulle föras inför ett allmänt byating, kan i själva verket rätt många former av aktiv medverkan komma ifråga: som vittnen, ledamöter av bevisprövande nämnd, edgärdsmän osv.[32]

En ytterligare invändning som kan riktas mot den etablerade tolkningen är att fogden inte nämnes i det textställe som antagits klargöra vem eller vilka som skulle döma. Att fogdeämbetet medförde en chefsställning i de tidigmedeltida svenska stadsdomstolarna är

väl styrkt. Visserligen är kalmarfogden Magnus Bengtsson den tidigast omtalade, inhemske fogden, men hans ställning var, som visats, utomordentligt stark. Att han dessutom var lagman, understryker endast det sannolika i tanken, att han som fogde (personligen eller genom ombud) ledde stadens domstolsförhandlingar.[33]

Som beskrivning av rättskipningen i Kalmar är således den diskuterade satsen oklar. Den hänvisar till lagarnas myndighet och aktiv medverkan av kalmarbornas representanter, men undviker i själva verket att säga vem som skall fälla domen. Man kan då antingen med tidigare forskning anta, att den stiliserats i så elastiska vändningar att en avsedd betydelse kommit bort eller alternativt anta att vagheten är avsiktlig. Innan den faktiska formuleringen överges bör den senare möjligheten allvarligt övervägas.

Den undersökning, som här tidigare har företagits, om innebörden av Olivers tvist visar på ett område där lybsk och svensk rättsuppfattning vid ett givet tillfälle tydligen har kolliderat, innan en stabilisering inträdde. Det synes även som om detta kunde ha skett just på brevets tid, eftersom farhågor för handelspolitiska motdrag där har kommit till uttryck. Därmed faller ett särskilt ljus över brevets ord om rättvisan som skulle skipas genom 'lagarnas höghet' och de framstående stadsbornas 'klara framställning'. De i och för sig allmänna vändningarna rör vid förhållanden som man i Lybeck bör ha kunnat acceptera och rent av gilla – respekt för lagarna och de borgerliga elementens medverkan. Vad utfärdarna däremot med viss skicklighet har undvikit att säga är kanske, att det var fråga om ålderdomliga, främlingsfientliga lagrum, tolkade av en måhända otillfredsställande sammansatt domstol där det dominerande inflytandet med all säkerhet innehades av en östgötsk storman, låt vara i egenskap av stadsfogde.

Brevet kan inte tas till intäkt på att *seniores* och *discreciores* handhade stadens rättskipning, endast att de som representanter för menigheten aktiverats i en eller annan funktion vid domstolsförhandlingen, något som överhuvudtaget är karakteristiskt för äldre nordisk rätt.[34]

Rådmän framträder i Kalmar under titeln *consules* första gången 1312. En med denna term benämnd grupp utfärdade nämligen detta år en skrivelse tillsammans med hertigarna Eriks och Valdemars borgfogde Karl Elinasson och stadens borgerskap. Samtliga handlade på hertigarnas vägnar.[35] Ingenting torde kunna utläsas av detta brev om kompetensfördelningen i staden mellan rådet och övriga utfärdande instanser.

En nyhet är dock, att rådmännen här framstår som en ur borgerskapet formellt utbruten styrelse (*consules et communitas*). Betydelsen härav framträder vid en jämförelse med de förutnämnda kalmarbreven från 1293 och 1302. I dessa dokumenteras rättsakter bakom vilka borgerskapets ytterst beslutande myndighet måste ha stått. Båda breven säges vara besegladе med Kalmars sigill. Vid den yngre urkunden, som föreligger i original, finns detta bevarat. Likväl nämnes varken några *seniores ac discreciores* eller *consules* i dessa texter.[36] Visserligen uteslutes inte därmed, att borgerskapet ändå kan ha företrätts av en trängre krets talesmän, men det är först i och med rådets framträdande år 1312 som det står klart, att en sluten stadsstyrelse hade bildats i Kalmar.[37]

Vid denna tidpunkt hade råd funnits i andra svenska städer sedan årtionden. Inte oväntat har institutionen tidigast kunnat konstateras i Visby, där den första gången omnämnes 1274.[38] På Sveriges fastland dröjer det till åren kring 1290 innan den framträder. Bäst känner vi förhållandena i Jönköping, där kung Magnus år 1288 påbjöd inrättandet av ett råd med 12 ledamöter. Invånarna skulle själva utse rådmännen genom årliga val. Däremot fick endast kungen avsätta någon av dem under löpande termin. Det framgår, att rådet skulle fungera som stadens styrelse och som domstol.[39] På liknande sätt möter rådet i Bjärköarätten och den i brottstycken kända Söderköpingsrätten. Fr.o.m. 1288 (Jönköping) och 1293 (Söderköping) nämnes råd och rådmän rätt flitigt i diplommaterialet.[40]

A. Schück menade att Magnus Ladulås hade introducerat rådsinstitutionen i sin strävan att modernisera riket efter utländska förebilder. Styrelseformen skulle således här ha tillkommit genom en reform uppifrån och inte vara tecken på en frigörelseprocess från städernas sida. Den enda direkta källan är jönköpingsprivilegiet, där det kungliga initiativet är tydligt.[41]

Inrättandet av en fast rådsinstitution med domsrätt och politiska befogenheter torde emellertid ha stärkt de socialt och ekonomiskt ledande invånarnas ställning både gentemot stadsbornas flertal och gentemot stadsherren och dennes fogde i staden, vilken enligt MESt hade säte i rådet.[42] Kanske är det ingen tillfällighet att det äldsta belägget på existensen av ett råd i *Kalmar* dyker upp under en period av stark inrikespolitisk splittring, när kronans auktoritet försvagades genom rivaliteten mellan kung Birger och hans bröder, den därmed sammanhängande uppdelningen av frälset i två partier samt genom utländska interventioner.

Kalmar ägde under detta oroliga skede stor politisk betydelse (nedan). Furstemakten kunde i en sådan situation vara särskilt benägen till eftergifter för att försäkra sig om en viktig stads lojalitet.[43]

I en handfull brev från 1300-talet ser vi Kalmars råd i funktion och kan bilda oss en viss uppfattning om dess verksamhet som polisiär och dömande myndighet i staden och som politisk myndighet, vilken bevakade kalmarborgarnas intressen utomlands. Anmärkningsvärt är att Kalmars råd fr.o.m. 1340-talet i sistnämnda kapacitet skrev till sina ämbetsbröder i Lybeck utan medverkan av någon fogde, låt vara att titeln ändå en gång formelmässigt förekommer bland utfärdarna. Inte heller borgerskapet har längre, att döma av dessa brev, deltagit som utfärdande instans. Kalmars rådmän synes

i dessa skrivelser framträda med större oberoende än rådsinstitutionen på svensk botten rent allmänt antagits göra.[44]

Vid mitten av 1300-talet har således Kalmars råd – åtminstone i vissa sammanhang – blivit en självständigt arbetande kommunal överhet. Ett brev som man sände till Lybeck år 1362 är av särskilt intresse. Rådmännen har där berättat om några tvistande köpmän, vilka hade beslutat att gå *ad consistorium nostrum*, dvs. att framlägga sin tvist inför rådssammanträdet. Men *consistorium* kan i detta sammanhang ha den konkreta betydelsen 'rådhus',[45] vilket i så fall skulle vara första gången vi underrättades om denna i stadsbilden synbara manifestation av den hos rådmännen samlade myndigheten.

Sammanfattning

Utan tvivel förelåg ansatser till stadsförfattning i Kalmar omkring 1260. Orten synes ha varit formellt skild från landsbygdens rättskipning. Kalmar har betecknats med termer, som på kontinenten vid denna tid betydde stad. Särskilda rättsregler förefaller att ha tillämpats och här fanns en domstol. Invånarna i Kalmar bildade en korporation som tydligen företrädde av ett slags styrelse eller en grupp talesmän.

Å andra sidan har den rättsliga särställningen inte varit särskilt betryggande. Stadsterminologin vacklade och rättsreglerna var måhända av oenhetlig karaktär. Den nyssnämnda »styrelsen» har sannolikt inte utövat någon självständig domsmakt. Någon klar bild av dess kompetens kan överhuvudtaget inte tecknas.

Helhetsbilden – i den mån man vågar tala om en sådan på grundval av endast en handfull källuppgifter – präglas av en viss inkonsistens. Kalmar var otvivelaktigt redan vid mitten av 1200-talet en av moderna kontinentala strömningar influerad stad, vilken tydligt avgränsade sig gentemot landsbygden. I jämförelse härmed ter sig dess kommunala utveckling på de punkter där den har kunnat belysas något återhållsam. Vi kan således inte anta, att Kalmar har stått modell eller utgjort inkörsporten för stadsförfattningen i Sveriges övriga städer.

Under förra delen av 1300-talet fanns däremot en rådsförfattning här av samma snitt som i andra ledande städer vid denna tid. Att döma av vissa iakttagelser, har självstyrelsen mot mitten av seklet sträckt sig längre i Kalmar än vad som var det normala.

Furstemakten

Fogdeämbetet

Stadsbornas självstyre begränsades av *fogden*, som företrädde den furste som innehade staden (= stadsherren). Ett annat sätt att se på fogdens roll är att han ledde den militära styrka, vilken kunde garantera den gynnade ställning som stadsborna i vissa avseenden intog.

Politiskt oberoende städer fanns inte i östersjöområdet även om främst Lybeck nådde en långtgående självständighet med makten samlad hos ett rådspatriciat. Andra större hansastäder nådde också relativt stor handlingsfrihet så småningom, vilket delvis torde ha hängt samman med städernas samverkan sinsemellan. De allra flesta östersjöstäder var emellertid, antingen de var danska, tyska, svenska eller Tyska ordens, underkastade en stadsherres direkta kontroll.[46]

Om vi bortser från vissa benämningar av äldre typ, vilka endast skymtar i de svenska källorna, kallas kronans företrädare i en svensk stad under 1200- och 1300-talen vanligen *advocatus* eller *prefectus* i de inhemska latinurkunderna. Orden var synonyma och kan översättas med 'fogde'. Båda kunde likväl användas om två mycket olika ämbetsmannatyper. Den ene var befälhavare på kronans borgar och över dessas intilliggande fögderier. En sådan fogde var högsta myndighet i städer inom fögderiet. Låg borgen i en stad var han vanligen dess stadsfogde och deltog personligen eller genom ombud i rådets överläggningar. Fogdar av denna typ var 'hovmän', vanligen riddare. Emellertid avsåg uttrycken *advocatus* och *prefectus* även den sorts fogde som förestod städer där ingen borg fanns. Denne har uppenbarligen ofta utsetts bland stadsborna och hans sociala ställning liknade rådmännens.[47]

Det var således stor skillnad mellan kronans representation i städer där man uppfört en borg och i övriga städer. Borgfogden var givetvis endast toppmannen i en organisation, vilken omfattade borgens inneliggande besättning och dess ekonomipersonal.[48] Dessutom kunde under kronan liggande rättigheter som inte inrymdes i fögderiförvaltningen förläggas dit. Till dessa hörde uppenbarligen myntverkstäderna, vilket senare kommer att framgå.

Borgens och fögderiets uppkomst

Från kastal till »mäktigt hus».

Relationen mellan Kalmar och dess stadsherre har här tidigare berörts i flera sammanhang. Främst har jag försökt att bedöma vilken roll centralmakten kan ha spelat i samband med stadens uppkomst. De slutsatser jag i det sammanhanget har lagt fram har med nödvändighet måst bli hypotetiska. Det förefaller dock troligt att Kalmar kan ha grundats med stöd av vissa resurser, som kronan förfogade över i Möre i anslutning till den »husaby» som låg i Hossmo sn vid Ljungbyån. Denna maktfaktor kan likväl antas ha varit begränsad.

Den uppgift man kunde tänka sig att den ägde vid stadens tillblivelse vore närmast att uppbåda arbetskraft och byggnadsmaterial varmed kastalen, vissa andra byggnader, bryggor m.m. kunde uppföras.

Kastalen var, som vi sett, ett enkelt stentorn. Där kunde en mindre garnison inrättas, i vars spets stadsherrens ämbetsman stod. Därmed fanns grunden för ett samlat politiskt herravälde över bosättningen. Från kastalen har man även haft goda möjligheter att bevaka skeppsfarten i sundet. Den stadiga byggnaden var lämplig som förvaringsplats för tull, tomtöre och andra intäkter. Den var emellertid inte så betydande, att man därifrån skulle ha kunnat behärska ett större landområde.

Under senare delen av 1200-talet genomfördes i Sverige de förändringar som lade grunden för en förhållandevis stark centralmakt. Av stor betydelse var att ett för tiden modernt förvaltningssystem kunde inrättas. I Kalmar betydde detta en kraftig utvidgning av kronans representation. Dess ännu synliga monument utgör den del av slottskomplexet som Martin Olsson har kallat »den yngre medeltidsborgen». Flera liknande borgbyggen genomfördes samtidigt vid viktigare handelsstäder och på några andra strategiska punkter. I kalmarsundsområdet togs Borgholm på Öland i anspråk för en anläggning av samma slag.

Under borgarna lades vidsträckta 'län' eller 'fögderier'. Den senare termen synes vara att föredra beträffande denna tidiga period. Fögderiernas tillkomst kan inte alltid preciseras, men ofta tycks de ha upprättats under Magnus Ladulås' regering 1275–1290. Byggandet av dessa borgar har med all rätt jämställts med katedralbyggen ifråga om arbetets omfattning. Borgbyggena blev lika litet som katedralerna snabbt avslutade utan fortgick år efter år.[49] Vad denna byggverksamhet har betytt som ekonomisk stimulans för de orter där den pågick har vi små möjligheter att bedöma. Den måste dock ha dragit yrkesfolk av olika slag till borgstäderna, vilka om de var lönarbetare kan antas ha ökat avsättningen för livsmedel och andra varor inom den lokala handeln. Det kan även tänkas att vissa beställningar till borgbygget lades direkt hos städernas köpmän och hantverkare.[50]

Kalmarborgen hör till de allra förnämsta anläggningarna från denna tid. Magnus Eriksson gav den år 1336 omdömet, att den var hans 'mäktigaste hus'. Till yttre form överensstämde den inte, som andra större svenska borgar, med Tyska ordens arkitektur, utan hade enligt Martin Olssons utredning sina närmaste förebilder i Västeuropa. Denne forskare har övervägt tanken att »en fransk fästningsbyggare hade inkallats av Magnus Ladulås för att planlägga och leda fästningsbygget i Kalmar».[51]

Omlandsbildningen.

Kung Magnus nyssnämnda uttalande sammanhängde sakligt sett med att Kalmar år 1336 utgjorde pant för en skuld som kungen iklätt sig. Förpantningen omfattade inte bara 'hus och stad' utan även 'alla de land och ingälder som därunder ligga'. Det hade i den tidens urkunder blivit vanligt att i ett sammanhang tala om hus och land. Borgen betraktades mer eller mindre som integrerad med det förvaltningsområde som försörjde den.[52]

Vid hertigarna Eriks och Valdemars s.k. hävdaskifte år 1315, vars innehåll bevarats i några sena och bitvis diskutabla traderingar, har de till kalmarfögderiet hörande landen angivits. De var då Möre, Norrabygd (= Stranda), Handbörd, Aspeland, »Fiholm» och Tjust. Fiholm (även Stijholm) har inte blivit tillfredsställande identifierat. Området ifråga torde åtminstone, att döma av uppräkningen i övrigt, ha omfattat kustområdet mellan Stranda och Tjust, dvs. en del av det senare Sevede.[53]

Detta var ett påfallande kustbundet fögderi. Sjökommunikationerna tycks ha varit den sammanhållande faktorn. De blygsamma framstötarna mot inlandet har skett längs Emådalen. Frågan om vad skälet kan vara till en så långsmal form leder oss över till fögderiets uppkomsthistoria.

Det torde vara motiverat att indela bildandet av ett fögderi i två led. Det grundläggande stadiet var uppnått när centralmakten hade fått en sådan kontroll över området, att man i ordnade former kunde uppbära skatt, böter och andra inkomster. Först därefter kunde man bilda ett formligt fögderi, vilket ofta kan antas ha skett i samband med byggandet av en borg.[54]

När dessa borgar byggdes och fögderierna upprättades innebar detta en omvälvning som svårligen kan ha passerat alldeles motståndslöst. I det svenska 1200-talsmaterialet är det likväl inte lätt att peka på bestämda orsaker till de inrikeskonflikter som mer eller mindre tydligt framskymtar. Svårt är det också att inringa vart parterna har syftat och om striderna var interna uppgörelser inom det maktägande skiktet eller gällde principer, ideologier osv.

Särskilt klart har likväl ställningarna formulerats i de på Ängsö påträffade annalnotiser, som numera anses härröra från skänningekonventet. En notis, under år 1247, har antagits ge en del av förspelet till bildandet av Stockholms fögderi. Där säges att Upplands bondemenighet efter nederlaget vid Sparrsätra förlorade sin frihet och ålades att utgöra spannmål, skeppsvist och andra bördor. Utan att tillmäta annalisten kunskaper om det exakta förloppet vid införandet av dessa skatter har man antagit, att uppgiften återspeglar den utveckling som föregick tillkomsten av Stockholms fögderi.[55]

Man torde kunna förutsätta att upprättandet av ett större territoriellt fögderi kring Kalmar också måste ha vållat svårigheter. Visserligen var de enskilda bygdelagen inte så stora, att de var för sig skulle kunna tänkas göra något skarpare militärt motstånd. Men eftersom smålanden låg glest, måste det ha varit svårt att övervaka

dem, och avstånden kunde te sig långa när skatten skulle föras till Kalmar. Dessutom var det utländska inflytandet starkt i området, vilket kunde tänkas underblåsa avogheten ute i avlägsna bygder mot alltför anspråksfulla påbud.

Hur alla dessa svårigheter fick sin lösning vet vi inte. Av uppgifterna från 1315 kan vi emellertid konstatera, att fögderiet hade förmenats en avrundad form och istället tänjts ut på längden, vilket ur bevakningssynpunkt knappast kan ha varit idealiskt, helst som Kalmar låg i den ifrågavarande landremsans ena ände. Det kunde tyckas att både Öland och Värend låg bättre till ur dessa synpunkter, men de hörde inte hit. Vad kunde detta bero på?

Vi kan konstatera att fögderiet, sådant det framstod 1315, uteslutande låg inom östgöta lagsagas smålandsdel. Möjligheterna till förbindelser med det centrala Östergötland var här ganska hyggliga genom en kombination av åsar och ådalar vartill kom möjligheterna att segla längs kusten. När det gäller de politiska förutsättningarna torde det vara berättigat att uppmärksamma den speciella ställning som östgötalagmännen intog i smålandsdelen under senare delen av 1200-talet. Som förut visats, hade de utöver lagmanskapet befogenheter som utgick från kronan och ett vidsträckt godsinnehav här, med påföljd att deras ställning i dessa trakter kom att likna en furstes. Dessa samlade tecken på makt medger att de kan förmodas ha varit i stånd att uppträda som provinsbefälhavare över Smålands kustområden, redan innan dessa kom att bli Kalmars fögderi.

Tidiga tecken på koncentration av större resurser till Kalmar utgör de möten som har hållits här. År 1266 besökte kardinallegaten Guido staden under tre sommarveckor, sannolikt medförande ett stort följe. Uppgiften att dra försorg om besökarna ålåg det svenska prästerskapet. Från svensk sida fanns emellertid också en mangrann representation. Närvaron av Birger jarl och hans söner, flertalet av de svenska biskoparna samt 'många av rikets klerker och lekmän' framgår av ett vid tillfället utställt brev.[56] Med hänsyn till att dessa furstar och stormän kan förutsättas ha medfört betydande följen, måste dessa veckor ha krävt förråd av mat och dryck, som knappast kunde ha funnits till hands i staden, om inte något slags indrivning hade försiggått på landsbygden.

När Magnus Ladulås tio år senare gifte sig med Helvig, dotter till greve Gerhard av Holstein, var återigen ett stort följe närvarande i Kalmar, något som framgår av att samlingen här även utgjorde förberedelse för ett anfall på Danmark. Bröllop inom kungahuset var sedermera förenat med rätten att begära en speciell hjälpskatt. Lagman, sex frälsemän och sex av allmogen skulle efter samråd avgöra om den skulle beviljas. Krönikören, som arbetade på 1320-talet och säkert var okunnig om detaljerna, har endast omnämnt anordningarna i allmänna ordalag: 'Då lät hertig Magnus reda kost och göra bloss och gjorde ett gott bröllop'.[57]

Om borgen hade börjat byggas vid detta tillfälle vet vi inte, även om detta arkitekturhistoriskt sett har varit möjligt. I varje fall var, som vi tidigare har erfarit, igångsättandet nära förestående.

De äldsta uppgifter som direkt kan avse Kalmars yngre medeltidsborg och dess besättning hänför sig till inbördeskrigen i början av 1300-talet.[58] Man behöver dock inte uteslutande lita till byggnadsstilens vittnesbörd för att kunna datera dess tillblivelse något längre tillbaka. I de bygder som snart skulle visa sig tillhöra Kalmars fögderi kan vi iakttaga de nya administrationsformerna redan under 1200-talets sista årtionden.

Från Tjust äger vi ett belägg som direkt relaterar sig till en fas av skattesystemets omläggning. Enligt en nästan hundra år yngre rättsurkund skulle kung Magnus år 1287 ha fritagit landet Tjust från utrustandet av två ledungsskepp, dock utan att ledungslamen fick minskas. Därmed blev ledungsskyldigheten här helt och hållet en stående skatt. I det tidigare anförda brev, som lagman Bengt år 1292 utställde från Kalmar, nämnes ledungslame och gengärdslösen, således avlösningsavgifter för äldre typer av skatteprestationer, vilka jämte mordgäld skulle betalas från gårdar i Möre, Handbörd och Aspeland, även sedan de i övrigt hade erhållit frälse.[59]

Mer ovisst är hur man i detta sammanhang får tolka Magnus Ladulås' överlåtelse av patronatsrätterna i Västervik 1275 och i Kalmar 1278 till Linköpings domkyrka. Man har påvisat att det fanns en bestämd målsättning för dessa donationer, vilket inte hindrar att en förutsättning för dem kan ha varit, att kungen ansåg sig äga en fungerande modern representation i de båda städerna.[60]

Finansieringen av borgbygget.

Själva byggnadsföretaget i Kalmar har uppenbarligen dragit dryga kostnader. När kung Magnus efter 1288 års gotlandsfejd beordrade visbyborgarna att föra sitt bötesbelopp på 2000 mk silver efter gutnisk vikt jämte 500 mk penningar till fogden i Kalmar,[61] sättes detta därför naturligt i samband med byggnadsverksamheten. Det långfristiga arbetet torde dock för det mesta ha fått grundas på inkomster av annat slag. Borgbyggen hörde till den kategori av ändamål som uppräknas vid 1300-talets mitt i landslagen, för vilka kungen kunde begära extraskatt. Än yngre är belägget på bestämmelsen, att dagsverken skulle utgå med dubbla antalet i de län där det fanns ett slott.[62] Dessa uppgifter hör till en tid då borgförvaltningen redan var införd. Till en början hade man säkert inga reglerade former att gå efter. Man fick, som redan sagts, skrapa ihop de resurser som var möjliga i området.

Byggnadsföretaget i Kalmar har uppenbarligen hört till de allra mest kostsamma. Detta kan vara bakgrunden till att vi i anslutning till Kalmar finner en eljes okänd skattetitel omtalad, kallad borgagärd. Systraklostret befriades från denna och andra skatter i privilegier år

1307 och 1357.[63] Det senare privilegiet upprepar visserligen bara de skatteposter som nämnts i det förra, men man får ändå räkna med möjligheten att borgagärden bibehölls även sedan borgen hade blivit uppförd, med hänvisning till underhåll och tillbyggnad eller till helt nya projekt. Det är sålunda tänkbart att det är samma pålaga som nämns i ett skriftligt svar som Magnus Eriksson avgav till en deputation från Tjust. Frågan gällde hjälp till byggandet av borgen i Kalmar eller kungens byggnader på samma ställe *(ad edificacionem castri nostri Kalmarnensis seu edificiorum nostrorum jbidem)*, vilket tjustborna sagt sig aldrig ha blivit pålagda, vare sig av kung Magnus själv eller av dennes förfäder.[64] Det sistnämnda torde innebära, att prestationen betraktades som gammal.

Fögderiet i funktion

Besättningen.

Det enkla grundvillkoret för att en fogde skulle kunna genomdriva furstens vilja i staden och omgivande distrikt var att borgen befolkades med militär personal i tillräcklig mängd. Först då kunde den också försvaras mot yttre fiender. Besättningarna på svenska borgar under 1200- och 1300-talen har karakteriserats som »relativt fåtaliga». De få sifferuppgifter som har bevarats anger växlande tal under och över hundra. Svårigheten är att avgöra vilka personalkategorier som har räknats. Vid sidan av »den egentliga besättningen bestående av väpnare, skyttar och deras svenner och drängar (knektar)», fanns en stor ekonomipersonal.[65] På Kalmar, i dess egenskap av rikets 'mäktigaste hus', torde vi kunna räkna med att en förhållandevis stor besättning fanns.

Personalen skulle ha lön, utrustning och mat. Beredskap borde väl dessutom hållas inför eventuell belägring, liksom lager för mer krävande konsumtion när förnämare gäster kom på besök.[66]

Försörjningen.

Meningen med fögderiet var givetvis, att det skulle bära kostnaderna när borgen uppfördes och, sedan den hade blivit färdig, underhålla den och förse dess besättning med proviant. I formell mening var det fråga om inkomster och rättigheter som kronan redan tidigare hade kommit i åtnjutande av på ett mer splittrat sätt: skatter, avrad, fisken, böter, tullar, tomtgäld m.m. »Att ett land underhöll en borg och följaktligen administrerades därifrån innebar alltså», har det sammanfattande sagts, »att till borgen infördes inkomsterna av de flesta av de rättigheter och tillgångar, vilka brukar sammanfattas i begreppet *iura regni*, kronans rätt».[67]

I praktiken har detta uppenbarligen ofta fört med sig kraftiga förändringar för dem som skulle betala skatterna jämfört med tidigare förhållanden. Säkert skedde i reell mening en ökning av skatteprestationerna. Den mest drastiska omvälvningen var att ledung alltmer sällan utkallades och att skeppsvist och avlösningsavgifter övergick till att bli stående pålagor.[68]

Skatternas sammansättning och mängd har dock måst avvägas mot andra faktorer. Gentemot vad som uppfattades som borgens behov hade man att ställa fögderiets produktionsförmåga och vad som politiskt sett var möjligt att utkräva. Den källa, som klarast visar hur problem av detta slag löstes, är stadgan för Öland, utfärdad av Magnus Ladulås år 1281. Inledningsvis säges där, att bestämmelsen avsåg att göra slut på oklarheter och godtycke vid uppbörden av skatter. Det framskymtar att Öland hade genomgått en problemfylld period. Så fastslås hur mycket av olika varor som skulle utgöras: vart år av var bonde korn, 4 spann om 14 tum av det mått som på svenska kallades *mund*; smör, 4 mark av den större öländska vikten *bisman*; vidare av varje skeppslag gemensamt 8 mark penningar enligt (den götaländska) mynträkningen 16 penningar/örtug, för köp av oxar, får och fisk till borgen; vidare skulle åtta bönder tillsammans ge ett vagnslass hö vart år; två bönder skulle tillsammans prestera ett lass ved på sommaren och ett på vintern. Därtill kunde extra uppbörd krävas om kungen personligen infann sig på ön. Därefter lämnar stadgan skatteväsendet men redogör, i det den övergår till rättsliga frågor, för straffsatser som gällde om man inte fullgjorde de uppräknade skyldigheterna.

Därmed fastställdes således gränser, som inte utan vidare kunde överträdas av uppbördsmännen. Regleringen av skatterna är här dessutom sammankopplad med bestämmelser som angav invånarnas rättigheter. Sålunda fick ingen hållas fängslad på borgen utan att det hade stöd i rådande rättsbruk. Ingen fick heller utan kungens särskilda befallning tilltvinga sig transporter, vare sig till sjöss eller lands.[69]

Med 'borgen' avsågs säkert det öländska Borgholm, men på liknande sätt infordrades även skatt till borgen i Kalmar, även om ingen så detaljerad uppgift har bevarats därom. 1307 omtalas likväl en rad skattetitlar, vilka stadens systrakloster då befriades från: 'skeppsvist, spannmål, ledungslame, ättargäld, gengärd, allmänningsöre, borgagärd *och andra* pålagor'. Sannolikt avsåg flertalet titlar, måhända alla, skatter som uttogs inom kalmarborgens förvaltningsområde. Från 1330-talet har vi kännedom om uppbörd i vissa värendshärader genom ett par i Kalmar utställda brev, vilka bevarats i avskrift. Här talas i ena fallet om en skatt kallad 'mät'.[70]

Vilka varor som infordrades till borgen i Kalmar får vi inte veta på detta sätt, eftersom det här endast är fråga om en uppräkning av olika skattenaturer. Skeppsvist, spannmål och gengärd var dock karakteristiska livsmedelsskatter, vilka åtminstone i ursprungligt tillstånd har bestått av leveranser in natura av 'ätande varor'. Ledungslame, ättargäld och allmänningsöre var däremot

närmast penningskatter, men kunde väl efter behov omvandlas i varor.[71]

Det öländska exemplet återspeglar måhända en speciell politisk situation. Varubehovet kan likväl antas ha varit ungefär detsamma på Borgholm och kalmarborgen.

Förutsättningarna för att täcka ett medeltidsfästes varierande behov torde ur natursynpunkt ha varit de bästa vid Kalmarsund, med hänsyn till de skilda landskapstyper och näringsmöjligheter som där rymdes inom ett relativt begränsat område. På Öland har kanske bristen på skog varit besvärande, men där hade man i gengäld ett överflöd av byggnadsmaterial i sten. Anmärkningsvärt är att kalmarborgen blivit uppförd i ölandssten. Detta tyder på att de båda närbelägna administrationerna under vissa omständigheter kan ha samverkat på det ekonomiska planet. Vid början av 1300-talet finner vi vid ett tillfälle att de hade gemensam fogde.[72] (Till innebörden härav skall jag återkomma.)

När skatteprestationer vid början av vasatiden fullt ut kan överblickas, visar det sig att de under Kalmar lydande områdena har betalat en mycket omväxlande sammansatt skatt, »penningar, malt, mjöl, korn, ägg, höns, ved, fläsk och ljusvekar».[73]

Också i själva Kalmar ägde kronan inkomster av höghetsrättsligt slag: stadsskatter, tull och mynthusintäkter. Man har dock inte varit benägen att tillmäta de svenska städerna någon större statsfinansiell betydelse under medeltiden. Där jämförelser kunnat göras – det gäller då en senare del av medeltiden – förefaller det som om kronointäkterna även från större städer lätt kunde uppvägas av tämligen små lantdistrikt i deras omgivning. Detta gäller i första hand de direkta stadsskatterna som borgarna hade att betala. Liksom fallet var på landsbygden har det ursprungligen varit fråga om avgifter av skilda slag, vilka så småningom slogs samman till en klumpsumma. För uppbörden svarade, åtminstone under sen medeltid, stadsmenigheterna själva.[74] Vad Kalmar beträffar har det nyligen hävdats, att någon skatt av detta slag överhuvudtaget inte utgick under medeltiden eftersom staden betungades av speciella försvarsuppgifter.[75] Jag kommer tvärtom här att med stöd av ett par förbisedda uppgifter visa, att kronans anspråk på Kalmar under Magnus Erikssons senare, krisfyllda regeringstid kunde vara högst betydande.

Sommaren 1360 gick greve Adolf av Holstein i tjänst hos kung Magnus och dennes son Håkan, kung av Norge. De gav honom i förläning stora penningintäkter från skånemarknadens tull samt från Kalmar och Söderköping. Greven eller hans sändebud skulle vid nästkommande kyndelsmässa utan dröjsmål få uppbära 300 mark lödigt efter Kölns vikt *in vsen steden to Kalmaren vnde to Suderkøpinge* och på samma sätt varje år. Beloppet skulle betalas i gångbart lödigt silver eller med sex svenska mark för var lödig mark, om borgarna i nämnda städer inte hade lödigt silver. Kungarna lovade vidare att skaffa holsteinaren dessa städers brevförbindelse att betala beloppet samt medgav avgiftsfri utförsel av allt som denne skulle komma att köpa i städerna.[76] Det var således städerna själva som skulle göra utbetalningen. Att kungarna kunde föranstalta om detta bör betyda att det var fråga om medel som eljes kronan egenhändigt gjorde anspråk på. Eftersom man här talar om en årligen på fast tid återkommande utbetalning av en fixerad summa, liknar detta i hög grad de i Sverige först senare kända, stående stadsskatterna.

Det finns även en yngre uppgift som i fullkomligt klara ordalag visar att kronan under medeltiden upptog skatt från Kalmar stad. År 1430 gjorde Erik av Pommern en stor donation till bykyrkan i Kalmar i avsikt att upphöja denna till »eth Collegium och en halfuan doom». Gåvan innefattade bl.a. en anvisning om årlig utbetalning från rådet i Kalmar av 335 mark »aff war arlighen skat».[77]

Jag övergår nu till att diskutera storleksordningen på de »skattemedel» som skulle dras från Kalmar och Söderköping enligt 1360 års brev. Texten klargör inte om det angivna beloppet skulle utbetalas av vardera staden eller sammanskjutas av dem. En ungefär samtida arkivpåteckning avgör inte heller detta. Ett klart ställningstagande i denna fråga har dock gjorts av utgivaren av Sveriges traktater. Han menade att brevet angav en totalsumma för båda städerna. I övrigt har urkunden inte närmare analyserats, ehuru den har omnämnts i olika sammanhang.[78]

Den angivna summan är dock så hög, att den överträffar de högsta uppgifter vi eljes äger om städernas skatteprestationer från medeltiden, vilka toppas av summan 750 mark penningar för Visby, respektive 600 mark penningar för Åbo, angivna i extrakterna av 1413 års jordebok.[79] Motsvarigheten i svenskt mynt till den summa som 1360 anvisades i Kalmar och Söderköping var enligt den kurs brevet angav 1800 mark penningar. Mot denna bakgrund vore man kanske snarast benägen att följa antagandet att beloppet skulle sammanskjutas av båda städerna. Hälften – 900 mark penningar – skulle ändå vara högre än summorna från Visby och Åbo år 1413, trots myntvärdets fortgående försämring.[80] Från 1360-talets början föreligger även uppgifter om mynthusets avkastning i Kalmar. Detta hölls då i pant av lybeckborgaren Johan van Hoynghen, vilken sedermera kom att bosätta sig i Kalmar.[81] Det finns en detaljerad redovisning av de inkomster han hade därav. Dessa uppvisade en sjunkande tendens, vilket kan stå i samband med det krigstillstånd som rådde under större delen av denna tid. Emellertid visar sig intäkterna ändå ha uppgått till betydande summor, som mest 1419 mark penningar under sex månader av år 1361 och som lägst drygt 121 mark under vinterhalvåret 1364/65.[82]

Hur stora inkomster kronan hade av tull och andra handelsavgifter kan man inte få någon uppfattning om. En tulliknande pålaga underrättas vi om i samband

med att Wismars borgare år 1350/51 fick tillstånd att införa öl till Kalmar utan att därvid behöva betala någon avgift till mynthuset. Enligt den senast framförda meningen härom har det dock inte varit fråga om en tull utan en växlingsavgift, vilken sedermera ersattes av en direkt silvertull. Undantagen var även varuhandel under 10 marks värde. Det har sagts att syftet med denna pålaga skulle vara att skaffa silver till mynthusen.[83]

Verksamheten.

Borgfogden stod således i spetsen för en militär och förvaltande organisation. Dess ledande uppgift synes ha varit i första hand att hålla borgen åt kungen eller den som eljes innehade kronans rättighet, vidare att uppbära tullar, skatter, böter och allt övrigt som kunde tillkomma denne. Rikets gränser och landsbygdens byar och gårdar hade man små utsikter att kunna värja mot snabba angrepp. Däremot var det väl inte lätt att under någon längre tid inneha ett territorium utan att förfoga över dess borg.[84]

Fogden i Kalmar kan ibland visas ha handhaft utrikespolitiska ärenden. Här mottogs vid olika tillfällen tyska legotrupper som skulle sättas in i de svenska inbördesstriderna under 1300-talets början, borgbesättningen kunde deltaga i fälttåg och fogden kunde ställa sig i spetsen för ett lokalt folkuppbåd.[85]

Under mer normala förhållanden har väl maktmedlen i första hand tjänat till att upprätthålla den politiska ordningen. Borgen har även fungerat som fängelse. Vintern 1361/62 satt t.o.m. enligt Visbykrönikans uppgift kung Magnus Eriksson fängslad här.[86] Fogdens medverkan i stadsdomstolen förutsattes i Bjärköarätten och fordrades av MESt. En borgfogde med territoriellt län skulle uppenbarligen även leda rättsskipningen i andra inom detta liggande städer. Vidare hade fogden en lång rad förpliktelser mot landsherren, bland vilka den förnämsta givetvis var att ta emot honom när han önskade gästa borgen. Man hade även att sörja för enskilda personer som reste i kungens ärenden.[87]

Från borgen hade man möjlighet att driva handel med stadens borgare och på utländska marknader. Det senare gällde i första hand om borgförvaltningen gav något exporterbart överskott. Enligt Bjärköarätten skulle fogden ha förköp under tre dagars tid från skepp som anlände till staden, en rätt som återkommer stärkt i MESt. Bestämmelsen syftade väl till att underlätta varuanskaffningen till borgen, men den kunde utan tvivel även utnyttjas kommersiellt. Källmaterialet ger emellertid under äldre medeltid ingen klar uppfattning om i vilken utsträckning fogdarna tog del i handeln. I varje fall synes de underhållslän som tilldelades hertigarna Eriks och Valdemars änkor ha avkastat exporterbara överskott. Livsmedel var emellertid ofta belagt med exportförbud.[88]

Vilka kommersiella fördelar fogdarna hade framgår från en senare tid av de klagomål som författaren till Karlskrönikan har lagt i munnen på 'de fattiga köpmän i svenska städer'. Versernas syfte är att misskreditera de danska fogdar som kung Erik hade insatt. Det heter att dessa for med stor köpslagan, samlade gods i stor mängd under vintern och utnyttjade, när isen hade gått upp, sin företrädesrätt till att sälja före alla andra. Köpmännen fick inget utfört innan fogdarna hade 'gjort sin marknad', och den som ändå ville utskeppa något, var tvungen att muta fogdarna.[89] Vad som är historiskt riktigt i denna bild kan inte diskuteras här. Genom att en svensk propagandist här har ondgjort sig över danska fogdar har emellertid fogderollen kommit att utmålas i ett annat perspektiv än det vanliga i svenskt medeltidsmaterial. Det är orsaken till att jag här har velat göra en hänvisning till denna källa, trots att den tillhör en senare tid med delvis andra förutsättningar.

Kronans övriga funktioner

I hägnet av borgen och fogdemakten förlade kronan vissa andra funktioner till Kalmar. Här bör i första hand *mynthuset* uppmärksammas.

De äldsta svenska medeltidsmynten är små tunna en- eller tvåsidiga präglingar, vilka i huvudsak har påträffats inom det medeltida Linköpings stift. De torde ha börjat präglas redan före 1100-talets mitt. I äldre litteratur antogs, att de kom från Kalmar. Många fynd har nämligen gjorts i närheten av staden, särskilt på Öland. Av betydelse var även att Kalmars ålder bedömdes vara så hög, att existensen av ett myntverk här under 1100-talet vore historiskt rimlig.[90] Något direkt bindande skäl för antagandet har däremot inte förelegat. Flera forskare har även varit av en annan mening. De har uppfattat de här mynten som gotländska präglingar, en allmänt sett rimlig tanke, som på senare tid har underbyggts med en rad numismatiska iakttagelser.[91] Med hänsyn till vad som här har framkommit om Kalmars tillkomsttid borde i alla händelser denna stad kunna avföras från denna diskussion.

I urkunderna nämns ett *moneta* (»mynt» i betydelsen mynthus) i Kalmar först 1350. Att det inte direkt var underordnat fogden framgår på 1360-talet, då ett särskilt avtal fordrades för att mynthuset skulle fogas till det förpantade fögderiet.[92]

Angående mynthusets funktion har vi sett att främmande köpmän ålades att växla sina mynt mot viss avgift. Från senare delen av 1300-talet har en uppgift framdragits som anger att Kalmars mynt 'gick' i Kalmar fögderi.[93] Det är också efter sekelmitten som vi under några år kan följa vad myntverket avkastade. Som framgått var det tidvis mycket inbringande.

Den enda prägling som genom påskrift säkert kan hänföras till det medeltida Kalmar är en för kung Albrekt slagen örtug med ett krönt E på åtsidan och kors med tre kronor på frånsidan. Det kan tilläggas att

vi i skriftligt källmaterial kan konstatera att en ny myntyp utsändes från Kalmar invasionsåret 1363.[94]

Från 1300-talets mitt går det således att i viss mån överblicka vad myntverket innebar. Frågan är hur länge det då varit i funktion. Den enda uppgift som direkt belyser frågan härrör från 1302 då en *monetarius Calmarnie* omtalas. Det språkliga sambandet mellan *moneta* och *monetarius* är givet. Han måste ha varit en person som arbetade med mynt. Titeln har burits av en rätt hög ämbetsman vid denna tid, varför översättningen 'myntmästare' är rimlig. Under senmedeltiden var myntmästarna »i allmänhet arrendatorer av myntningsverksamheten, ställda direkt under konungens jurisdiktion och fria från borgerlig tunga».[95] Vad titeln innebar ca 1300 har däremot varit satt under debatt. Det är ändå möjligt att uppgiften från 1302 om existensen av en myntmästare i Kalmar innebär, att denne drivit ett myntverk som utgivit egna präglingar, ehuru utmyntningen inte behöver ha skett kontinuerligt.[96]

En annan funktion som kom att förläggas till Kalmar var *de årliga vapensynerna* för dem som ville tillförsäkra sig skattefrihet (frälse) mot att göra rusttjänst. Det säges uttryckligen i en stadga från 1345 som efter smärre justeringar intogs i landslagen. Mönstringen gällde frälset inom kalmarfögderiet och på Öland. Detta årliga möte skulle hållas på persmässans åttondedag, dvs. den 6 juli, och var förmodligen förenat med andra aktiviteter, t.ex. marknadshandel. På likartat sätt gjordes i början av unionstiden ett försök att dirigera ölänningarna till regelbundna *räfsteting* i Kalmar, uppenbarligen inte med någon bestående framgång.[97]

Kyrkan

Medeltidskyrkan och staden

Kyrkliga inrättningar av olika slag utgjorde markanta inslag i medeltidsstädernas topografi. De utgjorde samma slags dominanta blickfång i sin tids stadsbild som banker, kontor, ämbetsverk, skolor och lasarett bildar i 1900-talets urbaniserade landskap. Det medeltida Kalmar utgjorde inte något undantag. Här var stadens församlingskyrka, som i litteraturen ofta benämnes Bykyrkan, de båda dominikanklostren och Helgeandshuset de stora kyrkliga inrättningarna, men här fanns dessutom andra av mer begränsad betydelse. Någon närmare undersökning av dessa institutioners roll i staden har inte företagits. Däremot föreligger flera studier av mer begränsade frågeställningar. Som de ämnesmässigt bredaste kan nämnas P.G. Berggrens grundläggande materialgenomgång från 1900-talets början i två uppsatser om dominikanerna och en rad arbeten av M. Olsson, centrerade kring byggnadshistoriska frågor.[98]

Den i ideell mening centrala verksamheten inom medeltidens kyrkliga inrättningar var givetvis den romersk-katolska kulten. Här är inte platsen för en diskussion av teologiska och mer speciellt kyrkohistoriska problem. Kyrkans roll i svensk medeltid väcker emellertid en mängd frågor som inte direkt sammanhänger med religionsutövningen.

De andliga inrättningarna täckte en avsevärt bredare sektor av samhällslivet än deras moderna efterföljare. Undervisning, forskning, konst, sjukvård, hantverk och rudimentär industri hörde till deras sfär. De hade viktiga funktioner i affärsliv, samhällelig förvaltning och politik. Kyrkobyggnaderna har således inrymt verksamheter, vilkas sentida motsvarigheter utövas i palats av allt annan än kyrklig karaktär. Medeltidskyrkan hade blivit utformad i ekonomiskt sett mer utvecklade miljöer än det dåtida Sverige. Här i landet kom den att bidra till samhällets omgestaltning efter kontinentalt mönster.

Det är i sammanhanget viktigt att veta, att den katolska kyrkan organisatoriskt sett inte framträdde som ett enda helgjutet block. Vid sidan av stiftsprästerskapet tillkom en rad olika ordnar och stiftelser bland vilka man kan urskilja olika attityder gentemot samhället. De kunde ha mer eller mindre klart definierade specialuppgifter. Därmed bör varje institution ha något att säga även om den omgivning där den hade blivit placerad.

Kyrkoinstitutionerna i Kalmar kan antas ha varit viktiga faktorer i stadens sociala och politiska struktur, inte bara genom religionens grepp om själarna utan även genom deras olika världsliga funktioner. Deras ekonomiska makt framgår redan av storleksordningen på byggnaderna. I en stadshistorisk undersökning måste kyrkans samhällsroll tilldra sig huvudparten av intresset.

Bykyrkan

Prästämbetet.

Kalmar intog under medeltiden inte någon prominent plats i stiftsadministrationen. Staden inrymdes i en enda socken. *Bykyrkan* eller *sockenkyrkan* som den rätt och slätt kallades, skilde sig till att börja med föga från andra sockenkyrkor i statushänseende, förefaller det. Under sen medeltid skulle den däremot framstå som en betydelsefull institution med ett talrikt prästerskap. Föga känd, men nyligen av M. Olsson uppmärksammad, är dess upphöjelse till kollegiatskyrka och »halffuan doom» (halvt domkapitel) genom Erik av Pommern år 1430.[99]

Kyrkan förestods av en kyrkoherde. Ämbetet omtalas år 1299. Den förste till namnet kände innehavaren hette *Henike*, vilken nämnes 1351 och 1367.[100] På utövaren av prästämbetet ställdes generellt sett en rad krav. Han fick inte vara lytt eller av »oäkta» börd, han måste vara utbildad, prästvigd, leva i celibat m.m.[101] I gengäld intog den som mottagit en kyrkoherdebeställning en mycket central position i medeltidssamhället.

I Kalmar fanns redan tidigt andra personer som utbildningsmässigt kunde jämföra sig med en kyrkoherde. Dominikankonventets existens förutsätter detta. Vid systraklostrets tillkomst inrättades även där en prästtjänst. Dessutom skulle en klerk anställas, vars uppgift förmodligen var att sköta jordegendomen.[102] Men även vid bykyrkan har det troligen funnits fler präster, knutna till enskilda kapell- och altarstiftelser. Vid medeltidens slut var dylika s.k. prebenden talrika där. Den äldsta av forskningen påvisade stiftelsen kom visserligen till stånd först 1376, men ett testamente från 1361 antyder att flera präster funnits redan tidigare.[103] Kyrkoherden förblev emellertid, även i kretsen av ett månghövdat prästerskap, den viktigaste kyrkomannen för församlingsborna. För dessa gällde nämligen 'sockenband'. Det betydde att de i princip var tvungna att vända sig till den egentlige sockenprästen i och för kyrkliga förrättningar. En fullt utvecklad församlingskyrka karakteriserades av rätten till själavård, tionde och begravning.[104] Detta förklarar varför man vid inrättandet av Kalmars systrakloster år 1299 på tal om dess kyrkogård lovade att inte inkräkta vare sig på linköpingsbiskopens, kyrkans i Kalmar eller dess sockenpräst rättigheter. I praktiken medförde tydligen detta, att den som önskade begravas på systrarnas kyrkogård, vid sidan av ersättningen till klostret också hade att erlägga en summa *(portio canonica)* till sockenkyrkan, för att dess rätt hade blivit förbigången.[105]

En annan kyrkans tjänare, vars existens vi utan vidare kan förutsätta vid bykyrkan, var *klockaren*. Denne kunde vara av någon lärdom, men var framför allt kyrkans materielle vårdare och prästens skickebud. Flera klockare nämnes i tänkeboken under 1400-talet, ibland som fastighetsägare.[106]

Uppkomsten.

Bykyrkan låg mitt i Kalmar på en stor kyrkogård. Enligt de äldsta kartskisserna hade den delvis anslutit till torget eller möjligen skilts från detta genom ett smalt kvarter. Man torde få tänka sig att torget och kyrkan ursprungligen hade varit planerade som en enhet, så som fallet var i många 1200-talsstäder i östersjöområdet.[107] Skälet till att en monumental enhet av detta slag senare har inkräktats på, måste sökas i en ökande trängsel innanför murarna. Mot en sådan bakgrund har man även velat se det år 1293 ingångna avtalet om minskning av kyrkogården. På den frigjorda arealen skulle räntabel, profan bebyggelse uppföras.[108]

Av allt detta framgår, att kyrkogården bör ha varit utstakad tidigt i stadens utvecklingshistoria. Kyrkans existens är underförstådd i en urkund från 1278.[109] De rätt preciserade förslag, som framlagts om dess äldsta skepnad, bygger inte på något bärkraftigt underlag (se bilaga 1). Dess ålder kan egentligen inte fastställas. Med hänsyn till läget kan det likväl antas att den påbörjades senast under förra delen av 1200-talet, i och med att stadsbyggandet antog en mer organiserad form. Vid mitten av 1300-talet torde den ha varit en treskeppig rektangulär kyrka, eventuellt med ett antal kapell anslutna, åtminstone vid södra långväggen.[110]

Finansieringen.

Ekonomiskt sett bestod en sockenkyrka av flera förvaltningar. Vi har åtminstone att skilja mellan kyrkans *fabrica* (byggnadskassan), kyrkoherdens *mensa* (hans »bord» eller hushåll) och eventuella privata stiftelser. Stommen i de kyrkliga inkomsterna utgjordes av avkastningen från fast egendom. Vidare uppbar kyrkan och dess herde tionde. Vid de enskilda förrättningarna upptogs dessutom avgifter, vilka emellertid formellt sett var frivilliga.[111]

Den äldsta uppgiften om kalmarkyrkans fasta egendom är det nyss nämnda avtalet från 1293. Där stipulerades att den framtida avkastningen från de hus, som skulle byggas på den före detta kyrkogårdsjorden, skulle delas lika mellan kyrkan och staden. Enligt den inledande anteckningen i tänkeboken ägde Bykyrkan även jord i Perstorp utanför Kalmar. Den odaterade notisen torde återge ett förhållande som rådde mot slutet av 1300-talet.[112]

De prebenden som är kända från senmedeltiden baserades huvudsakligen på fastigheter i staden eller i dess omgivningar. Olika kyrkliga förvaltningar nämnes ofta i tänkeboken i samband med ekonomiska transaktioner. Man har bl.a. ägt flera strandbodar.[113]

Några direkta uppgifter om övriga intäkter äger vi i regel inte. Vid sidan av sina fasta inkomster mottog kyrkan säkerligen en mängd donationer. Det äldsta bevarade testamente vari den tillgodoses är från 1361.[114]

Verksamheter.

Den religiösa kärnan i en sockenkyrkas verksamhet karakteriserades av begreppet *cura animarum*, själavård. Förutom rätten att hålla gudstjänst omfattade detta förmedlingen av de s.k. sakramenten, såsom dop, konfirmation och äktenskap, till församlingsborna. Årlig bikt var föreskriven alla. Den torde ha följts av botgöring, utmätt av prästen. Vissa helgonfester och kyrkmässan firades med särskild högtid. Till de direkta kultfunktionerna kom så predikan och undervisning.[115] Prästen kunde även tas i anspråk för civila funktioner, såsom att 'lysa' efter förkommet gods. Hans läs- och skrivförmåga torde dessutom ha anlitats av församlingsborna.[116]

Funktioner sådana som de nu nämnda har utövats vid Kalmar bykyrka, det kan vi utgå från. Mer eller mindre ogörligt är det däremot att säga något om dess ekonomiska hushållning på basis av det vi vet. En lika viktig som svåråtkomlig fråga är till sist vad kyrkan betydde i politiskt avseende. Att den genom sin befattning med kulten ägde ett inflytande över faktorer som toleransnivå och opinionsbildning i samhället är ofrånkomligt, även om underlag saknas för närmare uttalanden i ämnet. Däremot kan några synpunkter anläggas på frågan om vilken eller vilka krafter som i sin tur övade inflytande över kyrkan.

Den enda konkreta upplysning materialet ger om maktförhållandena bakom bykyrkan i Kalmar under äldre medeltid är, att Magnus Ladulås förfogade över patronatsrätten innan han år 1278 överlämnade den till dekanatet vid Linköpings domkyrka.[117] Detta är å andra sidan en högst värdefull information, som genast öppnar vissa perspektiv.

H. Schück har visat att dekanvärdigheten sannolikt skapades i Linköping då denna gåva lades samman med en donation som kungen hade gjort tidigare av *jus patronatus* i Västervik och ett godskomplex i Tjust.[118]

Schück har vidare gjort troligt, att syftet med dessa donationer var att skapa en tjänst som den högre prästman kunde inneha, vilken skulle vara kungens kansler. Just under Magnus Ladulås' regering höll uppenbarligen ett kungligt kansli på att ta fastare form. Den förste linköpingsdekanen påträffades i Kalmar endast någon månad efter donationen. Det var den bekante Brynolf Algotsson, senare biskop i Skara och som sådan omvälvd av helgonrykte samt slutligen saligförklarad år 1492. Intill mitten av 1300-talet kom upprepade gånger linköpingsdekanen och den kunglige kanslern att vara samma person.[119] Under denna tid var således patronatsrätten till kalmarkyrkan förankrad i kretsen av rikets styresmän.

Kyrkoherden i Kalmar skulle sålunda rätteligen utses av dekanen i Linköping. Man kunde följaktligen vänta, att präster som stod domkapitlet nära insattes i Kalmar. Mycket litet i den vägen har dock kunnat beläggas. Överhuvudtaget har man karakteriserat linköpingsdekanernas förbindelse med kyrkan i Kalmar som »ganska svag intill 1400-talet, då dekanerna stundom förde kyrkoherdetitel och voro bosatta i staden».[120]

I det sammanhanget är det av visst intresse, att de äldsta kända kyrkoherdarna har burit tyska namn. Beläggen uppträder fr.o.m. andra hälften av 1300-talet. Det var visserligen inte helt ovanligt att borgarsöner valde prästbanan, men de anförda sammanhangen kunde ändå tyda på, att det tyskbetonade borgerskapet i Kalmar haft möjlighet att styra valet av sockenpräst.[121] Något sådant vore mot internationell bakgrund inte alls unikt.

Belysande exempel på stadsförsamlingar, som med eller utan formellt patronatsinnehav ändå under 1200-talet tillskansade sig rätten att föreslå kandidat vid prästtillsättning, påträffas i Lybeck, Braunschweig och på närmsta håll i Visby. I sistnämnda stad hade de bofasta tyskarna 1225 tillerkänts valrätten vid sin församlingskyrka, S:ta Maria, med vissa förbehåll för biskoparna i Linköping. Dessa parter kom att utkämpa en segsliten kompetenstvist, men församlingsborna erhöll underhand påvlig försäkran om att de var *veri patroni ipsius ecclesie* (denna kyrkas sanna skyddsherrar).[122]

Att det i alla händelser förelåg ett nära samförstånd i Kalmar mellan borgerskapets ledning och bykyrkan kan på flera sätt styrkas. Redan förhållandet att kyrkan invigts åt Nikolaus av Myra, ett helgon som ansågs skydda vid sjönöd och betraktades som skyddspatron för sjöfolk och köpmän,[123] antyder att den blivit uppförd direkt för en köpmannabefolkning.

Avtalet från 1293 om kyrkogårdens minskning tyder vidare på att borgerskapet har haft ett visst inflytande över kyrkans ekonomiska funktioner. I annat fall måste överenskommelsen betecknas som utomordentligt generös mot borgerskapet.[124] Kyrkan och stadsmenigheten ägde även jord sida vid sida i byn Perstorp. Det anmärkningsvärda är att förhållandet har noterats i tänkebokens uppräkning av *stadens* jordar. Dessa användes enligt samma källa till 'åker och äng, rismark och fämark'.[125] De båda fallen tyder på att praktisk ekonomisk samverkan kunde förekomma mellan de båda parterna, något som svarar mot de förhållanden som normalt rådde i en svensk kyrksocken.

När vi kommer till 1400-talet och i källorna möter tämligen väl belysta förhållanden finner vi flera beröringspunkter mellan rådet och kyrkan, bl.a. fanns i kyrkan ett rådets altare och en 'rådets stol'.[126] Bykyrkan tycks således inte ha representerat något utomstående kraftfält i motsatsställning till stadsmenighet och råd, utan har stått dessa instanser nära.

Proventan i Magnus' och Blankas testamente – kungens kapell

I kungaparet Magnus' och Blankas år 1346 sammanställda testamente finns en gåva till 'den proventa vi har gjort i Kalmar' omfattande 'två par altarkläden och två par mässkläden som prästen skall ha, det ena till vardags och det andra till högtidsdagar'.[127] Vi får veta att kungahuset har inrättat en prästtjänst i Kalmar. Det framgår däremot inte var denna s.k. proventa har varit förlagd och frågan har inte heller övervägts av tidigare forskning. Jag ser främst två skilda möjligheter. Den kan ha varit knuten till bykyrkan och skulle i så fall vara den äldsta altarstiftelsen där, vars ursprung kunde härledas. Något direkt stöd för att så var fallet kan dock inte påvisas.[128]

Den andra möjligheten hänför sig till ett helt annat sammanhang. År 1351 omtalas nämligen ett kungligt kapell, beläget i kungens borg i Kalmar. Kalmarborgen

har sålunda redan vid denna tid varit utrustad med ett kyrkorum. M. Olsson antar att det har legat i Kungsmakstornets tredje våning.[129] Den kungliga stiftelsen kunde alternativt tänkas ha utrustat detta kapell med en fast tjänst.

Benämningen 'Kungens kapell' erinrar om den modernisering av det kungliga kansliväsendet som genomfördes vid mitten av 1300-talet. Som närmaste förebild hade uppenbarligen förhållandena i Norge tjänat, där ett antal kyrkor under beteckningen 'kungens kapell' hade inrättats som en fast kunglig skrivarorganisation. Man har antagit, att uppbyggnaden av ett svenskt kansliväsen under Magnus Erikssons tid till att börja med hade skett genom att kansliklerker insattes på sådana prästtjänster som kungen ägde presentationsrätten till. Följaktligen kan den kalmarpräst, som kungaparet försåg med mässkläder i 1346 års testamente mycket väl tänkas ha haft en funktion som till någon del har varit kanslistens.[130] Snart skulle emellertid kungens skrivare omorganiseras radikalt.

Man har konstaterat att en svensk beskickning till Avignon inför påven år 1347 framlade ett »program för organiserandet av ett kansli», som till stor del också beviljades. Kungen skulle få tillsätta vissa kanonikat och prelaturer vid domkyrkorna och rekrytera 20 *notarii auctoritate apostolica.* Avsikten vore »att kungen i stor skala skulle få förse sina klerker med kyrkliga sinekurer».[131]

Vad som har anförts kan inte avgöra var den kungliga kalmarproventan var instiftad. Oavsett detta är det inte osannolikt att tjänsten inrättats med tanke på kansliväsendet i dess utformning före 1347 års reform. Tilläggas kan att den kansliordning som byggdes upp under Magnus Erikssons regering mer eller mindre bröt samman vid dennes fall i början av 1360-talet.[132]

S:ta Gertrud utanför murarna

Det anses, att en speciell landsförsamling har funnits under senmedeltiden, knuten till den första gången år 1444 omtalade S:ta Gertruds kyrka utanför murarna. Det har även föreslagits att den skulle ha varit kalmarortens äldsta kyrka. Källunderlaget härför är dock inte det bästa. Mycket pekar i andra riktningar. Kyrkans läge i förening med dess dedikationshelgon gör det snarare troligt, att den ursprungligen hade varit ett kapell för resande, av ett inom hanseatiskt handelsområde vanligt slag.[133]

Skolan

En kyrklig institution var även skolan. Härifrån har ett skolsigill bevarats från tidigt 1500-tal. Det visar S:t Nikolaus omgiven av ris och färla. Skolan hade således samma skyddspatron som bykyrkan och var möjligen även förbunden med denna. Att skolan hade eget sigill vid medeltidens slut förutsätter dock, att den åtminstone i viss mening utgjorde en självständig förvaltning.

Skolor fanns förutom vid domkyrkorna i flertalet viktigare städer. De medeltida stadsskolorna torde ha givit förberedande undervisning för elever som senare skulle överflytta till katedralskolan (i detta fall i Linköping) samt elementär räkne- och skrivundervisning för barn ur det borgerliga överskiktet och ur lantadeln. Det har antagits, att skolmästarämbetet försörjdes genom något prebende vid bykyrkan medan eleverna underhöll sig genom sockengång. Att denna form av legitimt tiggeri kunde vara en känslig fråga framkommer i brev rörande Möre av den 30/6 1407.[134]

Kalmars skola synes ha varit inrättad redan under förra delen av 1300-talet. I ett brevformulär som antas bygga på en verklig skrivelse från denna tid, anbefalles nämligen skolmästaren 'H' i Kalmar mottagandet av en elev 'P'. Brevet var förmodligen utställt i en lantsocken nära Kalmar, vilket underbygger det rimliga antagandet att skolan delvis rekryterade eleverna från landsbygden. År 1430 nämnes i tänkeboken skolmästaren Nils Turesson.[135]

Ordnar och andra slutna andliga organisationer

Ett manligt och ett kvinnligt kloster verkade i Kalmar under medeltiden, båda tillhöriga dominikanorden. De tillkom under loppet av 1200-talet. Egentligen motiverar bara systrahuset uttrycket *kloster* i bemärkelsen inrättning för avskilt, kontemplativt liv. Brödernas lokaler var högkvarter och bas i en utåtriktad samhällelig verksamhet. Den officiella tekniska benämningen var *konvent*. Medeltidens svenskar hade likväl en benägenhet att kalla även sådana anläggningar för kloster.

Brödrakonventet

Som vi tidigare sett, grundades Kalmars brödrakonvent under 1230/40-talen på ett område i sydöstra stadsdelen omedelbart innanför murarna. Trots att det skrivits en hel del om denna institution[136] är det svårt att ur litteraturen göra sig en samlad bild av dess funktion i medeltidens Kalmar. De fåtaliga lokalt belysande källorna har inte givit svar på sådana frågor. Men när det som här rör sig om en katolsk ordensorganisation, vars verksamhet har varit strängt kringskuren av regler, kan vi ändå utifrån allmänna kunskaper slå fast vissa grunddrag som helt visst har gällt även i Kalmar. Som förut nämnts skall dominikanordens teologiska ståndpunkt inte behandlas här. Ett försök skall däremot göras att precisera dess funktion i samhället.

Tiggarordnarnas samhällsroll.

En naturlig utgångspunkt för bedömningen av deras samhällsroll ger den märkliga benämningen tiggarbröder, som de var kända under och som uppenbarligen har färgat deras eftermäle i Norden under senare tidsåldrar. Uttrycket användes särskilt om två brödraskap som utvecklades i stadskulturen vid Medelhavets nordvästra kust i början av 1200-talet. Vid sidan av dominikanorden gällde det franciskanorden, som var en obetydligt äldre sammanslutning.[137] Ur den frågeställning som nu anlägges, är det lämpligt att behandla båda i ett sammanhang.

Dessa båda andliga ordnar hade framsprungit ur skilda omständigheter. Franciskanerna uppkom ur ett slags folklig ungdomsrörelse. Dominikanerna organiserades bland andens yrkesmän, var en »klerkorden». De utvecklades likväl parallellt i många avseenden. För båda utgjorde ett liv i egendomslöshet en central grundsats. Bröderna skulle i princip försörja sig som tiggare på fromma människors allmosor, samtidigt som de ålades ett aktivt, arbetande liv. Man har framhållit att det först var stadsväsendets uppblomstring som gjorde ett sådant försörjningssätt genomförbart.

Omkring 1220 trängde dessa organisationer norr om Alperna och spred sig snabbt över hela den katolska kyrkans område. Norden förefaller att ha hamnat i deras intressesfär så gott som omedelbart. De hade följt handelsvägarna norrut och konventsgrundningarna hade genomgående skett i större städer.[138]

Det är förhållandevis lätt att utpeka de krafter som i Norden gynnade införandet av tiggarordnarna. Vad dominikanerna beträffar, har en undersökning av personförbindelser och andra samband med den sekulära kyrkan, andra ordnar, kronan och aristokratin klarlagt, att utomordentligt goda relationer på det hela taget förelåg med hela det statsbärande samhällsskiktet. Detta gäller inte minst i Sverige.[139]

Tiggarordnarna kom till Sverige under ett skede då samhället underkastades genomgripande förändringar. Man har fattat deras ankomst som ett avgörande led i den konflikt rörande kyrkan i Sverige som kan ses som en efterdyning till den s.k. investiturstriden på kontinenten. Vidare kan konflikten i Sverige i sin tur ses som ett led i den våldsamma omdaningen av 1200-talets samhälle under trycket av europeisk ekonomi och 'universalkyrklig' ideologi. På denna grundval kan man anta att tiggarordnarna jämte sina kyrkliga uppgifter även kom att få betydelse i politiskt och socialt hänseende.[140]

Hur kunde organisationer med fattigdom på sitt program komma att spela en dylik roll? Låt oss i korthet se hur de var uppbyggda.

Franciskaner och dominikaner lydde direkt under påven och stod formellt utanför stiftsorganisationen.

De ägde varsin internationell orden med en högste ledare samt årliga generalkapitel för ombud från provinserna. Nordens tre riken utgjorde i båda fallen en provins, kallad *Dacia*.

Organisationens bas utgjordes av det enskilda konventet. Under äldre medeltid låg konventen i Norden genomgående i städer. Mellan konventen iakttogs en regional indelning, så att vart och ett hade sitt landistrikt att avpatrullera (»terminera»). De allmosor som man där och i staden kunde förvärva utgjorde basen för deras ekonomi. Bröderna förbättrade även sin försörjning genom att utföra hantverksbetonade sysslor.

Varje konvent hade sin styresman, bland franciskanerna kallad »gardian» och bland dominikanerna »prior». Undervisningen leddes av en lektor och de hade därutöver flera särskilt utsedda funktionärer. Ett stort inflytande hade emellertid general- och provinskapitlen, och bröderna kunde flyttas mellan de olika konventen för studier och andra sysslor. Undervisningen ägnades särskilt åt teologi och filosofi, bl.a. för att kunna »motverka villomeningar». Prästbrödernas utbildning var god, för högre funktionärer jämförbar med domkapitelledamöternas. Flera exempel är kända på att prästbröder upphöjdes till biskopar.

Av tiggarordnarnas funktioner har man främst betonat själavården. Ordnarnas privilegier gav dem rätt att predika, läsa mässa och höra bikt. De kunde på så sätt nå människor utanför sockenkyrkornas verkningskrets, i avlägsna bygder, vid säsongarbetsplatser (t.ex. fiskelägen) och bland städernas rörliga element. Man har kallat verksamheten för »folkmission» och framhållit dess sociala räckvidd.[141]

Den bild som här framträder visar två andliga eller om man så vill ideologiska bas- och frontorganisationer, välutbildade, rörliga och disciplinerade. Den popularitet de åtnjöt bland världsliga och sekulärkyrkliga ledare var välmotiverad. De måste ha varit till stor nytta för dem som ville göra Sverige till en modern, högmedeltida europeisk stat.

När dominikanorden årtiondena före 1200-talets mitt tog ett område i anspråk vid södra stadsmuren i Kalmar, var det således en organisation, inställd på samverkan med kronan, sekulärkyrkan och stormännen som tog säte i staden. Läget i omedelbar närhet av stadsherrens fäste antyder, att det kan ha varit furstemakten som skaffat tomt. Här kom ett byggnadskomplex att uppföras om vilket inte mycket annat är känt än vad som antecknades i räkenskaper när det nedbröts vid 1500-talets mitt och vad som framkommit vid några tämligen begränsade arkeologiska undersökningar. De framtagna resterna ger intryck av att ha tillhört en byggnad av betydande storlek.[142]

Det har redan understrukits, att konventets etablering innebär att Kalmar ca 1240 var en av rikets viktigaste knutpunkter. Etableringen av konventet bidrog i sin tur till utvecklingen av staden. En av de insatser dominikanerna därvidlag gjorde var att de uppträdde som omlandsbildare. Konventet är den tidigaste kalmarinstitution om vilken vi vet, att den skapade sig ett större omland.

Omlandsbildning.

Den givna utgångspunkten för en diskussion av kalmarbrödernas omlandsbildning är en relativt sen urkund. Där anges dels vissa bestämda distrikt som skulle ha tillhört konventets intressesfär, dels en tidpunkt då detta förhållande skulle ha inträtt.

Skrivelsen, som är avfattad i mars 1422, rör en tvist mellan kalmarbröderna och biskopen i Linköping. Den senare hade till ett av honom stiftat »själakapell» vid domkyrkan tagit den del av fattigtionden som bröderna hade tillåtits att insamla *in puris elemosinis* (i rena allmosor) från distrikten Möre, Öland och »Syherd» (= Sevede, Aspeland och Handbörd) i 170 år eller däromkring.[143] Dessa viktiga uppgifter är visserligen lämnade i en situation där man inte kan utesluta tendens, men H. Schück har i sin utredning av fattigtionden i det tidigmedeltida linköpingsstiftet visat, att det faller in i ett mer allmänt mönster, vilket i hög grad ökar deras trovärdighet. Upplysningar rörande dominikankonventet i Skänninge, Nydala kloster och stiftets olika hospital tyder på att en territoriell uppdelning tidigt hade genomförts med syfte att fördela fattigtionden mellan detta slags institutioner. Kalmarbröderna skulle ha delat sitt område med hospitalet i Oknabäck (Mönsterås sn), vilket ca 1290 hade flyttats från Öland. En rimlig förutsättning måste vara att området varifrån tionden insamlades var detsamma som bröderna i Skänninge respektive Kalmar avpatrullerade när de »terminerade».[144]

1422 års brev rör åtgärder företagna i Linköpings stift. Schücks undersökning är också begränsad till stiftet. Tydliga indikationer finns dock på att kalmardominikanernas verksamhet trängde över dess gränser in i växjöstiftet.

Jag har tidigare talat om detta det yngsta och under stridande intressen bildade biskopsdöme. Det var rikets minsta och omfattade från mitten av 1200-talet bara Värend. Det var dessutom rikets enda stift utan egna sjöförbindelser. Dess naturliga utförselhamnar låg i det då danska Blekinge. Närmaste svenska hamnstad var Kalmar. Växjö upphöjdes till stad 1342 men förblev obetydligt. Ett tiggarkonvent fick man först under 1480-talet.[145] Mot denna bakgrund vore det knappast egendomligt om kalmardominikanerna släpptes in. Ett par bevarade uppgifter visar också att eventuella principiella hinder tidigt blivit undanröjda.

År 1273 testamenterade värendsprästen Peter i Bergs socken (Norrvidinge härad) förutom 10 mark hälften av de hus han byggt eller köpt för rättmätigt pris på Bergs kyrkas tomt till kalmarbröderna. Den andra hälften gav han nydalamunkarna.[146] Fast egendom brukade tiggarkonventen åläggas att sälja,[147] men de kunde inneha »terminariehus», dvs. replipunkter inom verksamhetsområdet. Genom att Nydala också var inblandat skulle en försäljning här fordra en komplicerad procedur, varför den hade bort klart stipuleras, om den varit avsedd.

En sådan gåva från en lokalt förankrad präst tyder på att kalmarkonventet hade en inarbetad ställning i Växjö stift. I ett odaterat och opublicerat pergamentsbrev från ca 1290 bekräftas denna iakttagelse i det vi finner två kalmardominikaner bevittna en urkund i Kinnevalds hd i södra Värend. Ett belägg av annan art ger inskriften på en numera förkommen kalk: 'Denna kalk gav Clenmeth Boch från Värend till konventet i Kalmar. Bed till Gud för honom och hans anhöriga'. Ett mer allmänt kultursamband antydes av att konventets kyrka tycks ha haft ett altare, invigt åt Värends apostel Sigfrid.[148]

På 1480-talet inrättades ett franciskankonvent i Växjö. Några år senare såldes en fastighet i Kalmar som Växjö domkyrka och dominikanerna hade ägt gemensamt.[149] Affären kunde tyda på att växjökyrkan i det nya läget höll på att avveckla ett gammalt samarbete med bröderna i Kalmar.

De belägg som nu har studerats anger som kalmarkonventets lantdistrikt Öland, Möre och större delen av Emådalen samt hela eller delar av Värend. Detta omland bildades sannolikt före 1200-talets utgång. Vi kan dock inte veta om brödernas ställning var fullt ut densamma i de skilda landen.

Försörjning.

Samförståndet mellan tiggarordnarna och det statsbärande skiktet får inte dölja att dominikaner och franciskaner upprätthöll ett från kronan, biskopar och stormän starkt avvikande livsmönster.

Internationellt sett framstår tiggarordnarna som organiserade för en existens i städerna. Där fanns de anhopningar av människor bland vilka de skulle verka och där samlades de rikedomar som möjliggjorde försörjning genom tiggeri, eller snarare »allmoseinsamling».[150] Kalmar var liksom flertalet konventsstäder i Sverige dock en liten ort i jämförelse med de sydeuropeiska städer där tiggarordnarna hade tagit form. Fanns här egentligen något underlag för deras verksamhet? Kunde de finna förståelse för denna utanför stormannakretsarna? Kunde de överhuvudtaget existera enbart på vad som tillföll dem genom frivilliga bidrag?

Att konventen fann existensmedel behöver ju inte betvivlas, eftersom de kom att fortleva genom hela medeltiden. Frågan är hur det kunde genomföras. Uppmärksamheten riktas då först på lantdistriktet, den faktor som i ett land som Sverige skulle kunna uppväga vad som fattades i städerna.

De bröder som avpatrullerade konventets lantdistrikt hade tillstånd att hålla gudstjänst, höra bikt och förmedla viss avlat. Dessa verksamheter var förenade med inkomster i form av kollekt, vilket bl.a. framgår av förmaningar att beivra sådana dominikaner som predikade för egen vinning. Här hotade emellertid motsättningar med sockenprästerskapet, vilket ledde till bestämmelsen, att bröderna skulle lämna en del av sin kollekt till prästen i den aktuella socknen. Även i övrigt tillförsäkrades prästerskapet viss insyn i brödernas verksamhet.[151]

Bröderna var emellertid inte överallt ensamma utövare av sin verksamhet. På kyrkomötet i Kalmar 1266 erhöll Nydala kloster det för cisterciensorden originella tillståndet, att abboten och fyra av honom efter lämplighet utvalda prästmunkar skulle få höra bikt, predika, fira mässa och förmedla viss avlat när och var som helst inom Linköpings stift.[152] Detta leder direkt tankarna till tiggarordnarnas fältmässiga själavård. Eftersom kalmarbrödernas distrikt innefattade områden i Nydalas närhet är det inte osannolikt att en viss konkurrens om inkomsterna kan ha blivit följden.

I ett av de distrikt där kalmarbröderna »terminerade» är det uppenbart att de inte var ensamma i sitt värv. En notering i visbyfranciskanernas diarium om en broder Botvid »Butlis» frånfälle anger att han en gång varit gardian i Linköping, men karakteriserar honom även som *fidelis Terminarius Ölandensis.* Formuleringarna lämnar osäkerhet om vilket konvent han tillhörde när han vandrade på Öland. I alla händelser bekräftar uppgiften att ett franciskankonvent här konkurrerade med dominikankonventet i Kalmar.[153]

Vi har emellertid redan sett att dominikanerna i Kalmar inte enbart var hänvisade till godtyckliga bidrag, utan att de även hade andel i fattigtionden. Insamlingen härav synes normalt ha skett i samband med brödernas besök i ett område, varvid de hade med sig ett anbefallningsbrev från biskopen, i vilket denne bl.a. lovade delaktighet i den avlat han förfogade över, om man frivilligt gav bröderna den ifrågavarande andelen av tionden. På detta sätt torde de ha kunnat räkna med en relativt säker inkomst inom ramen för allmoseinsamling. Men den var beroende av överhetens goda vilja.[154]

I Linköpings stift kom fattigtionden att utgöra 2/9 av sädestionden, dvs. drygt 2 procent av skörden. Denna post fördelades inom respektive områden mellan hospital och dominikankonvent där sådana fanns. Kalmar konvent mottog tredjedelen därav enligt 1422 års brev. Kvantiteten utgjorde således en knapp procent av skördeutfallet i drygt 70 socknar, en intäkt som torde ha tryggat brödernas elementära försörjning.

Likväl bör dess storlek kanske inte överdrivas. Det rörde sig övervägande om klena spannmålsbygder. År 1516 kallades den motsvarande uppbörd, som Oknabäcks kloster (Mönsterås sn) då ännu reste anspråk på, 'några lass uppbörd och ränta'.[155] Uttrycket är obestämt men det hindrar alltför vidlyftiga föreställningar om intäktens storlek.

Andra inkomster hade bröderna av praktiska sysslor som de kunde åtaga sig att fullgöra, t.ex. i samband med begravningar. Utförandet av stormannabegravningar kunde medföra mycket stora testamentslegat till ett konvent.[156] Snart sagt alla de svenska testamenten som har bevarats från 1200-talet och 1300-talets förra hälft innehåller legat på ett par tre mark penningar eller mer till alla rikets, hemstiftets eller till ett personligt urval av tiggarkonvent. Man kan peka på ett tjugotal testamenten som innehåller legat till kalmarkonventet under skedet fram till 1350. Det är jämförelsevis få, vilket måste förklaras av källäget. Inte ett enda exempel kan påvisas där någon har utsett kalmarkonventet till gravplats, vilket också bör sammanhänga med bristen på källmaterial.[157]

Verksamheter.

Uppmärksamheten skall nu riktas på konventets roll i stadens liv. Vilka behov har man med sin verksamhet kunnat tillgodose där?

Konventet i Kalmar hade en kyrka, invigd åt jungfru Maria. Under sen medeltid fanns här även ett altare tillägnat ordensgrundaren S:t Dominicus och av allt att döma ett åt kulten av S:t Sigfrid, växjöstiftets apostel. Vilka anordningar man i övrigt har haft framgår inte klart. I konventskyrkan torde ett regelbundet gudstjänstliv ha bedrivits jämte förrättningar såsom dop och begravningar. Vid utgrävningar har ett stycke av en dopfunt samt gravsatta skelett påträffats vilket på visst sätt uppväger bristen på skriftliga uppgifter.[158]

Själavården för de bofasta i Kalmar var som vi sett reserverad för kyrkoherden i S:t Nicolai. Tiggarkonventen bildade inte församlingar. »De syftade att nå befolkningsgrupper som lätt stannade utanför sockenkyrkornas verkningskrets», har det sagts.[159] Kunde detta syfte realiseras och vad innebar det i så fall konkret under äldre medeltid? Vad för slags personer infann sig till konventets gudstjänster?

Möjligheterna att svara på frågor av detta slag är naturligtvis små. För kalmarkonventets del saknas de helt. Däremot kastas vid slutet av 1200-talet ett tillfälligt ljus över situationen vid en gudstjänst hos tiggarbröder i Stockholm, nämligen i en uppteckning om ett godsbyte mellan två upplänningar, riddaren Birger Persson och en Rörik Matsson från Sollentuna. Tillfället för förrättningen är noga angivet: år 1296 på jungfru Marie födelsedag (8/9) i brödernas hus i Stockholm under högmässan *(jn die natiuitatis beate virginis marie in domo fratrum in stokholm sub summa missa)*. Transaktionen får antas ha ingåtts före eller efter gudstjänsten. I den långa vittneslistan får vi ett begrepp om vad för slags publik som har besökt stockholmsbrödernas högmässa denna dag.

Bevittnarna uppräknas efter rang och betydelse: fyra 'herrar', sju 'väpnare', tre '(stor?)bönder', två 'köpmän' och tio 'bönder'. I den första kategorin är det fråga om några av rikets ledande stormän under denna tid, med marsken Torgils Knutsson i spetsen. Bland väpnarna nämnes junkrar ur några stormannaätter, men också en tjänare *(famulus)* hos en av de närvarande 'herrarna'. I övrigt är det fråga om mindre kända personer. Sju 'väpnare' och 'bönder' har burit härkomstbetecknande tillnamn, vilka i den mån de kan identifieras avser orter på mälaröarna och i Uppland. Två (stor?)bönder kan på andra grunder hänföras till Attundaland. Köpmännen synes ha hört hemma i Sigtuna respektive Västerås. För två 'bönder' anges yrkesbetecknande tillnamn, i det ena fallet 'styrman' och i det andra 'fiskare'.[160]

Man tar inte miste på att det genomgående är personer, vilka varit på mer tillfälligt besök i staden och som inte har tillhört stadskyrkans församling, vilka här har förrättat sin gudstjänst. Detta enstaka exempel tyder således på att en arbetsfördelning verkligen skulle ha tillämpats gentemot sockenkyrkan, vilken i Stockholm liksom i Kalmar var en enda. Utöver stormän och bönder på tillfälligt besök i staden får vi tänka oss att konventen frekventerades av köpmän, pigor, drängar och andra mer eller mindre egendomslösa stadsbesökare.

Vid sidan av religionsutövningen svarade tiggarordnarna för en hel rad praktiska funktioner, vilka troligen har täckt väsentliga behov i städerna. Detta bör understrykas, eftersom förhållandet kan bidra till att förklara hur en på allmoseinsamling grundad organisationsform kunde beredas utrymme i ett av germansk rättsuppfattning präglat kulturklimat.

Att tiggarordnarna utövade praktiska verksamheter är i och för sig väl känt. Denna deras verksamhet har i brist på grundforskning behandlats mycket summariskt i litteraturen. Ett nyare bidrag till den kontinentala franciskanforskningen har likväl med framgång angripit problemet i en undersökning, vars material främst har hämtats från en mellaneuropeisk ordensprovins. Det visar sig att resultaten till dels kan förankras även i svenskt material. Jag skall redogöra för funktioner som har kunnat påvisas vid ett eller flera av de svenska tiggarkonventen. De torde rent allmänt ge en bild av den verksamhet som bedrevs också hos dominikanbröderna i Kalmar.[161]

Konventsbyggnaderna kunde således tas i anspråk av centralmakten för regeringssammanträden och internationella överläggningar. I Kalmar kan vi för första gången påvisa att detta skedde år 1351. Det är dock troligt att det hade förekommit långt tidigare i samband med de många internationella sammankomsterna här. I svenskt material från 1200- och 1300-talen är det tämligen ovanligt att man i diplomen har angivit den byggnad i vilken man församlats vid dylika tillfällen. På kontinenten kan det visas att bröderna i sådana sammanhang åtog sig att svara för det praktiska värdskapet. Enskilda bröder kunde även utföra särskilda uppdrag, t.ex. såsom sändebud åt världsliga och kyrkliga ledare.[162]

Det förekom även att konventen användes vid olika slags rättsliga uppgörelser, såsom domstolsförhandlingar, medling i jordtvister samt affärer. Konventets funktionärer kunde medverka som skrivare och som vittnen.

Mycket vanligt förefaller brödernas deltagande ha varit vid upprättandet av privatjuridiska aktstycken, framför allt testamenten. I vilken utsträckning bröderna därvidlag var speciellt efterskickade skrivare framgår inte. Endast i enstaka fall säges det klart att så har varit fallet. Vad vi direkt kan se är att de ofta har fungerat som vittnen. Denna typ av källor är vanligen utfärdade inom vad som kan förmodas vara konventens lantdistrikt.[163] Möjligen betyder det att konventens »skrivtjänst» och övriga verksamheter till större delen ägnades åt lantdistriktens invånare, närmare bestämt deras sociala överskikt.

Liksom andra kyrkliga inrättningar kunde tiggarkonventen tas i anspråk för deponering av penningmedel. En deposition kunde förenas med föreskrifter om summans användning. Man kan säga, att sådana uppdrag någon gång har närmat sig vad vi skulle kalla banktjänster.[164]

Bröderna förefaller slutligen att ha varit rätt flitigt engagerade i hantverks- och transportfunktioner. Detta kunde vara mer eller mindre integrerat med deras själasörjande verksamhet, såsom yttre arrangemang av bröllop och begravningar. På kontinenten har det visats hur sådant kunde utvecklas till gästgiverirörelse. Att konventen kunde fungera som härbärgen står klart även i Norden. Bröderna bedrev även sjukvård. Man kan vidare peka på exempel som anger att bröder åtog sig att utföra ekonomiska transaktioner åt personer, vilkas själavård de hade omhand.

Sina egna uppköp synes bröderna ha planerat med stor noggrannhet. Det framgår således att de inte enbart förlitade sig på de egna städernas köpmän. Konventen ägde ofta skepp, vilket kunde vara till nytta i dessa sammanhang. Bröderna kunde även inneha kvarnar och tegellador. Det brukar anses att tiggarordnarnas ankomst ledde till ett uppsving för tegelarkitekturen i Norden. En speciell fråga är om bränsleåtgången vid tegelfabrikation står i samband med de skogslotter som ett konvent kunde äga. Möjligheten intresserar, eftersom ett testamente från 1316 bekräftar en tidigare gjord donation av skog till konventet i Kalmar.[165]

Slutsatser.

Sammanfattningsvis kan sägas, att tiggarordnarnas samhällsförankring varit påtagligt bred genom att de förenade själavård med praktiskt nyttiga funktioner. De förefaller med denna sin verksamhet att i första hand ha vänt sig till personer som inte var fast bosatta i staden. Lantdistrikten torde ha spelat en relativt sett stor roll för konventen i Sverige.

Detta betyder inte att Kalmars dominikaner skulle ha varit oviktiga ur stadens synvinkel. Tvärtom framträdde de i en grundläggande funktion av stor betydelse, nämligen som kyrklig instans för personer, vilka reste till och från staden. Det var ju i hög grad personer av sådant slag – bönder och forkarlar från omlandet, köpmän och sjömän från andra sidan havet – som höll staden vid liv. I den mån konventets andliga och världsliga utbud av tjänster undanröjde svårigheter i samband med deras uppehåll i staden, gjorde detta stor nytta för staden. Den uppsökande verksamhet bröderna företog i omlandet torde ha bidragit till att befästa stadens ställning som centralort. De personkontakter bröderna därigenom skaffade sig, bör kunna ha medfört att konventet blev en självklar replipunkt vid landsortsbornas besök i staden.

Den höga uppskattning som tiggarordnarna rönte bland de styrande samhällsskikten berodde säkert delvis på den sammanhållande verkan brödernas arbete måste ha haft. Det sammanhängde emellertid även med de tjänster som bröderna mer direkt uträttade åt stormännen i andliga, privatekonomiska och politiska värv. Det naturliga umgänge, som de praktiska funktionerna medförde, bör ha underlättat brödernas apostoliska verksamhet. Deras världsliga bisysslor gör det även lättare att förstå hur de klarade sin försörjning. Även om man kallade inkomsterna för allmosor, gick dessa inte till en tiggande sekt utan till en etablerad institution med många för det ekonomiska livets människor nyttiga funktioner.

En nidbild och en översiktsbild.

Vad som inte har kunnat belysas i relevant material är hur dessa organisationer, som var lierade med överheten men dock inte levde som den tidens överhet i allmänhet gjorde, betraktades i de bredare lager bland vilka de verkade. Man får överhuvudtaget gå långt för att finna någon samtida karakteristik av dem, avfattad av någon icke primärt kyrklig person. Den muntre, fiolspelande tiggarbroder vi möter i prologen till Canterburysägnerna från senare delen av 1300-talet kan naturligtvis inte antas vara en till Kalmar direkt överflyttbar gestalt. Men Geoffrey Chaucer, som har författat detta porträtt, var inte kyrkoman utan borgare och ämbetsman, varför det ändå kan ha sitt värde att här återge ett stycke av hans delvis gisslande karakteristik av tiggarbrodern.[166]

> »Han var bekant med mången odalman
> och hjärtlig välkomst överallt han fann;
> den fann han ock i städerna hos många
> förnäma damer, hörde bikter långa,
> ty större makt än socknens egen präst
> har påvens sändeman, han löser bäst
> – – –
> Botgöringen blev lätt, om blott han visste
> att han om goda gåvor ej gick miste,
> ty när man håller tiggarmunken väl
> är detta tecken på en luttrad själ.»
>
> *Chaucer* I *i sv. tolkn. av Harald Jernström, s 17)*

Allra sist i detta sammanhang vill jag nämna några ord om en intrikat, opublicerad källa av visst intresse. Den hör liksom den nyss citerade till en senare period än den jag egentligen undersöker. Anledningen till att jag nämner den här är att den innehåller uppgifter av en typ som saknas i det primära materialet.

Den består rätt och slätt av en lista på 36 namn, orubricerad (förutom en helt vilseledande påskrift från nya tiden) och införd i en vadstenahandskrift, känd för att innehålla avskrifter av öländska urkunder. Också namnen på listan hör hemma på Öland. Majoriteten (28 personer) är präster, i 16 fall nämns vilken socken de hade (oftast när personnamnen kan förväxlas) och de övriga identifieras som präster genom epitetet dominus. Vidare upptar listan fogden på Borgholm, Peter Ryning, dennes svåger och tre andra väpnare, underlagmän eller häradshövdingar på Öland, alla utom fogden *& uxor*, dvs. 'med fru', samt tre *fratres*, dvs. sannolikt tiggarbröder, utan uppgift om orden eller hemvist: Mats, Olov och Abraham. Prästerna räknas upp i två grupper, väsentligen motsvarande de båda moten och

övriga kategorier kommer i en särskild grupp i mitten. Några namn är överstrukna och ett är tillagt. Det förefaller som om namnen avser ett givet tillfälle eller åtminstone en generation fångad under några få år. Genom att Peter Ryning nämnes utan hustru och på en rad andra indicier kan den tidfästas till omkring 1420.

Förutom av H. Schück, som använt den i några främst personhistoriska sammanhang, har listan knappast utnyttjats av forskningen. Frågan är vad den representerar. Schück har framkastat att den kunde förteckna medlemmarna i ett prästgille »i vilket också några förnäma lekmän och deras hustrur ingått», men det kan givetvis vara en mer tillfällig minneslista inför t.ex. något enskilt evenemang.[167]

En sak är emellertid uppenbar. Listan har i all sin enkelhet en ovanlig bredd på sin socialnivå. Den överblickar, som det förefaller, hela det statsbärande skiktet på ön och dit skulle således tre terminerande tiggarbröder kunna räknas.

Eftersom Öland tillhörde kalmarkonventets intresseområde bör i så fall åtminstone någon av dem ha varit från Kalmar.

Systraklostret

År 1299 vidgades dominikanernas verksamhet i kalmartrakten i och med att ett systrakloster grundades här. Det anlades strax norr om staden och kyrkan tillägnades Johannes döparen. Härifrån har ett rikligt material bevarats. Detta ger emellertid anledning till så omfattande och detaljerade resonemang, att en samlad behandling inte kan inrymmas inom den här givna ramen. Jag räknar dock med att inom kort återvända till ämnet i annat sammanhang och gör nu en komprimerad översikt.

Stiftarinnan Margareta Gustafsdotter hörde hemma i Mellansverige, där all hennes egendom låg. Hon ägde ingen direkt anknytning till kalmartrakten innan klostret grundades. Vid grundningen tillsköts emellertid ett aktningsvärt godskomplex, tillhörande en handbördsflicka med namnet Benedikta Holmstensdotter. Hennes gårdar låg främst i Emådalen, men hon hade även en egendom i Berga by invid Kalmar. Värendsfrälset visade ett tydligt intresse för genomförandet av projektet. Det skulle bli ur deras kretsar som korsystrarna till stor del kom att rekryteras under följande tider.

Klostret utgjorde således en institution där adelsfröknar kunde inträda och leva på avkastningen av sina medförda gods, bland vilka de kunde förbehålla sig rätten till avkastningen från speciella namngivna egendomar för sin privata konsumtion. Om rekryteringen ur de lägre samhällsskikten är föga bekant. Margareta Gustafsdotter talar i fundationsbrevet år 1299 om 'mig närstående kvinnor som med mig redan anlagt dominikanernas systradräkt'. Det skulle kunna avse leksystrar, eftersom Benedikta Holmstensdotter, som inträtt med egna gods, särskilt nämns och godsen uppräknas. En särskild prästtjänst inrättades också vid klostergrundningen. Dessutom skulle en klerk knytas till institutionen. Denne skulle förmodligen svara för sysslomannaskapet, dvs. förvalta gårdarna.

Inom klostret skulle ett flitigt gudstjänstliv bedrivas, men det riktade sig inte till utomstående. Överhuvudtaget var systraklostret inte en så utåtriktad stiftelse som brödernas konvent. Dock hade det många rent världsliga funktioner. Främst bör dess egenskap av storgodsägare understrykas.

Vid grundningen låg en stor del av klostrets egendomar ovanligt långt från Kalmar. Dess godspolitik måste därför inriktas på att skaffa bättre belägna egendomar. När klostrets godskomplex betydligt längre fram kan överskådas, har det sin starkaste förankring i Möre, i Emå-trakten och på Öland. Källmaterialet ligger långt utanför tidsramen för denna undersökning. Hur hushållningen organiserades under äldre medeltid vet vi inget om. Däremot finns från slutet av 1400-talet en uppbördsbok bevarad, vilken ännu inte har blivit närmare undersökt. Det måste betraktas som en av de mer angelägna forskningsuppgifterna rörande Kalmars medeltidshistoria att analysera denna källa.[168]

Ur yttervärldens synvinkel torde klostret ha fungerat som en replipunkt i Kalmar för omlandets frälse. I det sammanhanget har klostret också påtagit sig en del konkreta uppgifter. Sålunda kan det ibland under 1300-talet beläggas i funktionen av kreditinstitut. Att det kunde fungera som uppfostringsanstalt för unga kvinnor av börd visar en som formulär bevarad avskrift av en förmodligen autentisk skrivelse från förra delen av 1300-talet.[169]

Vårdinrättningar

Något hospital i bemärkelsen *leprosorium* (= spetälskehus) tillkom inte i Kalmar under medeltiden. Den äldsta inrättningen av denna typ i området har istället legat på Öland. Att hospitalet anlagts där stämmer på allmänna grunder rätt väl med de iakttagelser om ekonomisk blomstring under äldre medeltid som gjorts beträffande denna ö. Det får antas ha legat invid någon av Ölands äldre handelsplatser. Ca 1290 torde det ha ersatts av en anläggning i Oknabäck (ev. det nuvarande Kronobäck) i närheten av Mönsterås, vilket måhända kan ses mot bakgrund av strävandena vid denna tid att binda Öland fastare samman med det övriga riket.[170]

Man har antagit, att hospitalet i Oknabäck endast skulle ha varit ett slags härbärge i det ödsliga Norrabygd, i vissa fall i samband med föreställningar om att traktens egentliga hospital låg vid Kalmar. Grunden för dessa antaganden är emellertid en sammanblandning med det *helgeandshus* som hade stiftats vid Kalmar senast 1336.[171]

Sannolikt har helgeandshuset tillkommit efter den tidpunkt år 1318 då hertigarna Erik och Valdemar utfärdade sitt testamente. Där upptas nämligen alla eljes kända karitativa inrättningar i riket vid denna tid och dessutom flera vilkas existens inte omvittnas annorstädes. Där nämns inte något helgeandshus i Kalmar.[172] Detta utgör inget bevis men ett relativt starkt indicium på att inrättningen då ännu inte existerade.

Helgeandshuset kallades ibland för 'hospitalet' men var en vårdinrättning av mer allmän karaktär, som inte tog emot leprasjuka. Inrättningar av detta slag tillhörde vanligen inte någon orden. Personalen levde likväl under reguljära former och kallades bröder respektive systrar. Tre bröder från Kalmars helgeandshus namnges i tänkeboken under år 1412. Inrättningen hade veterligen inte någon organiserad omlandsfunktion utöver skötseln av eventuella jordagods. Åtminstone till viss del har man dock levt på avkastningen från hus i staden.[173]

Helgeandshuset anges i tänkeboken vara beläget utanför Västerport. På denna plats finner man på 1600-talskartor ett byggnadskomplex inlagt, flera gånger betecknat som 'hospitalet'. Antikvitetsrannsakningarna på 1600-talet ville förbinda »hospitals gården» med ett S:t Görans »klåster». Det har i forskningen karakteriserats som en kyrka, men uppges i början av 1500-talet vara kapell utan präst.[174]

Ett par 1340-talstestamenten ur en och samma högättade familjekrets innehåller anmärkningsvärda legat till helgeandshuset i Kalmar.

Kaniken Arvid Karlssons testamente upprättades 1340 i påvestaden Avignon och anslog 30 mark penningar till »hospitalet» i Kalmar, vilket är en osedvanligt stor summa, skänkt till en sådan inrättning. Som jämförelse kan nämnas att kungaparet Magnus och Blanka avsatte 10 mark penningar till vart och ett av rikets helgeandshus i det frikostiga testamentet av år 1346. Arvids gåva är anmärkningsvärd även därför att testamentet uppenbarligen endast anvisar legat till inrättningar och personer vilka han har stått i närmare relation till. De båda domkyrkor, där han hade kanonikat, tillgodosågs jämte några sockenkyrkor samt enskilda personer i Avignon och i hemlandet. Förutom gåvan till helgeandshuset i Kalmar har han inte skänkt något till hospital, helgeandshus eller kloster i Sverige.[175] Testamentet bär således en ovanligt personlig prägel, vilket särskilt accentuerar givmildheten gentemot det troligen nygrundade helgeandshuset.

Också Arvids farbror, Gissle Elinasson, tillerkände denna inrättning en vacker summa, när han 1345 upprättade sitt testamente. Där anvisas 10 mark penningar med föreskrift om att gods skulle köpas för beloppet. Gissles testamente är karakteristiskt för den dåtida stormannamiljön. Alla kloster och övriga centrala, kyrkliga inrättningar i riket har blivit ihågkomna. Av källan framgår att de inrättningar han favoriserat antingen har legat i Uppland eller i Kalmar och att helgeandslegatet jämsides med det som tilldelats franciskanerna i Uppsala kom i främsta rummet efter gravkyrkan i Sigtuna.[176]

De båda herrarna tillhörde en från början uppländsk ätt, som genealogiskt kallas Sparre av Aspnäs. Bådas testamenten visar att man haft speciella band till Kalmar och särskilt till dess helgeandshus. Familjekretsens förbindelser med staden kan härledas till 1310-talet, då Gissles bror Karl Elinasson – Arvids far – under lång tid var fogde på kalmarborgen, som hertigarnas man. Vid denna tid uppträdde också en tredje broder, Gustav Elinasson, i kalmartrakten.[177] Denna krets ter sig som en tänkbar grundardynasti till Helgeandshuset.

Övrigt om kyrkligt betonade inrättningar

I stadens tänkebok omtalas under 1400-talet välgörenhetsinrättningar under benämningarna *Eländahuset* och *Själahuset (-husen)*.[178] Om något motsvarande förekommit under äldre medeltid är okänt.

Samma källa innehåller även upplysningar om åtskilliga gillen i staden. Kompletterande uppgifter har framdragits av M. Olsson. Fyndet av en sigillstamp belägger existensen av åtminstone ett gille, helgat åt jungfru Maria, under den period som här intresserar. Det bär påskriften + S' CONVIVII· BEATE MARIE IN CAL + och har tidfästs till ca 1300.[179]

Befolkningen

Frågan om invånartalet

Vi äger inget underlag för beräkning av Kalmars invånartal under äldre medeltid. Trots detta bör frågan diskuteras, så att läsaren åtminstone får en uppfattning om de proportioner vi har att räkna med. Vederhäftiga befolkningsuppgifter från medeltiden föreligger inte för östersjöområdets städer. Här och var finns likväl material som kan tas till underlag för kalkyler. Metoderna för dylika uträkningar kan man alltid diskutera, men jag skall här inte gå närmare in på det. Klart är emellertid, att även mycket betydelsefulla medeltidsstäder var små om de bedöms efter 1900-talets måttstock.

Gdansk (Danzig) skulle således vid 1500-talets början ha haft ca 30000 invånare, Hamburg år 1376 ca 8000, för att nämna några tämligen väl underbyggda uppskattningar. Den övervägande delen av de tyska medeltidsstäderna var emellertid avsevärt mindre. Tämligen betydande andrarangscentra kunde ha 2000–4000 invånare. Över 90 procent av alla tyska städer skall dock ha haft under 2000 invånare, ända ner till bara några hundra.[180]

För Kalmars del föreligger material jämförbart med vad som legat till grund för dessa kalkyler först under 1500-talet. Det kommer att behandlas av annan forskare i en senare volym av Kalmar stads historia.

En allmän uppskattning av svenska städers medeltida invånartal har gjorts av A. Schück. I en klass för sig sattes Visby och Stockholm, vilkas folkmängd anges till 10000 respektive 6000 personer. Kalmar placerades i närmast följande grupp jämte Söderköping, Lödöse m.fl. De antogs ha haft 2000 à 3000 invånare.[181]

Eftersom ytan inom Kalmars medeltida ringmur har beräknats till drygt 15 hektar förutsätter Schücks förslag, att Kalmar hade en folktäthet på 130–200 invånare/hektar. Det är en förhållandevis hög siffra med nordeuropeiska mått mätt. Den närmar sig tal som har beräknats för metropoler som Lybeck och Paris.[182] Vi kan emellertid inte anta att Kalmar var bebyggt på ett sådant sätt att en extremt hög folktäthet kunde uppkomma här.[183] Det förefaller troligt att den av Schück föreslagna invånarsiffran är tilltagen i överkant, i varje fall vad gäller tidig medeltid. Osäkerheten i sådana här beräkningar är emellertid allmänt sett så stor, att det inte går att ha någon bestämd mening i frågan.[184]

Stadsbefolkningens sammansättning

Kalmar har haft ett starkt tyskt befolkningsinslag, därom är en lång svensk forskningstradition enig. Man har fastslagit att en tysk invandring till Kalmar förmodligen skedde tidigare än till andra svenska städer och att tyskarna satte sin prägel på staden.[185] Ett steg längre gick den tyske historikern Wilhelm Koppe i en 1943 publicerad uppsats, vilken framstår som huvudarbetet i Kalmars befolkningshistoria före tänkebokens tidevarv. Den där lanserade ståndpunkten framgår redan av arbetets titel: »Das mittelalterliche Kalmar. Eine Untersuchung zur Geschichte des deutschen Seehandels und Volkstums», 'Det medeltida Kalmar. En undersökning av *tyska* sjöfartens och folkväsendets historia'.

Koppe har sökt belysa även det *svenska* befolkningselementets styrka. Han kunde visa att dess andel av den totala handeln på traden Kalmar–Lybeck endast uppgick till 4–5 procent. Antalet befraktare på denna linje räknade han till ca 150 år 1368, varav minst 100 med tyska namn antogs ha varit hemmahörande i Kalmar. Mot dessa stod 15 med svenska namn. Alla större kalmarexportörer med familjen *van dem Cleye* i spetsen var tyskar. Alla skeppare som omtalades bar tyska namn. Grunden för dessa beräkningar utgjordes av de räkenskaper från uppbörd av pundtull som föreligger från 1300-talets senare del, tidigast 1368. Koppe reserverade sig dock för att materialet kunde tänkas brista i representativitet genom att det framför allt belyser sammansättningen av de högre socialskikten, medan andelen svenskar kunde tänkas vara större i de lägre samhällsklasserna. Dock kunde han påvisa tyska namn även i de bredare folklagren.

Kulturhistoriska iakttagelser tillfogades, såsom att stadens tänkebok hade plattysk rubrik: »Dit is des stades kalmeren denkebook». Någon försvenskningsprocess kunde inte heller iakttas, ty de påträffade namnen var nästan uteslutande rent tyska eller rent svenska. För att återge några av Koppes satser, vore Kalmar intill 1300-talets slut »eine vornehmlich deutsche» och då ännu »sozial, wirtschaftlich und kulturell von deutschblutigen Bürgern bestimmte Stadt» ('en övervägande tysk stad' – – – 'i socialt, ekonomiskt och kulturellt avseende dominerad av tyskbördiga borgare').[186]

Denna ståndpunkt återkom sedermera i v. Brandts ovan behandlade arbete och står oemotsagd i den senare litteraturen.[187] En invändning, som mer allmänt har riktats mot Koppes många undersökningar av lybsk-svenska förbindelser, är likväl att där i slutsatserna inte har tagits tillräcklig hänsyn till den potentiella felkälla som ligger i Lybecks centrala roll som arkivort. Denna kritik kan tillämpas även här, eftersom det främst kan antas vara namnen på personer, vilka har upprätthållit förbindelser med den stora hansastaden, som kommit att bevaras. Bland sådana kan av naturliga skäl andelen tyskar ha varit proportionellt sett hög.

Visserligen torde Lybeck ha varit Kalmars viktigaste handelspartner, men vi saknar möjlighet att bedöma vad det betydde för befolkningsrekryteringen. Vi spårar dock i enstaka källor att Kalmar även har upprätthållit förbindelser med mindre ensidigt tyskdominerade

handelscentra som Visby, skånemarknaden och Flensburg. I opposition mot Koppe har man också föreslagit att ett slags arbetsfördelning kan ha existerat i de svenska städerna så att tyska borgare svarade för utrikeshandeln, medan de svenska mer engagerade sig i inrikeshandeln.[188]

Det finns således anledning att ur källkritisk synpunkt betona att det kända materialet är starkt snedfördelat. Men ståndpunkten om tysk dominans i Kalmar torde ändå kunna försvaras.

Om över hundra tyska fjärrhandlare hörde hemma i Kalmar, som Koppe räknat med, måste de rimligen ha utgjort ett markant inslag i stadens köpmannakår.[189]

Namnlistor från 1300-talets slut, framdragna redan av Fabian Baehrendtz, ger på liknande sätt obestridliga besked om ett starkt numerärt övertag för tyskar i stadens råd och övriga ledande kretsar, men även viss övervikt i den styrka på 74 personer, vilken år 1396 å stadens vägnar sändes ut på en ödesdiger resa för att bekämpa sjörövare.

Betecknande är emellertid att dessa mer avgörande upplysningar infaller under 1300-talets senare del. Valet av undersökningsperiod kan nämligen ha betydelse för tyskhetens genomslagskraft i resultatet. År 1361 hade nämligen Kalmar med fögderi under trycket av den rikspolitiska utvecklingen hamnat som pantlän i tysk hand (grevarna Klaus och Henrik av Holstein). Snart nog följde invasionen från Mecklenburg med vilken de nya tyska kalmarherrarna samverkade. Under de följande tre decennierna styrdes fögderiet av tyska fogdar, längsta tiden av den kände Vicke von Vitzen. Samtidigt finner vi under denna period åtskilliga belägg på intimare samverkan mellan Kalmar och hansastäderna. Man har övervägt om Kalmar t.o.m. nu skulle kunna karakteriseras som en hansastad. Bruket av lågtyska i tänkeboken och i andra sammanhang inföll också under denna tid och avtog sedan staden åter hade kommit under svenskt (eg. nordiskt) välde.[190]

De generella slutsatser Koppe har dragit vilar till större delen på material från denna period, vilken åtminstone i vissa avseenden har burit en extremt stark tysk prägel. När jag nu tar upp befolkningsfrågorna till omprövning, föres undersökningen endast fram till 1361, det år då tyska makthavare övertog stadsherrens befogenheter i Kalmar.

Borgare och andra kalmarbor.

Vilka slag av personer och grupper levde i den tidens Kalmar? Ett par skrivelser från ca 1360 hjälper oss att överblicka den grundläggande uppdelningen i korporationer och organisationer.

I juni 1361 hade skepparen Johan Witte från Kalmar insjuknat i Lybeck. Han gjorde där upp ett testamente, vilket kom att bevaras i den tyska staden intill andra världskriget. Skrivelsen upptar en del gåvor till personer i hans lybska omgivning: värdinnan, den *domina* (klosterfru?) som vårdade honom, och värdinnans piga. Framför allt har han dock haft i åtanke personer och inrättningar i hemstaden. Åt Kalmars »hospital» (helgeandshuset) antecknades en donation av tre vita tyger. Dominikanernas systra- och brödrahus skulle få vardera 1 mark silver. Kyrkoherden (vi minns att han hette Henike) skulle också få 1 mark silver. Övriga präster tillerkändes 1/2 mark vardera. Till hjälp åt de fattiga lämnade han vidare hela tjugo par skor. Därpå förordnade skepparen om några personliga legat: till Henrik Westhofs barn och en äldre kvinnlig släkting som hette Metta. Kompanjonen Hunold Brille efterskänkte han medel, insatta i deras gemensamma verksamhet. Skepparen angav även sin huvudarvinge – det var brodern Beneke. Till sist bad han Henrik Westhof och Henrik Witte att i Kalmar ombesörja testamentets verkställande.[191]

Det andra brevet härrör från en tragisk och dramatisk händelse i september 1360. Det är utfärdat av broder Jöns, prior i Kalmar, fru Botilda, änka efter herr Johan Kettilsson (Puke), Herman Hunsael, byman i Kalmar (= borgare, 15/3 1361 kallades han rådman) samt dennes hustru Elsaby. Dessa genomgående högt uppsatta personer intygade, att de jämte 'flera fruar och jungfrur' hade bevittnat hur ett levande barn skars ut ur den döende fru Margareta Porse, Bo Jonssons (Grip) husfru. Det var en gosse vilken hade döpts innan han strax därpå avled. Genom att ett dylikt vittnesintyg upprättades kunde Bo Jonsson inträda som arvinge efter sin son till det gods som denne under sin korta livstid hunnit ärva efter modern. Det har om förfaringssättet gjorts gällande, att det var en ur juridisk synpunkt självklar sak i samtiden.[192]

Börjar vi i socialstrukturens bottenskikt finner vi 1361 en kategori fattiga *(pauperes)* omtalad som torde avse personer vilka för sin existens var hänvisade till omgivningens godtycke. Helgeandshuset var avsett för vårdbehövande personer, vilka levde under ordensliknande former, omhändertagna av 'friska bröder'. Breven namnger vidare flera borgare, dvs. medlemmar av det skattebetalande och med skyldigheter och privilegier utrustade samfund av köpmän och hantverkare som vi kallar borgerskapet. En av dem var (eller blev inom kort) rådman, dvs. ledamot av dess styrande och dömande församling. Här nämnes även kvinnor och barn som icke själva ägde borgerlig status men ingick i borgerliga hushåll.

Vid sidan av det borgerliga samfundet finner vi företrädare för det andliga ståndet, präster samt bröder och systrar av dominikanorden; vidare världsliga frälsepersoner, varibland Bo Jonsson antas ha befunnit sig i staden som borgfogde.[193] Han representerar i så fall, och får i varje fall här symbolisera, de grupper som fanns i staden i kronans direkta tjänst.

Kalmar omfattade i själva verket flera olika grupper, utrustade med sina respektive privilegier och under-

ordnade sina särskilda rättsbruk. Från slutet av 1200-talet, då Sverige som helhet hade börjat antaga ett medeltidssamhälles former, torde det vara motiverat att åtminstone hålla isär tre olika rättskretsar, verksamma inom staden.

1. Borgarna och deras underlydande som levde under stadsrätt.
2. Kyrkans och ordnarnas folk som omfattades av andligt frälse och levde efter skilda kyrkliga rättsbruk.
3. Borgens besättning, vilken bör ha varit underkastad borgherrens särskilda gårdsrätt.

Vid sidan av dessa större kategorier kan det ha funnits enstaka personer som intagit en rättslig särställning i staden till följd av ett personligt privilegium. I MESt nämnes sålunda som fria från »skottet» (stadsskatten) kungens myntmästare, köksmästare och läkare samt den som kungen befriade. En fri ställning kan också företrädare för världsligt frälse ha intagit i den mån de kunde förvärva fast egendom i staden.[194]

I formell mening var det *stadsrättens* underlydande som konstituerade staden. Det stadsbegrepp som här undersöks kan likväl inte tillåtas att stanna inom denna snäva juridiska definition. Målsättningen är istället att omspänna den funktionella enhet som konstituerade samhället Kalmar. Som kalmarbo definierar jag därför varje person, oavsett rättsligt stånd, som dagligen levde och verkade i anslutning till staden under längre tid.

Uppdelningen i skilda stånd bör heller inte ge föreställningen, att de olika kategorierna var skilda från varandra liksom av vattentäta skott. I själva verket berodde deras respektive val av staden som bostadsort i hög grad på de andra gruppernas närvaro i den. Åtskilliga exempel på detta har redan förekommit.

Fogden tänktes som ett slags kronans uppsyningsman över borgerskapet. Borgbesättningen bidrog till stadens försvar. Många av kronans ämbetsfunktioner försörjdes direkt eller indirekt genom resurser, som skapades av handeln och övriga borgerliga näringar. Något delvis likartat har visat sig kunna sägas om dominikankonventet. Närvaron av ett sekulärprästerskap berodde i grund och botten på att det fanns en folkmängd som kunde konstituera en församling. Den sekulärkyrkliga rättskipningen omfattade f.ö. inte enbart kyrkans personal. Under kyrklig rättsvård sorterade i vissa avseenden hela samhället, t.ex. i frågor rörande äktenskapet. Domsmakten låg normalt hos biskopen.[195]

Mot denna bakgrund framträder en brist hos den tidigare litteraturen. Dess bedömning har på det hela taget byggts på undersökningar av enbart det borgerliga elementet. Slutsatserna har man emellertid ibland låtit gälla stadsbefolkningen som helhet.

Längst därvidlag har de tyska forskarna Koppe och v. Brandt gått. Som anförts tidigare har de hävdat, att den tyska köpmannabefolkningen introducerade och upprätthöll sina gamla rättsformer samt bestämde stadens liv i ekonomiskt, socialt och kulturellt avseende under lång tid. När man sålunda har tillmätt det tyska borgerskapet möjligheter att tämligen oförhindrat utforma sina levnadsbetingelser i Kalmar, har man dragit en slutsats som innebär ett ställningstagande till hela den sociala och politiska miljön där. Man har bl.a. sökt avgöra frågan om vilken grupp som bestämde i staden utan att ta hänsyn till vad en så pass verkningsfull politisk kraft som borgens garnison betydde i sammanhanget och man har sökt bedöma kulturklimatet utan att ha övervägt klostrens roll.[196] Om ett svenskt befolkningsinslag före 1361 skulle ha kunnat göra sig gällande i Kalmar gentemot det tyska köpmannaelementet, borde det likväl vara att söka i de grupper som levde vid sidan av borgerskapet snarare än inom detta.

Betoningen av borgerskap, städer och handel som historiska framstegsfaktorer utgör ett kännemärke på den forskningsinriktning (»die Hanseforschung») som Koppe och v. Brandt tillhör.[197]

I svensk forskningstradition har kronans förvaltning och centralmaktens grepp om städerna blivit kraftigare betonade. Mot denna bakgrund har städerna ofta framstått som små, samt ekonomiskt och politiskt obetydliga. Detta torde ha lett till att man överhuvudtaget inte tillmätt städernas borgerskap så stark ställning, även om man fullt ut har erkänt att det tyska befolkningsinslaget har varit stort. Man har i vissa fall betraktat förhållandet mellan kyrkan och städerna på samma sätt.[198]

Genom denna forskningsfront, som har existerat i åtskilliga decennier, förlänas frågan om kalmarbefolkningens sammansättning större allmängiltighet.[199] Den gäller inte enbart dess nationella ursprung utan vilka samhällskrafter som där har funnit företrädare. Kalmar var en av de mer betydelsefulla hamnstäderna i den äldre medeltidens Sverige, med förhållandevis vidsträckta internationella förbindelser, men det var även en liten bosättning i skuggan av en stor borg. På visst sätt ställs vi inför det på kontinenten så vanliga mötet mellan handelsmän och feodalherrar, omformat efter svenska villkor. Frågan är hur detta möte kom att avlöpa här.

Namnmaterialet.

En förnyad inventering av namnmaterialet visar, att spridda upplysningar föreligger även om icke borgerliga kategorier av stadsbor. Några kompletteringar kan dessutom fogas till den stomme av uppgifter rörande borgerskapet, som Koppes grundläggande arbete har bevarat kännedomen om. Som helhet har jag funnit 88 uppgifter om enskilda kalmarbor intill 1361. 19 av dem är dock behäftade med någon osäkerhetsfaktor. Till frågan om stadsbefolkningens nationella sammansättning ger de viktiga upplysningar. Det går nämligen som bekant rätt väl att särskilja namnen av tysk typ, såsom Berthold, Herman, Gerhard, Konrad, Arnold osv. från de rent nordiska, såsom Gunnar, Brynjulf, Östen,

Ing(j)eld, Torsten osv., medan en tredje grupp namn, tagna efter Bibelns gestalter och helgon, såsom Abel, Magnus, Petrus, Nicolaus, Johannes osv. inte direkt klarlägger nationaliteten. Andra kriterier kan då tillåta ett avgörande, såsom sättet att bilda kortformer (nord. Nils, Jöns, ty. Klaus, Hans) och tillnamnsskicket, även om dylikt kanske säger mer om den lokala språkmiljön än om vederbörandes nationalitet. Viktigare är uppgifter om t.ex. släktskap eller härkomst.[200] En granskning av de 88 uppgifterna på dessa grundvalar visar, att 36+10? har burit tyska namn, 20+9? har burit svenska och 13 har överhuvudtaget inte kunnat karakteriseras, antingen för att namnet har varit av allmänkristen typ eller för att det inte har angivits så tydligt att dess typ har framgått. Beläggens kronologiska fördelning och uppdelning på olika rättsliga kategorier framgår av följande tabell (tabell 1).

Tabell 1.
Intill år 1361 omtalade kalmarbor.

	Under stadens rätt			*Kyrklig personal*			*Stadsherren och dennes förvaltning (inkl. världsligt frälse)*		
	tyska	allm., ovissa	nordiska	tyska	allm., ovissa	nordiska	tyska	allm., ovissa	nordiska
1250									
	1(+3?)	3	—	1	1	1	—	1	1(+1?)
1275									
	—	—	—	1	3	5	—	—	—
1300									
	3	—	1?	1	—	1(+1?)	1	—	2(+1?)
1325									
	9(+4?)	—	—	—	4	0(+2?)	—	—	2(+1?)
1350									
	16(+3?)		1(+2?)	1	1	3	2	—	4
1361									
S:a	29(+10?)	3	1(+3?)	4	9	10(+3?)	3	1	9(+3?)

Anm. Källunderlaget redovisas i bilaga 2.1 nedan, vari de enskilda kalmarbor anföres, som nämnes t.o.m. år 1361. Där anges även hur vederbörande har klassificerats i ovanstående tabell.

Det visar sig att de tyska namnformerna uppgår till omkring hälften av alla namn och de svenska till omkring tredjedelen. Emellertid är det endast inom borgerskapet som de tyska namnen dominerar, men där är deras övervikt istället förkrossande stor. I de övriga kategorierna har namnen av svensk (nordisk) typ utgjort den största gruppen, medan tyska namn där endast förekommer i ett fåtal fall. Därmed bekräftas, att de slutsatser man tidigare dragit om kalmarbefolkningens starka tyskhet för tiden intill 1361 endast kan gälla borgerskapet. För Kalmar i dess helhet måste däremot befolkningsfrågan omprövas.

Frågan om gruppernas relativa storlek.

Med ledning av de mycket få uppgifter som finns, skall jag även ägna några reflexioner åt frågan om de olika gruppernas ungefärliga storlek.

En till antalet alldeles okänd grupp är de egendomslösa. Något kringdrivande trasproletariat borde visserligen inte ha kunnat uppstå i svenska städer om man finge döma efter MESt:s stränga val mellan legotjänst eller utvisning för den, vars lösegendom inte uppgick till 3 mark, och bötesstraff för den stadsbo som härbärgerade en person som trotsade dessa bestämmelser. Frågan är emellertid om ett sådant regemente kunde upprätthållas i praktiken. I större kontinentala städer fanns talrika egendomslösa under sen medeltid. För Kalmars del vittnar fattiginrättningar, omtalade i tänkeboken, om existensen av en dylik grupp under 1400-talet. Från det här studerade skedet föreligger endast en intressant uppgift, nämligen att tjugo par skor i ett borgartestamente skänktes till *pauperes* ('fattiga'). Vi kan dock inte veta hur denna grupp exakt definierades. Däremot vet vi att man fort slet ut ett par skor av det slag som det sannolikt här har varit fråga om, ett förhållande som illustreras av medeltida arbetslöner. Legopersonal vid systraklostret kunde på 1480-talet motta upp till sex par skor om året.[201]

Att söka bestämma det egentliga borgerskapets storlek är också en vansklig uppgift. Klart är, att de fullvärdiga borgarna endast kan ha utgjort en mindre del av totalbefolkningen. Till borgerskapet måste dock även räknas de personer i en borgares hushåll som var dennes släktingar. Man har brukat anta, att de borgerliga hushållen genomsnittligt uppgick till fem personer. En grupp vars storlek och status ofta har varit svår att fastställa är drängar, lärlingar och andra tjänare som var i sin husbondes kost eller tjänst. Allt som allt torde borgerskapet med dessa undergrupper ha utgjort en majoritet av stadsinvånarna.[202]

Med hänsyn till vad som ovan sagts om folkmängden, om kraven på skatt 1360 samt om antalet befraktare från Kalmar i pundtullmaterialet 1368 skulle man kanske våga gissa att borgerskapet i Kalmar vid mitten av 1300-talet högst omfattade mellan 200 och 300 hushåll.

Hur stor var den kyrkliga kretsen? Hit får vi räkna flera sinsemellan olikartade kategorier: Bykyrkans prästerskap och handräckningspersonal, skolans lärare och elevkår, Helgeandshusets bröder (och systrar?) samt dominikanerna vid de båda klostren.

Den kyrkliga personalen var jämförelsevis talrik i Kalmar under sen medeltid. Vid 1430 års donation förordnades om tretton kanikbeställningar vid Bykyrkan. Men också det prästerskap som mottog denna gåva var tillräckligt talrikt för att benämnas 'kapitel'. Enligt en ovan refererad källa fanns flera präster redan 1361.[203] Vad beträffar skol- och hospitalsfolket har vi inga hållpunkter för den äldre medeltiden. Det har vi egentligen inte heller för dominikanerna, utöver att ett konvent måste ha minst 12 bröder. Förmodligen var de fler.[204]

I stiftelsebrevet för Kalmars systrakloster nämnes två blivande klosterfruar jämte en till antalet ej preciserad grupp kvinnor som också skulle leva inom klostret. Därtill inrättades tre manliga befattningar. Härav torde

man kunna antaga att klostret redan från starten befolkades av minst något tiotal personer. Några ingiftesbrev är kända från perioden. De rör en handfull kvinnor ur smålandsfrälset. De kvinnor, vilkas vistelse i klostret vi på detta sätt kan bevisa, har tillhört den elit av systrar, som intogs med stora jordegendomar. Vid sidan av dessa måste vi antaga existensen av en sämre ställd grupp, motsvarande dem stiftarinnan år 1299 kallade 'mig närstående kvinnor som med mig redan anlagt dominikanernas systradräkt'.[205]

P. G. Berggren har för åren omkring 1480 funnit namnen på ett drygt tiotal systrar och ungefär lika många personer som under längre eller kortare tid tillhörde ekonomipersonalen. Han kunde visa, att klostret, som ändå ägde mycket gods, vid denna tid betraktades som fattigt. Orsaken till detta ville han söka i försörjningsbördan, som inte bara omfattade systrarna utan även präster och tjänare. Att granska underlaget för Berggrens slutsatser skulle falla utom ramen för denna framställning. På allmänna grunder förefaller det dock sannolikt, att inträde i klostret även under äldre medeltid kunde te sig attraktivt för en betydligt vidare krets kvinnor än den lilla aristokrati som kunde donera jord, samt att klostrets skötsel krävde rätt stor personal.[206]

De allmänna synpunkter som här har framkommit visar, att de till Kalmars andliga inrättningar knutna personerna mycket väl kan ha uppgått till mer än hundratalet.

Hur stor borgbesättningen kan ha varit är en fråga som jag tidigare har varit inne på. De direkta upplysningarna om numerären på svenska fästen under medeltiden ger i förening med Magnus Erikssons karakteristik av Kalmar som hans 'mäktigaste hus' underlag för en försiktigt hållen skattning. Över 100 men inte över 300 personer kan kanske vara ett realistiskt antagande. Kronans och kyrkans funktionärer kan i vissa fall tänkas ha förvärvat borgerskap.[207]

Kronans och kyrkans personal kan möjligen tillsammans ha utgjort så många individer som borgerskapet räknade hushåll. Proportionerna kan visserligen ha skiftat mellan olika perioder, men grupperna kan också ha inverkat på varandras utveckling. Det stora borgbygget och den ökade militärbemanningen kan ha dragit både nya borgare och egendomslösa arbetare till staden, vilket i sin tur kan ha motiverat en ökning av den kyrkliga personalen o.s.v.

Socialstruktur och politisk struktur

Nästa fråga som tas upp gäller förhållandet mellan de skilda grupperna av kalmarbor. Materialet tillåter inte någon mer djupgående analys av problemen. Vad jag framför allt skall söka belysa är hur den politiska makten har varit fördelad. I det sammanhanget måste man minnas att rättsordningar som Bjärköarätten och i än högre grad MESt reserverade ett tongivande inflytande åt en liten krets människor, vilka i kraft av ämbeten, organisationer och ekonomiska resurser utövade makt över stadsbornas flertal. Också Kalmar har under normala förhållanden varit ett lagbundet samhälle med en stadsförfattning som förutsatte att en mindre grupp dominerade över befolkningens helhet.

Följaktligen är det av vikt att närmare granska de ämbeten som utgjorde politiska nyckelställningar i staden och söka bestämma vad de personer representerade som kunde inta dessa.

Borgerskapet och dess undergrupper.

Den enda strikt rangmässiga skillnaden inom borgerskapet torde ha varit den mellan borgmästare, rådmän och övriga borgare. Stadslagen skilde emellertid även mellan köpmän och hantverkare. Den utgick från att de förra var förmögnare. Klara gränser rådde dessutom mellan de fullvärdiga borgarna och stadsbor som inte hade råd eller rätt att förvärva borgerskap.[208]

Borgmästarämbetet påträffas i svenska städer först under 1300-talets förra del. Enligt MESt skulle det innehas av två personer samtidigt, en tysk och en svensk. På många håll kom likväl antalet borgmästare att uppgå till fyra. Så var fallet i Kalmar enligt ett belägg från 1389. År 1353 bevittnade Karl *langa*, borgmästare i Kalmar, en godstransaktion mellan två småländska frälsemän. Namnet och det sammanhang där han uppträdde antyder att han har varit svensk. 1361 omtalas Godekin van dem Cleye som kalmarborgmästare. Han tillhörde en från Westfalen kommen och i Lybeck framträdande släkt, varav många medlemmar vid denna tid hade bosatt sig i Kalmar. De hörde här till de köpmän som var starkast engagerade på lybecktraden.[209]

Rådsinstitutionens framträngande och dess funktioner har tidigare skildrats. Rådet förefaller i de något större svenska städerna ha bestått av 12 ledamöter. MESt föreskrev ett roterande system omfattande 36 personer, av vilka 12 satt varje år. Högst hälften fick vara tyskar. Borgmästaren ingick formellt i rådet. De kalmarrådmän som omtalas under perioden har alla burit tyska namn: Lubbert Sture (1342), Godekin van dem Cleye (1358, jfr ovan), Segebod (1358), Johan Heydenrici (1359), Herman Hunsele (1361).[210]

Förutom borgmästar- och rådsämbeten fanns andra, lägre förtroendeposter inom stadsförvaltningen. Där fanns även vissa direkt anställda ämbetsmän, bland vilka stadsskrivaren torde ha varit den socialt sett främste. Denna de lägre ämbetenas värld får vi dock först på 1400-talet någon inblick i genom tänkeboken.[211]

Borgerskapet var i princip ett privilegierat stånd men torde inte ha bildat någon snäv elit inom stadsbefolkningen. Där torde personer av vitt skilda förmögenhetsvillkor och yrkesstatus ha inrymts.[212] Inom borgerskapets ram kan man därför vänta sig tendenser till ytterligare social uppdelning, de må sedan ha varit

officiellt uttalade eller inofficiella. Först skall vi här se på yrkesgrupperna.

Köpmän och *skeppare* är de borgerliga kategorier som huvudsakligen framträder i materialet intill 1361. De har burit namn vilka så gott som undantagslöst är av tyskt ursprung. Tillnamnen kunde utgöras av ett patronymikon (Johan Heydenrici), syfta på individens eller släktens ursprungsort (van dem Cleye) eller på mer personliga egenheter. Några exempel på det senare ges i ett brev från 1346, där borgaren Wynold 'med kon' (*cum vacca*) och skepparen Herman Døue omtalas (se vidare bilaga 2:1).

De tyskbördiga köpmännen i Sverige har allmänt sett ofta företrätt familjeträd med rot i Lybeck eller länge söderut i Tyskland och förgreningar på flera håll i östersjövärlden. Genomgående har de varit starkt affärsmässigt förankrade i Lybeck eller någon av de andra hansastäderna. Återflyttningen från svenska städer till utlandet var ett vanligt fenomen. Etableringen av patriciersläkter här, liksom tysk assimilering överhuvudtaget, förefaller att ha dröjt. Däremot finns exempel på hur personer med tysk härstamning blev präster eller inträdde i andliga ordnar. Under 1300-talet förekom även giftermålsförbindelser mellan tyska borgare och det lägre svenska frälset.[213]

I Kalmar ser vi redan vid mitten av 1200-talet den hanseatiska köpenskapens förankring i familjeföretagsamhet belysas i tvisten om Herman Bucchas kvarlåtenskap. Vanan att flytta verksamheten till någon tysk stad efter en tids vistelse i Kalmar kan – förutom i direkta belägg härpå – studeras i spridningen av tillnamnet 'från Kalmar' (de Kalmarnia, Calmaria, van Calmeren o.s.v.) över åtskilliga östersjöstäder. Namn av detta slag kan dock eventuellt även ha givits personer i dessa städer som *handlade* på Kalmar.[214]

Vid mitten av 1300-talet hör vi således i Lybeck talas om en lybeckfamilj med tillnamnet 'Lange från Kalmar', vars medlemmar under flera generationer synes ha bott en viss tid i Kalmar (se vidare bilaga 2:2).

I flera andra hanseatiska köpmanssläkter kan liknande förhållanden konstateras utan att dessa framgår av tillnamnet. Enligt Koppe var släkten van dem Cleye en sådan, med tyngdpunkt i Lybeck och »filial» i Kalmar. I andra fall, som t.ex. beträffande släkterna Bere och Sture, antydes liknande förankring. Det kan ibland konstateras att kalmarbor investerade kapital i Lybeck som gav dem avkastning, vilket givetvis kunde underlätta en återvandring.[215]

Det synes därför möjligt att det tyska elementet i Kalmar var mycket rörligt, vilket kan utgöra en förklaring till försvenskningens långsamma förlopp.

Svenskheten i borgerskapet är sent och klent företrädd i materialet. Bland allmänkristna namnbärare kan visserligen Petrus Cabbæ av tillnamnet att döma ha varit svensk, men antagandet att han var kalmarbo är å andra sidan löst grundat på utseendet av hans sigill.[216]

Den förste obestridligt svenskbördige kalmarborgaren hette Torsten Joarsson. Denne sålde 1357 arvegods på landsbygden. Som sigillvittne härtill uppträdde bl.a. en Ture, Eskils broder, som visserligen inte då betecknades som borgare, men som senare framträdde som rådman.[217]

Om Kalmars hantverkare vet vi inte mycket före tänkebokens tid. Ingen specialitet har veterligen föranlett något hantverk att arbeta på export. Möjligen skulle man kunna tänka sig att smederna hade gjort detta under en tidig period av stadens existens. I tänkeboken bildar de en stor yrkesgrupp. Smedsgatan finns omnämnd i en av dess äldsta notiser (1381). Vid denna tid hade dock kalmarjärnets betydelse som utförselvara minskat till en obetydlighet. Den andra produkt som internationellt sett har varit förknippad med Kalmars namn är tråd (varmed förmodligen avses bast). För denna vara torde staden endast ha varit utförselort.

Det är möjligt att Kalmars hantverkare främst tillgodosåg en intern marknad. En utövare av slaktaryrket torde vi kunna påvisa på 1270-talet. En Bagargata fanns 1355 i närheten av Bykyrkan. För vissa mer tekniskt krävande hantverk kan även omlandet ha utgjort en marknad.[218]

Talrika hantverksidkare torde emellertid ha förekommit även på den småländska landsbygden. I Växjös stadsprivilegier från 1342 påbjöds guldsmeder, kittelsmeder, skomakare, skräddare, skinnare, smeder och övriga 'gärningsmän' att flytta in till den nya staden om de inte ägde jord. I senare fall skulle de få utöva yrket hemma om de förde produktionen till staden. Av en senare stadga som gällde samma region framgår, att kringvandrande hantverkare ändå hade fortsatt att existera.

Liknande privilegier kan ha förekommit till skydd för Kalmars hantverk, men det är osannolikt att de skulle ha haft någon starkare verkningskraft än vad vi har funnit beträffande Växjö.

I det senmedeltida Stockholm utgjorde hantverkarna omkring en fjärdedel av det »skottskrivna» borgerskapet, i Kalmar under äldre medeltid var deras andel sannolikt mindre. Någon enskild hantverkare går inte att få grepp om. Allmänt sett torde de ha levt under anspråkslösa sociala och ekonomiska villkor, kanske med undantag av enstaka guldsmeder som kan ha verkat som bankirer i mindre skala.[220]

Rangordningen fortsatte inom hushållen. Hustru och barn underordnades husfadern. Kvinnans ställning var på olika sätt kringskuren. Endast som änka kunde en kvinna idka borgerlig rörelse. Den gifta kvinnans sociala ställning bestämdes av mannens, men hon hade knappast samma rang som han. Den inledande notisen i tänkeboken exemplifierar detta. Vid rådets fester fick borgmästar- och rådmannahustrur närvara men inga andra kvinnor. I de borgerliga hushållen ingick även städslade pigor och drängar. Att döma av MESt tolere-

rades dessa i staden endast så länge deras arbetskraft behövdes. Deras rätt var strängt begränsad.[221]

Det har antagits att borgerskapets lägre skikt och undergrupper var av svensk härkomst i större utsträckning än köpmanskåren. Att underskiktet kom från omgivande landsbygd var vanligt bland hansastäderna och detsamma har så småningom säkert också blivit fallet i Kalmar. Å andra sidan har invandrade tyska borgare kunnat medföra sina tjänare till Kalmar. Vi får även tänka oss att många tyskar ur lägre socialskikt kom till Kalmar som skeppsdrängar.[222]

Prästerskap, klosterfolk och kronans personal. Rangordning.

Kyrkans inrättningar ägde oftast en starkt hierarkisk uppbyggnad. Hithörande frågor har redan behandlats, varför jag inskränker mig till en sammanfattning av den socialstruktur de inneslöt.

Det prästerskap vid *Bykyrkan* som mottog Erik av Pommerns stora donation 1430 rangerade sig på följande sätt:

1. kyrkoherden
2. två ständiga vikarier i Kalmar kyrka
3. och 'allt kapitel' därstädes.

Denna indelning motsvaras av den grövre uppdelningen i Johan Wittes testamente från 1361:

1. herr kyrkoherden *(dominus plebanus)*
2. andra präster *(sacerdotes)*

Av handräckande personal kan vi utan vidare endast förutsätta existensen av en klockare. En speciell socialstruktur uppvisade givetvis *skolan*: skolmästare-elever.[223]

Varje *dominikankonvent* leddes av en prior, biträdd av en lektor och andra ämbetsmän med definierade arbetsuppgifter. I stort sett var medlemmarna indelade i prästbröder och lekbröder. De senare var kroppsarbetare och hade ringa inflytande över konventets skötsel.[224]

Även vid ett *systrakloster* kunde det finnas ett flertal specificerade ämbeten. I vilken utsträckning sådana blivit inrättade i Kalmar under äldre medeltid vet vi likväl inte. Stiftelseurkunden från 1299 antyder dock en rangskillnad, ungefär motsvarande en indelning i priorissa, korsystrar och leksystrar:

1. stiftarinnan (=1306: priorissa)
2. godsägande kvinna (=1306: *religiosa domina*)
3. kvinnor som antagit ordensdräkt med stiftarinnan.

Därtill nämner den manlig personal enligt följande:

1. en präst
2. en klerk (troligen=syssloman 1355)
3. en tjänare.[225]

Helgeandshuset har eventuellt förestått av en prästman. Någon sådan kan likväl inte beläggas under denna tid. Vid medeltidens slut var det dithörande kapellet ej fast betjänat av någon präst.[226]

Borgfögderiets personal kan likaså antas ha varit strikt hierarkiskt indelad, ehuru vi inte närmare kan fastställa rangordningen på borgen i Kalmar. Organisationens chef – fogden omtalas tämligen ofta. Övrig personal möter vi i termer som *castrenses* på latin resp. *borgara* på fornsvenska. Ett annat uttryck som förekommer är *officiales*, vilket kanske främst avser den något högre administrativa personalen. Kronan kunde även ha personal med specialuppdrag i staden, vilka stod fria i förhållande till fögderiet.[227]

Ställning i staden.

Vilken social och politisk ställning intog kronans och kyrkans funktionärer i staden? Jag skall belysa detta genom att så långt materialet tillåter söka porträttera de sociala typer som verkade inom de respektive institutionernas ramar.

Bykyrkans och prästämbetets betydelse i detta sammanhang har redan behandlats. Jag vill erinra om att de kyrkoherdar som omtalas har burit tyska namn långt in på 1400-talet och att kyrkan förefaller ha styrts i nära samförstånd med stadens råd och borgerskap.

Dominikankonventet förestods av en prior som valdes av konventet men över vars tillsättning provinskapitlet ytterst vakade.[228]

Den äldste kände priorn Ingeld ihågkoms som bifigur i »Petrus de Dacias levnadsbeskrivning av Christina av Stommeln». Petrus, som kallas Sveriges förste författare, kom nämligen att bo över vintern 1279/80 i Kalmar och lämnade då ett brev i priorns händer att vid en förestående utlandsresa medföra till Christina. Hon meddelade så småningom att det hade kommit fram, men först efter Ingelds avresa (från Köln?), vilket föranledde henne till en misslynt kommentar. Det har antagits att Ingelds resmål var Oxford, där ordens generalkapitel då hölls och att han företog resan dit som provinspriorns följeslagare.[229]

Om Torsten, prior på 1290-talet, får vi några uppgifter i handlingarna från provinskapitlet i Västerås 1291. Han mottog där två viktiga uppdrag. Dels skulle han visitera havskonventen (Visby, Reval och Åbo), dels skulle han verka som en av Dacias fyra generalpredikanter.[230]

Ingeld och Torsten framstår som betydande dominikaner med internationell verksamhet inom ordens ram och förmodligen med lång utrikes utbildning som bakgrund. I Kalmar bör de härigenom ha besuttit en avsevärd auktoritet.

Andra dominikaner möter vi uteslutande som namn. Detta tillåter åtminstone konstaterandet att namnskicket bland Kalmars dominikaner har varit mindre entydigt än bland andra här studerade grupper. För att ta ett exempel, känner vi från åren 1290/91 namnen på en handfull kalmarbröder. Dessa var förutom priorn Torsten, bröderna Petrus och Nikolaus, som förrättade uppgifter i Värend, brodern Östen som reste för att studera, samt bröderna Arnold och Andreas, som

skickades till andra konvent. I deras ställe kom broder »N. finländske».[231] Två namn var nordiska, tre allmänkristna, ett tyskt och ett obestämbart i den lilla populationen. Dominikanordens provinskapitel kunde efter behov flytta medlemmarna mellan de nordiska konventen. Kalmarbröderna kan till sin härkomst ha varit danskar och norrmän, likaväl som svenskar och tyskar. I varje fall kan de inte förutsättas ha haft någon lokal familjeförankring. Som vi sett samarbetade orden emellertid med kronan, biskopsmakten och de lokala stormännen. Det betyder att bröderna i frågan om tyskt och svenskt i Kalmar måste anses ha företrätt svenskheten.[232]

Systraklostret av samma orden grundades av Margareta Gustafsdotter. Stiftarinnan var av uppsvensk börd. Hon tillhörde högfrälset och var hemvan i riksrådsätternas miljö. Hon ledde klostret från grundläggningen 1299 och omtalades ännu 1324 som priorissa.

I en formulärsamling nämnes en priorissa 'K' i Kalmar, på allmänna grunder härförbar till 1300-talets förra del. Initialen kan vara fiktiv, men leder ändå tanken till den Kristina Glysingsdotter som intogs i Klostret ca 1315, särskilt som några andra av formulären anses ha sitt ursprung i 'äkta skrivelser' rörande ätten Glysings förhållanden. Denna kring Kalmar besuttna ätt hade holsteinskt ursprung, men liksom andra invandrade adliga försvenskades den snart.[233]

Företrädare för smålandsfrälset hade visat betydande intresse för att få klosterstiftelsen till stånd. Det visade sig sedermera vara ur deras snäva krets som korsystrarna främst rekryterades. Det fordrades att dessa var välbärgade. I ett brev från 1345 har linköpingsbiskopens uppbördsman Olov Kasi redogjort för det betryck han råkade i då hans döttrar inträdde i klostret. För deras utrustning, kläder m.m. tvangs han att sälja en gård i Jönköping som han förut givit sin hustru och ersätta henne med jord på annat håll, köpt för 26 mark.[234] Utöver sådana kostnader som framträder här, fordrades ingift till klostret av gods för en systers fortsatta underhåll. Som förut nämnts, måste vi emellertid räkna med att det inom klostret även fanns en grupp arbetande systrar, vilka intagits utan egna gods.

Om systrarna själva hade någon social betydelse i staden må vara osagt. Viktigast är kanske att klostret i Kalmar bildat en fast punkt för lantfrälset. Obestridligt är vidare att det utgjorde en ekonomiskt betydelsefull inrättning i kraft av växande jordegendomar. Dessa förvaltades av sysslomannen, som förmodligen var identisk med den klerk med tjänare som skulle tillsättas vid sidan av en präst enligt grundläggningsbrevet. Som sysslоman nämnes 1355 en herr Hemming, tydligen en f.d. präst av svensk börd. Kanske var han identisk med den Hemming resp. Hemming Pettersson som återkommer i 1368 års pundtullmaterial.[235]

Av *kronans* folk i Kalmar är det nästan bara fogdarna som personligen framträder i materialet. Den äldste kände kalmarfogden är den vid mitten av 1200-talet mycket mäktige Magnus Bengtsson. Han var lagman i Östergötland och nära släkt med kungahuset. Hans son Bengt Magnusson efterträdde honom på 1260-talet som lagman. Ett oklart formulerat brev från denna tid kunde tyda på att han även hade övertagit en hög ställning i Kalmar. Men även om detta osäkra belägg lägges åt sidan, har jag kunnat visa här ovan, att Bengt med lagmanskapet förenade en politisk ställning som tillät honom att utföra handlingar vilka eljes bara tillkom furstar. Beläggen på detta hör på det hela taget hemma i området söder om själva Östergötland, särskilt det distrikt som skulle komma att bilda Kalmars fögderi. Där har ätten även varit en stor godsägare.

Den därnäst med namn omtalade fogden är Karl Tydiske, som på 1290-talet hade varit kung Birgers lärare. Han var bror till Nils Kettilsson, vilken slutade som ärkebiskop. Bröderna hade en central ställning i det kungligt-kyrkliga blocket under inbördesstriderna vid 1300-talets början. Karls anknytning till Kalmar kan ha varit kortvarig och är endast känd genom det sätt varpå den upphörde. Kung Birger nödgades nämligen 1308 godkänna att fästena Kalmar och Borgholm efter Håtunaleken 1306 hade överlämnats till hertigarna Erik och Valdemar av Karl Tydiske, 'vår dåvarande fogde på dessa borgar och av övriga slottsmän därstädes'. Kalmar torde han ha frånträtt senast under vårvintern 1307.[236] Att Karl innehade fögderierna på bägge sidor av Kalmarsund ger intryck av ett exceptionellt arrangemang och sammanhängde möjligen med det kritiska läget.

Sålunda övergick Kalmar i hertigarna Eriks och Valdemars händer. Den förste som vi vet har hållit borgen å deras vägnar är Karl Elinasson, även han en historiskt gripbar gestalt. Det har t.o.m. dragits slutsatser rörande hans utseende i litteraturen, detta med utgångspunkt från ett svenskt annalverk där han kallas *dominus Carolus Elene filius dictus Kolpöye*. Det egendomliga tillnamnet har antagits »angifva, att mannen ifråga haft ovanligt utstående ögon». Saken kan emellertid även avfärdas som en textförvrängning.[237] Det som på konkret grund kan sägas om personen och fogden Karl finner man i hans härstamning, väg till fögderiet och de spår detta avsatt.

Han tillhörde den första kända generationen av en 1300-talsätt, kallad Sparre av Aspnäs, vilken har karakteriserats som högfrälse. Ätten ägde stark uppländsk anknytning. Karl begrovs liksom andra släktingar hos sigtunadominikanerna.[238]

Karl Elinasson står i Erikskrönikan som en av hertigarnas tidigaste anhängare, sårad i Valdemars tjänst vid Agna bro 1304. Möjligt är att han led ekonomisk skada under deras följande landsflykt. Han hörde således till veteranerna i hertigarnas krets. Som kalmarfogde framträder han 1311, 1312 och i ett odaterat

diplom, möjligen från 1315. Slutligen bör det vara honom krönikan nämner bland dem som efter Nyköpings gästabud skyndade till hertigarnas försvar:

»herr Karl *aff kalmara*
han lät bud om landen fara
och samlade smålänningarna»
(Ek. v 3984ff, normaliserad stavning)[239]

Möjligt är att han hade tillträtt fögderiet redan 1306/07 och mottagit borgen av Karl Tydiske. Antagandet grundar sig på vetskapen om att dessa herrar ur fiendeläger en gång har träffats under belevade former, då Karl Elinasson mottog en dyrbar gåva av den andre (se nedan).

Den senares fögderi bär liksom Karl Tydiskes prägel av att vara ett ämbete som förvärvats i furstetjänst och inte genom ställning i trakten. Däremot skulle ätten Sparre av Aspnäs senare komma att få viss förankring i kalmartrakten. Under Karls fogdetid uppehöll sig även brodern Gustaf inom fögderiet. Karls son Lars ägde jord på Öland och i Tjust, en annan son – Arvid – som blev en framstående präst, innehade Ålems kanonikat vid Linköpings domkyrka, vilket stiftades på grundval av hertigarnas testamente.[240] Som jag tidigare har visat finns det skäl att i denna familjekrets se initiativtagarna till helgeandshuset i Kalmar.

Den härnäst kände fogden Sune Jonsson (Bååt) hade haft förvaltningsuppdrag på olika håll i riket innan han 1329 påträffas i Kalmar. Därmed hade han återbördats till den trakt där hans släktintressen var förankrade. Han blev senare lagman i Värend.[241]

Efter honom följde fogden Ulf Åbjörnsson (Sparre av Tofta). Han kallas visserligen inte kalmarfogde i någon bevarad urkund, men i sen avskrift finns en rad uppgörelser bevarade mellan honom och den småländske riddaren Nils Dannes (Bielke) från åren 1335–40, enligt vilka den senare å Ulfs vägnar utövade kunglig rätt och uppbar skatter i vissa av Värends härader. Två sådana brev från 1335 respektive 1337 är daterade i Kalmar. På grundval härav har man velat anta att Ulf var borgherre här. Vid denna tid hade emellertid kung Magnus till sina »tjänstemän» nödgats pantsätta bl.a. sin 'mäktiga borg och stad Kalmar med alla de land och ingälder som därunder ligga'. Det har därför legat nära till hands att i Ulf se en panthållare eller dennes fogde. Det är inte otänkbart att flera stormän haft andel i panten. En alternativ förklaring vore att Ulf bevakade kronointressen i Småland som inte ingick i panten.[242] I alla händelser har alltså Ulf Åbjörnsson företrätt kronan i trakter av betydelse för Kalmar, varför han bör uppmärksammas i detta sammanhang.

I många avseenden påminner han om föregående kalmarfogdar. Han var av uppsvensk börd, son till en av hertigpartiets ledande krafter, drotsen Åbjörn Sixtensson. I sitt andra gifte, som ingicks ungefär samtidigt som han framträdde i Kalmar, äktade han Märta, dotter till nyssnämnde Sune Jonsson, vilken han efterträdde som lagman i Värend kort före sin död. Ulf förenade således liksom svärfadern förvaltningsuppdrag med lokal maktställning. Tecknen har tytts så att kronan höll på att förlora greppet om kalmarfögderiet till förmån för det allt mäktigare värendsfrälset.[243]

I Arvid Karlssons testamente, uppsatt i Avignon 1340, förordnades om ett schackspel *(ludus scacorum)* som han hade ärvt av sin far, Karl Elinasson. Denne hade fått det av sin företrädare som kalmarfogde, Karl Tydiske. Jag har fäst mig vid detaljen, eftersom den ger viss relief åt bilden av de båda kalmarherrarna. Schack betraktades som ett ytterst elegant, närmast depraverat tidsfördriv. Sammanhanget bör tolkas så, att borgen i Kalmar förestods av till livsstilen höviska världsmän.

En samtida, litterärt färgad karakteristik av Ulf Åbjörnsson berättigar till samma slutsats. Dennes personlighet nagelfars nämligen i två av heliga Birgittas uppenbarelser, nedtecknade i anledning av hans bortgång. Med utgångspunkt från indelningen i sju huvudsynder beskrivs han som en rik, vacker, fåfäng, bördsstolt, otillräckligt from och lättsinnig i sitt språk, vilket kunde 'förleda andra att höra och tänka lättfärdiga ting'. Dessutom åt han för mycket. Men då han mot slutet ångrade sig och ändå hade några goda sidor, och då hustrun givit allmosor för hans själ, fann Birgitta att han räddats undan djävulen. Helt oavsett om beskrivningen är rättvis eller ej, torde den – ehuru färgad av en starkt avvikande tendens – återge samma slags riddargestalt som Erikskrönikan anses idealisera.[244]

Makten i staden

Det i och för sig otillräckliga materialet uppvisar ett par tydliga tendenser rörande det sociala och politiska tillståndet i det tidigmedeltida Kalmar. Borgerskapet ter sig starkt tyskbetonat under det att stadens institutioner i större utsträckning synes ha befolkats av företrädare för inhemska intressen. *Stadens befolkning torde således ha bildat två mycket bestämda block, som inte bara företrätt skilda nationaliteter, utan även skilda stånd och livsformer.* Mot den bakgrunden kan man undra om inte den tidens Kalmar var en plats som sjöd av motsättningar. Det finns likväl inget att peka på under perioden som kunde tyda på att spänningarna var av allvarligare art. Stadens fortbestånd har åtminstone inte äventyrats härav.[245]

Hur har balansen varit mellan de båda grupperingarna? Svaret på den frågan får ta formen av några reflexioner kring de resultat som härovan framkommit.

Att den tyska invandringen till Kalmar satt in senast under 1200-talets förra del är ofrånkomligt. Eftersom överhuvudtaget ingen med visshet svensk borgare kan antecknas före 1350-talet, föreligger möjligheten att ståndet länge förblev rent tyskt. Köpmannakåren var kommersiellt beroende av hansastäderna. Åtminstone

till en del bestod den av unga företrädare för handelshus i städer som Lybeck, vilka verkade en tid i Kalmar för att sedan återvända.

Vi kan egentligen inte uttala oss om hantverkarnas och de allra lägsta samhällsskiktens härkomst. I någon mån har de nog utgjorts av tyskar, men det kan samtidigt tänkas att andelen svenskar ökade, ju längre ned man kom på den sociala skalan.

Men det fanns också en svensk »elit», bestående av folk i kronans och kyrkans tjänst. Detta motverkade att eventuella spänningar mellan de fattigare grupperna och de förmögna borgarna blev en nationell motsättning mellan tyskt och svenskt.

Huruvida borgerskapet ändrade karaktär under den här undersökta perioden kan inte avgöras. Materialet tillåter mera sällan att förändringar påvisas.

Anmärkningsvärt är dock, att antalet kalmarborgare som omtalas i lybska källor blir påtagligt fler från och med 1330-talet. Härtill kan visserligen många orsaker finnas, men det är av intresse att kunna peka på andra förändringar som också inträdde vid denna tid. Sålunda var fögderiet för en tid skilt från kronan. Vidare framträdde nu stadens råd med en självständighet som gick utöver vad som anses ha varit det normala för en svensk stad.

Ansatser till ett patriciat inom Kalmars borgerskap skönjes i materialet först omkring sekelmitten. För den tid som följde efter 1361, går det betydligt oftare att belägga hur ledande borgare markerat sin värdighet genom altarstiftelser vid stadens religiösa inrättningar och genom godsköp på landsbygden. Från denna tid kan vi även se ansatser till att rådsplatserna gick i arv.

Vad som här anförts tyder på att den allmänna förtyskning och utveckling mot starkare borgerskap som Kalmar undergick efter 1361 kan ha haft sin förhistoria under de senare årtiondena av Magnus Erikssons regering.

Det har visat sig att svenska intressen i det tidigmedeltida Kalmar var väl företrädda bland personer av lärdom och hög börd, främst inom klosterväsende och förvaltning. Därför är det svårt att uppfatta Kalmar som en vid denna tid socialt och kulturellt av tyska borgare *dominerad* stad. De fogdepersonligheter som skymtar ger således intryck av att ha varit mycket världserfarna. Till sitt förfogande hade de kraftfulla maktmedel. Priorerna och prästbröderna bland dominikanerna kan i vissa avseenden antas ha utgjort en betydelsefull grupp. Klosterstiftarinnan Margareta Gustafsdotter hörde till samma riddarklass som fogdarna. Korsystrarna härrörde i allmänhet ur det lokala frälset.

Det högre svenska samhällsskiktet manifesterade sig kulturellt och socialt genom byggen och stiftelser. Härskarmakten har gjort stora insatser genom uppförandet av borgen, måhända har den även bidragit till Bykyrkans och brödrakonventets uppkomst. Högfrälset har också gjort viktiga insatser i Kalmar, varom systraklostret och Helgeandshuset vittnar. Bakom detta skymtar en demografiskt och realpolitiskt betingad förklaring.

Jag syftar på Kalmars förhållandevis stora politiska och strategiska betydelse, som föranledde sammandragning här av militära resurser, inför eftervärlden främst manifesterade i borgen, som ju tydligen var den främsta i Magnus Erikssons rike, Sverige, Norge och Skåne. Kanske det även fanns någon underliggande politisk tanke bakom att systraklostret (det tredje i riket inom tiggarordnarna) med värendsfrälsets stöd förlades hit år 1299. Frågan är berättigad eftersom verket genomdrevs så långt från stiftarinnans hemtrakter, där hennes stora egendomar också låg. Till kronans och andliga institutioner knöts en i förhållande till stadens litenhet talrik personal. Detta svenska, institutionella inslag i Kalmar ger intryck av att ha tillkommit genom en »nationell kraftsamling».

Konfrontationen i Kalmar mellan tyska borgare och svenska »feodalherrar» och svenskbetonade institutioner förefaller som helhet att ha utmynnat i en viss jämvikt under äldre medeltid. Det har krävts särskilda svenska ansträngningar att uppnå detta. Om de under 1330- och 1340-talen iakttagna tecknen på långtgående kommunalt självstyre sammanhänger med en styrkeökning hos det tyskbördiga borgerskapet är likväl osäkert. Det kan vara kronan som har försvagat sin representation. Magnus Erikssons förvärv av Skånelandskapen 1332 bör ur rikspolitisk synpunkt ha minskat nödvändigheten att satsa militära resurser på Kalmar under denna tid. I det långa loppet övergav kronan likväl inte Kalmar. Ett exempel härpå är bestämmelsen 1345 att det lokala frälsets vapensyner skulle hållas här. Detta medförde att kungen inför borgerskapet årligen kunde demonstrera de militära reserver, som han kunde hoppas förfoga över i grannskapet.

Kalmar var ju inte en sluten värld innanför sin ringmur. Tvärtom var dess grundkaraktär till stor del rörlighet: varor fördes in genom en port och ut genom en annan, skepp löpte in i hamnen, lossade och lastade och styrde åter ut, bondeforor kom och gick, kung och stormän anlände, tömde visthusen under några veckor och drog vidare. Mot de perspektiven bör man inte överbetona de spänningsmoment som kan ha funnits *inom* samhället Kalmar. Var och en som bodde i staden under denna tid hade vissa grundläggande intressen gemensamma, vilka stod i samband med stadens samspel med yttervärlden, något som allas försörjning mer eller mindre berodde av. Den äldre medeltidens Kalmar ställer oss därför slutligen inför ett annat klassiskt motsatsförhållande: det som råder mellan dem som producerar de nödvändiga existensmedlen och dem som kommer i åtnjutande av dessa i andra hand.

KALMAR I DET EKONOMISKA OCH POLITISKA LIVET

Förbindelsenätet

Medeltidens städer och övriga omsättningsplatser baserade sin existens delvis på att skapa, delvis på att förmedla varor och impulser mellan olika mer eller mindre avlägsna trakter. Kalmars utveckling under äldre medeltid borde därför nära sammanhänga med hur stadens geografiska läge var anpassat till dåtidens bosättningsmönster, varuproduktion och förbindelselinjer inom ett större område.

Det sparsamma material som belyser Kalmars äldre medeltid tillåter naturligtvis inte någon allsidig kartläggning av de faktiska förhållandena. Likväl framstår kunskap om det nätverk av förbindelser, inom vilka staden fungerade, som en möjlighet att vidga förståelsen av dess allmänna utveckling. Det är därför motiverat att noga undersöka vad vårt fragmentariska material meddelar härom under den aktuella perioden.

Den ort som i ett eller flera avseenden dominerar ett område brukar kallas dess centralort därvidlag. Det har framgått, att Kalmar fullgjorde centralortsfunktioner inom ett omland i trakterna av Kalmarsund. Man kan emellertid även se Kalmar som en perifer småstad, vars funktioner i vissa sammanhang underordnades orter i Östergötland eller norra Tyskland. Dessa kunde i sin tur vara underordnade metropoler i södra och västra Europa.[1]

Vi kan således skilja mellan förbindelser av kort räckvidd med stadens eget *omland* och sådana av lång räckvidd med den eller de delar av *omvärlden*, som staden samverkade med utan att därför ha dominerat dem.

När man talar om en stads förbindelser går tankarna kanske främst till varuhandeln. Här skall likväl alla slag av rumsliga samband beaktas. Två huvudfunktioner framträder vid sidan av handeln, nämligen politik och administration, vilka väl kan sägas vara olika sidor av begreppet maktutövning. Hit kan man under äldre medeltid räkna rättsväsendets samt den världsliga och till stor del även den kyrkliga förvaltningens centrala funktioner.[2] Därtill kommer sådana företeelser som har följt handel och maktutövning mer eller mindre tätt i spåren, samt till sist också uppgifter som helt allmänt avslöjar förbindelser, utan att klargöra av vad slag.

Centralort – omland

En översikt från 1300-talets början.

Vilken roll spelade den tidiga medeltidens Kalmar i den omgivande landsbygdens liv? Frågan får en ansats till samlat svar i en på egendomliga vägar till nutid bevarad källsamling, vilken lämnar en, låt vara spröd, helhetsbild. Utgångspunkt är en socken i Kalmars omland.

Det är en samling brevformulär (dvs. »brevställare») som med vissa reservationer kan tillmätas sådan innebörd. Den ingår som ett särskilt block i en större formulärsamling från 1300-talets slut, vilken tillkommit i Linköping men senare ägts av klostret i Vadstena. En särskild svit på 23 brev, som intagits i den större samlingen, är unik därigenom att den torde vara sammanställd ur en sockenprästs brevsamling. Person- och ortnamn är visserligen ofta fiktiva, men tillräckligt mycket återstår för att klargöra att denne bör ha varit verksam i kalmartrakten.

I ett av formulären förekommer en kyrkoherde med namnet Algot. Man har tänkt sig, att denne kunde vara den arkivbildande prästen och velat identifiera honom med en kyrkoherde i Åby sn norr om Kalmar, som verkade under förra delen av 1300-talet.

De 'äkta skrivelser', som kan urskiljas bakom de något utslätade formulären, kan hänföras till 1300-talets tidigare del. Kalmar omnämnes flera gånger.[3] Att det sker i en formulärsamling äger sitt särskilda intresse, eftersom en sådan skulle tjäna som mönster. När den som redigerade samlingen vid 1300-talets slut har bibehållit namnet Kalmar i vissa sammanhang, kan vi anta att ifrågavarande tillfällen var sådana då Kalmar (eller annan motsvarande stad) hade en återkommande

funktion i en lantsockens liv. Denna reflexion har mer allmän räckvidd, men det är givetvis här en lycklig omständighet att det uttryckligen är Kalmar som omtalas.

Förutom när det är fråga om bröllop inom högre samhällsklasser, dyker stadens namn upp i samband med hänvändelser till kyrkliga och världsliga institutioner i Kalmar. En flicka skulle sättas i *klostret* för att uppfostras, en gosse skulle gå i *skolan*, ett testamentslegat tillföll *brödrakonventet. Rådet* och *borgerskapet* tillskrevs i en affärsangelägenhet med rättsliga implikationer. Den sistnämnda skrivelsen kan måhända även tolkas som tecken på handelsförbindelser, eftersom kyrkoherden Algot där bad kalmarmyndigheterna att ta fast hans hans gäldenär Petrus, en f.d. kalmarborgare, som avvikit och nu åter skulle vistas i staden.

En medeltida innehållsförteckning över de 23 breven har även publicerats, vilken på ett enkelt sätt visar sammanhanget och karaktären hos den helhet ur vilken kalmarnotiserna framträder. En grupp behandlar således giftermål, följd av några brev om hur barn sändes till uppfostran och skolgång. Släktingars sjukdom och arv utgör ett annat tema. 10 av de 23 skrivelserna kan likväl karakteriseras som affärsbrev i vid bemärkelse.[4]

Visserligen torde samlingen överbetona förhållanden som rörde samhällets överskikt. Allt som allt ger den ändå från prästgårdshorisont en belysande rundmålning av livet i en medeltida lantförsamling och dess kontakter med yttervärlden, vari centralorten – i detta fall Kalmar – intog en rangplats. En väsentlig aspekt av Kalmars betydelse saknas dock, nämligen fogdens och borgens omlandsfunktioner.

Så långt omlandets kalmarbild, tagen direkt ur en kringblickande källa från 1300-talet. Låt oss nu vända på frågan: Vad betydde omlandet för Kalmar vid ungefär motsvarande tid?

Kalmar som centralort. Dominans och beroende.

En medeltida stad var inte primärt producerande annat än i undantagsfall och då endast i något enstaka avseende (t.ex. om där fanns en gruva eller ett fiskeläge). Kalmar omgavs liksom andra städer av invånarnas kåltäppor och kreatursbeten, men på detta sätt kunde staden inte försörjas. Städer av Kalmars storlek kunde inte klara sig utan tillförsel av livsmedel, råvaror för tillverkning av kläder och andra bruksföremål, bränsle, byggnadsmaterial m.m. Men behovet av omgivningarnas produktiva förmåga stannade inte vid detta.

För att motivera sin existens måste en stad som Kalmar dra till sig en betydligt större varumängd än vad stadsborna själva konsumerade. Den överskjutande mängden skulle endast omsättas i staden och därefter åter skickas ut på handelsvägarna.

Vi känner framför allt till två »system» med vilka varor drogs in till medeltida städer, (1) handel och (2) uppbörd.[5]

Som framgår av ett föregående kapitel förelåg vid Kalmars uppkomst inte någon rumslig enhet, som skulle kunna bilda ett naturligt omland åt staden. Småland utgjorde ju en lös gruppering av bygdelag, vilka genom lång kust och lång gräns mot Danmark hade rika möjligheter att undvika Kalmars inflytande, både kommersiellt och politiskt.[6] Det gällde således för den unga staden att bilda ett omland och binda det till sig.

Vi har även sett hur ett politiskt-administrativt omland efter ett något flytande stadium, kännetecknat av de östgötska lagmännens dominans i området, antog fast form i samband med det stora borgbygget. Redan innan borgen stod färdig hade uppenbarligen dominikanerna genom sin uppsökande verksamhet bildat ett omland, vars befolkning vid besök i staden inte bara fann gudstjänstlokal utan även i konventet fann ett »servicehus» med mångsidigt utbud av tjänster. Brödernas enkla framträdande bör i förening med den höga utbildning de ofta ägde ha gjort dem särskilt ägnade att underlätta umgänget mellan stad och land.

Fögderiet och dominikanerna bidrog genom sin uppbörd resp. allmoseinsamling till stadens försörjning, åtminstone såtillvida att de underhöll sin egen personal. Systraklostret torde också ha varit i stånd att ordna sin elementära tillförsel från de egna godsen. Godsägande institutioner blev med tiden även Helgeandshuset och Bykyrkan.

I vilket förhållande stod köpmännen och hantverkarna till landsbygdens invånare? Hade stadsborna något grepp om smålänningarna som gjorde att de säkert fick de leveranser, varav de borgerliga näringarna till stor del berodde? Rörande sen medeltid föreligger undersökningar, som visar att frälseståndens avrads-, skatte- och tiondeöverskott ofta såldes i städerna, där man vanligen stod i fast förbindelse med enskilda köpmän. Det förekom emellertid även, att kyrkliga och världsliga stormän exporterade sina varor på egna skepp.[7]. Den äldre medeltidens inrikeshandel har däremot knappast alls behandlats i forskningen. Källmaterial saknas på det hela taget. Hur samspelet mellan producenter och städer var *tänkt* att fungera får vi dock ett begrepp om i stadsprivilegierna, särskilt i den brevsvit som har bevarats från Jönköping.

Det synes ha varit en primär strävan att skydda denna stad från konkurrens. 1284 fick den fasta årsmarknader och garantier för de tillresandes säkerhet. Eljes förbjöds andra städers borgare att driva handel i staden utan jönköpingsbornas samtycke. Landsköp förbjöds och alla 'köpare i Småland' skulle bosätta sig i staden. Endast där fick yrkeshandel ske. 1349 skulle bestämmelserna mot landsköp komma att skärpas i många avseenden. I 1288 års brev tilldelades Jönköping ännu en marknad – nu tydligen veckomarknad – under förutsättning att en kunglig växlare kontrollerade handeln med silver.[8]

Som helhet förefaller omlandsproblemet vara tänkt att lösas genom påbud. Liknande privilegier och praktiska skyddsingrepp kan beläggas även för andra städer före 1350 samt i den kort efter seklets mitt fullbordade stadslagen.[9]

Stadsbornas egna organ hade tydligen inga direkta styrmedel gentemot omlandet. Att döma av jönköpingsbreven skulle de enbart invänta lantmännens marknadsresor. Ansvaret för att bönderna infann sig i staden bör följaktligen ytterst ha vilat på kronans fogde och på landsrättens vårdare.

Jönköping var något av en motpol till Kalmar på norrsidan av »smålanden». Man kan därför anta, att de båda städerna stod inför likartade omlandsproblem. Förbudet 1284 mot landsköp till Jönköpings förmån, som endast kännes i en svensk översättning, lyder med normaliserad stavning: 'Ingen köpare i Småland vare sig bonde eller köpman skall bo på bygden, utan allenast i torgstaden'.[10]

Enligt denna formulering skulle Jönköping kunna tänkas ha haft hela Småland som legitimt omland. Så har den även blivit tolkad.[11] Det synes dock alldeles osannolikt att Kalmar utsattes för någon närgången konkurrens från detta inlandscentrum, vars utrikeshandel skedde via Söderköping, Lödöse och efterhand även Halmstad. Man får utgå från att originalurkundens formulering varit vag eller att översättningen missat något.[12]

Man torde kunna förutsätta att Kalmar skyddades av liknande bestämmelser.

Däremot kan man betvivla, att ett sådant skydd *fungerade* i önskvärd utsträckning. Landsköp, gränshandel och lantseglation förblev segslitna problem i smålandsdistrikten, liksom på många andra håll, aktuella ännu efter medeltidens slut.[13]

Här och var i diplomen finner vi glimtar av hur inrikeshandeln praktiskt fungerade. I vissa städer kunde lantpräster och frälsemän vara husägare.[14] I Stockholm har emellertid detta uttryckligen förbjudits på 1290-talet.[15] Det vanliga torde ha varit, att stormännen redan vid denna tid kanaliserade sin varuhandel till enskilda köpmän, med vilka de upprätthöll långfristigt löpande, ömsesidiga krediter. Detta framgår av skulder och fordringar inskrivna i åtskilliga testamenten.[16] Man kunde även hålla sig med en speciell »värd» bland borgarna. Första gången detta belägges torde vara i den vid Vätterns sydända hemmahörande Åsmund Långs testamente från 1310, där en fordran som han hade på sin »värdinna» i Skänninge efterskänkes.[17]

Stormännens och prästernas handelsförbindelser framgår i övrigt av deras ofta yppiga bruk av utländska handelsvaror, såsom tyger, vin, ädla stenar, ädelmetaller med mera. I vissa fall synes de också vid denna tid ha kringgått de inhemska städernas borgare och upprättat direkta handelskontakter med köpmän i främmande städer.[18]

Furstars och biskopars handelsförbindelser kan ha varit ännu mer vidlyftiga. Ett imponerande exempel på detta ger hertigen och biskopen Bengts efterlämnade skulder, som hans efterträdare på linköpingsstolen år 1301 nödgades ta upp i sitt testamente. De omfattade 39 poster, vilkas sammantagna belopp översteg 4000 mark penningar, i huvudsak skulder till borgare med tyska namn.[19]

Således är det – kanske inte oväntat – landsbygdens överskikt, som kan visas ha trätt i handelsförbindelse med städernas borgare. Man gjorde det väl främst för att man i dessa kretsar förfogade över agrara överskottsprodukter som hos städernas köpmän kunde omvandlas i pengar eller köpmansvaror. Om de egentliga producenterna – allmogen – kunde saluföra eventuella överskott från de enskilda små gårdarna är ovisst och i varje fall oåtkomligt för vår kunskap. I städernas närmare omgivningar är det väl inte osannolikt att så kunde ske. Att stormännens landbor svarade för transporter av sina herrars avradsöverskott in till städerna är även troligt. Förhållandet belägges för bland annat Kalmars del i den s.k. »Växjöstadgan» år 1414.[20]

Omlandets utbredning.

När vi skall ta ställning till frågan om vilka trakter Kalmars omland bestod av, bör särskild uppmärksamhet ägnas uppgifterna om institutioner i staden, som utförde bestämda funktioner i till omfånget fastställda distrikt:

1. Fögderiet uppgavs år 1315 omfatta landen *Möre, Norrabygd* (nu: Stranda), *Handbörd, Aspeland, »Fiholm»* och *Tjust.*
2. Dominikankonventets »fattigtiondedistrikt» uppgavs år 1422 ha omfattat *Möre, Öland* och *»Syherd»* (= ett större distrikt kring Emån) alltsedan omkring år 1250.

Detta är uppgifter om »rådande tillstånd», som har förutsatt regelbundet återkommande samfärdsel mellan de nämnda landen och Kalmar. De kan kompletteras med andra upplysningar, vilka visar att fögderiets och konventets respektive omland vid andra tillfällen delvis hade annan utbredning, att vissa funktioner kunde nå ett vidare område etc.

När det gäller stadens övriga samspel med omlandet är vi betydligt sämre ställda. Här saknas motsvarande överblick. De medeltida breven innehåller en splittrad samling belägg på förbindelser av olika slag, på vilka vi kan grunda vissa sannolikhetsresonemang.

På kartan (fig 6) redovisas antalet år då förbindelse av något slag har kunnat beläggas i de bevarade diplomen mellan Kalmar och de intilliggande »smålanden» under de 150 åren mellan 1200 och 1350. Materialet är givetvis ytterst tunt, vilket närmare framgår av en som bilaga anförd tabellredovisning (bilaga 3). Ändå torde kartbilden i grova drag visa inom vilka ramar omlandet får sökas, nämligen i trakterna kring Kalmarsund och

landen närmast därbakom, under det att Smålands norra och västra områden inte har avkastat många belägg.

Borgens och dominikankonventets väsensskilda, men i huvudsak administrativa omlandsfunktioner sträckte sig således över kalmarsundskusten och de mindre landen längs Emån. Fögderiet fortsatte dessutom in i Tjust. Den väsentliga skillnaden är, att dominikanerna även säges ha verkat på Öland. Dessa områden sammanbindes av sundet och av de nordvästifrån kommande åsarna och åarna, vilket styrker antagandet, att omlandet i strängare ekonomisk mening fanns här.

Borgens och dominikankonventets uppbördsrevir har varit smalare än det område som framkom på basis av det totala antalet belagda förbindelser. I de förra stod Värend och Njudung utanför. Vi erinrar oss då, att dessa båda inlandsdistrikt genomströmmades av vattensystem som ledde mot andra, danska kuster. Deras eventuella anslutning till Kalmar ter sig följaktligen tveksam, trots att jämförelsevis många förbindelser med staden kunnat påvisas. Förklaringen till detta kan sökas i källsituationen.

I Njudung låg Nydala kloster, vars förtjänster som arkivbildare redan har berörts. Dess bevarade material är relativt brett redan för tiden kring år 1200. En kalmarförbindelse som rört Nydala har därför haft jämförelsevis stor chans att slå igenom i skriftligt källmaterial. Detta har gynnat Njudung men även Värend. Dessutom har de sparreska kopieböckerna varit av betydelse för att lyfta fram Värend i detta sammanhang. I dem har ett betydelsefullt material rörande några av traktens ledande frälsesläkter bevarats.

För kusttrakterna var i stället Kalmars systrakloster den ur vår synpunkt viktigaste arkivbildaren.[21] Dess grundläggning 1299 kan därför skjutas fram som främsta förklaring till det ökade antalet uppgifter från och med denna tid.

Speciella omständigheter har således fordrats, för att förbindelser skulle komma att dokumenteras. Den viktigaste förutsättningen synes ha varit, att en pålitlig arkivbildare varit berörd.

Vid studiet av det tidigmedeltida Kalmars omland synes vi alltså behöva arbeta med tre skilda regioner:
1. Ett kärnområde där både fogdar och dominikaner hade sin uppbörd, bestående av Möre och landen kring nedre Emån.
2. Öland och Tjust där endast endera verkade.
3. Värend och Njudung, som framhäves av källäget men vilkas anknytning till Kalmar av andra skäl ter sig osäker. Härav väckes vissa frågor.

Utgjorde Möre och bygderna kring Emån stabila delar av omlandet? I vilken utsträckning ingick Öland och Tjust? Hörde de båda på grund av källmaterialets ursprung överrepresenterade landen Värend och Njudung överhuvudtaget dit? Kan det vara bestående skillnader mellan uppbördsomland och handelsomland som framträder, eller är det tillfälliga skillnader? Något enhetligt, »naturligt» omland till Kalmar framträder således inte under äldre medeltid. Bilden är sammansatt. De ifrågavarande bygdernas betydelse för staden får övervägas en i sänder.

Möre – det distrikt där Kalmar växte fram – kommer först i tur. Beläggen på förbindelser mellan detta land och Kalmar kan på det hela taget sättas i samband med administration. Den redan inledningsvis åberopade formulärsamlingen ger en bredspektrig bild av Kalmars betydelse för en socken som troligen har legat i Möre. Främst är det stadens institutioner som källsviten uppmärksammar. Möre bidrog till dominikanernas underhåll och ingick 1315 i fögderiet. 1312 gav kalmarfogden och stadens råd gemensamt Lybeck en tidsbegränsad fiske- och handelskoncession där. Systraklostrets tidigaste godsförvärv gjordes också i Möre vid 1300-talets början.

Här föreligger emellertid även uppgifter som kunde tänkas ha att göra med handel. Vad vi konkret underrättas om är två fall av skuldsättning. Det ena hämtas ur en i sen tid upptäckt och mycket omdiskuterad källa från 1270-talet. Vi finner där en förteckning över skuldposter, som synes ha gällt mellan prosten 'P' i Möre och fem stadsbor: 'Gerhard', 'Konrad', 'slaktaren', 'månglerskan' och 'Mateus'. Prosten bodde vid denna tid troligen i Ljungby, under det att stadsfolket med all sannolikhet var kalmarbor.[23] Det andra fallet är kyrkoherden Algots (i Åby?) krav under förra delen av 1300-talet, att hans gäldenär, den f.d. kalmarborgaren Petrus, skulle arresteras.

Säkert har Möre redan från början anslutits till Kalmar på olika sätt. Centralmaktens andel i stadens uppkomst torde ha bestått i att man överförde resurser, vilka förelåg på annat håll i Möre, till stadsbygget. När ett mer omfattande fögderi skapades i anslutning till den under 1200-talets senare del uppförda större borgen, har givetvis detta närmast liggande distrikt kommit att ingå. På samma sätt bör flertalet andra omlandsfunktioner utan svårighet ha gjort sig gällande här. Möres betydelse för stadens varuinförsel kan antas ha knutits till försörjningen i egentlig mening, dvs. stadsbornas livsmedelskonsumtion. Inte minst bör förhållandet, att mörebygden i motsats till angränsande trakter var lämpad för spannmålsproduktion, ha varit betydelsefullt.

Den utsträckta och kustbundna bygden kan dock ha kringgått Kalmar i kommersiella sammanhang. Den internationella farleden strök tätt förbi dess holmar och åmynningar. Herrar och bönder kunde bedriva egen seglation.[24] Den nyssnämnda koncessionen för lybeckarna 1312 förutsätter att ett handelsintresse då förelåg på landsbygden. En särskild avtappning kunde nog Kalmar också vidkännas i de sydligaste möresocknarna

efter tillkomsten av den lilla staden Avaskär i norra Blekinge. Den omtalas för första gången 1350 i tämligen utvecklad skepnad. Vi erfar, att den då hade rådsförfattning och tyskbördiga invånare.[25]

Landen kring Emåns nedre lopp är från kusten räknat *Stranda, Handbörd* och *Aspeland*, medan *Sevede* bildar en korridor omedelbart norr därom. Här fanns måhända en tidig, större landskapsbildning, men dess omfång kan inte närmare avgöras. Ett större område inbegreps i alla händelser i det fattigtiondedistrikt vari kalmarbröderna hade del. Landen ingick i kalmarfögderiet 1315. De förbindelser vi känner till kretsar även i övrigt kring fögderiet och dominikanerna. Genomgående är, att landsbygdssidan företräddes av representanter för det lokalt besuttna frälset.[26]

Av särskilt intresse är de brev som berör arvtagerskan Benedikta Holmstensdotter från Berga i Högsby sn, vilken 1291 inträdde i Skänninge kloster med all sin egendom, men i samband med klostergrundningen i Kalmar 1299 flyttade dit, medförande egendomarna. Dessa utgjorde ursprungligen klosterstiftelsens hela lokala godsunderlag, eftersom grundarinnan Margareta Gustafsdotters domäner låg i Uppsverige. De förra kan därför antas ha spelat en betydelsefull roll vid försörjningen av den unga stiftelsen. Vad som här främst förtjänar uppmärksamhet är att dessa brev låter oss överblicka ett helt godskomplex, vars samband med Kalmar är odiskutabelt. Ur denna speciella synpunkt skall uppgifterna nu granskas närmare.

Det framgår att Benedikta ensam tagit arv efter föräldrarna. Det heter att gårdarna legat i Möre, Handbörd och Aspeland. Med något undantag har de kunnat identifieras.

Berga invid Kalmar	5 öresland
Berga, Högsby sn	14 öresland
»Ysaacsgärde»	1 landbo *(colonus)*
Böta skog (nu: Långemåla sn; medelt. Högsby?)	3 landbor *(coloni)*
Huseby, Högsby sn	1/2 markland
Sinnerstad, Mörlunda sn	10 öresl., 2 landbor *(coloni)*
»vfraehulm» (Holm, Virserum sn?)	6 öresland[27]

Egendomen är spridd över ett begränsat område på det sätt som utmärker ett medeltida storgods. Det kan antas att den till större delen brukades av landbor.[28] Syster Benedikta har således ärvt aktningsvärda egendomar i kulturbygden kring Högsby – godsen i byamål överstiger 4 markland – samt ett antal landbor på gårdar, belägna i angränsande skogar (nyodlare?). Berga i Handbörd var komplexets största enhet och tydligen även familjens sätesgård. Benedikta skrev sig dit liksom hennes far Holmsten hade gjort. Som klostersyster behöll hon dessutom inkomsten därifrån för sitt personliga underhåll i livstiden.[29]

Godsen låg samlade i Emådalen och i anslutning till den senare kända vägen Kalmar-Ålem-Högsby-Vimmerby (fig 7). Berga i Möre ligger strax norr om Kalmar, omedelbart innan denna väg når fram till staden. Härav framgår att förbindelsen med Kalmar var inbyggd i godskomplexets struktur och således inte hade uppstått när egendomarna lades till klostret. Även när ägarna bodde på sätesgården i Högsby sn har de alltså haft anledning att upprätthålla förbindelser med stadens omedelbara grannskap. Ett enstaka överblickbart storgods lämnar här genom sin uppbyggnad – följaktligen på ekonomisk grundval – ett indicium på att staden kunde fungera som ekonomisk centralort för storgodsägare i Emådalen.

De övriga kalmarförbindelser, som materialet belyser från dessa trakter, består av testamenten, innehållande legat till dominikanhusen samt av godsaffärer där någon kalmarinstans medverkat. Även dessa kan väl sättas i samband med stadens egenskap av centralort, men vi får här inga närmare antydningar om de djupare drivkrafterna.

På uppbördssidan synes det troligt, att fögderiet tagit dessa områden i anspråk senast omkring 1290, att döma av arten av de skatter som Benediktas gårdar befriades från 1292. Sedermera hörde dessa trakter normalt till Kalmar, uttryckligen så 1315. Vi finner kalmarfogdar i verksamhet här i brev från 1329 och 1343.[30] Dominikanerna hade ju enligt egen utsago verkat här sedan 1200-talets mitt. Få spår härav har emellertid bevarats, vilket måste ses i samband med att deras eget arkiv helt och hållet förkommit.

Från Möre finns inget autentiskt testamente bevarat, endast det i den ovan omtalade formulärsamlingen. Från Emådalen har dock några större jordägare efterlämnat testamenten i uppsvenska arkiv. Ett par damer ur mälardalsaristokratin gav således vid 1300-talets början kalmarbröderna förhållandevis stora gåvor, vilket möjligen berodde på att båda var jordägare i Ålems sn (Stranda). På samma sätt har ett testamente bevarats efter en i Handbörd, på Öland och i Mälardalen besutten storman. Också där har dominikanbröderna i Kalmar tillgodosetts.[31]

Dessa trakter var också säkerligen betydelsefulla för staden i handelsavseende, lämpade som de var för kreatursskötsel och med de rikaste myrmalmsfyndigheterna i Småland. Benediktagodsens struktur leder även tankarna till handel. Först om de utnyttjades i sådant sammanhang, skulle deras anpassning till leden mot Kalmar komma till full nytta. Ett belägg på att Emå-frälset stod i förbindelse med det borgerliga Kalmar kan tillfogas från 1353, då stadens tidigast kände borgmästare Karl *langa* uppträdde som sigillvittne vid en godsaffär mellan lokala stormän.[32]

Alster- och Emåarnas dalgångar synes till ej ringa del ha legat i händerna på uppsvenska storgodsägare. Efterhand kom också de ledande värendsätterna in i bilden. Om lokalt frälse vet vi mindre. I systraklostrets äldsta arkivalier nämnes dock en rad namn, vilka inte kännes från andra håll. Till de mer bemärkta ätterna av huvudsakligen lokal förankring torde Glysing, Stubbe, Hemming Ödgislasons ätt (Lejonansikte) och Likvidssönernas ätt höra.[33] Sådana jordägare har säkert kunnat driva utrikeshandel om så hade erfordrats. Komplexens anslutning till lastageplatserna i Pata och Mönsterås är i flera fall påtaglig. I Sevede utvecklades vägknuten, tingstället och kreatursmarknaden i Vimmerby till stad. Enligt en illa traderad källa förelåg stadssigill år 1350.[34]

Kalmar har således inte haft någon given monopolställning i dessa trakter norr om Möre. Å andra sidan var distrikten jämförelsevis små och till en början glest befolkade, vilket kan ha gjort det naturligt att betrakta dem som ett bihang till Möre i övergripande administrativa sammanhang.

De förbindelser mellan staden och *Öland* som källorna visar, innehåller ofta något element som fordrar förklaring mot rikspolitisk bakgrund. Däremot kan det vara svårt att avgöra i vilken utsträckning ordinära omlandsfunktioner inverkat. Från början av 1300-talet finns några uppgifter om nära förvaltningstekniskt samröre. Efter hävdaskiftet 1315 och hertigarnas död 1318, då Öland tillföll Valdemars änka, hertiginnan Ingeborg, är emellertid bilden en annan. I några uppgifter förbindes Ingeborg med Kalmar på ett sätt som anstår en i vissa stycken oberoende furstinna. 1345 nämnes dock staden som centralort i ett viktigt avseende, då det i stadgan om vapensyn anges, att ölänningarna skulle mönstra där tillsammans med frälset från Kalmars fögderi. Dominikanernas verksamhet på ön har lämnat endast ett fåtal spår från denna tid. Systraklostret förvärvade dock gods där tämligen tidigt. I samband med systraklostrets grundande och i annat sammanhang finner vi öländska präster på besök i Kalmar.[35]

Om det gamla talesättet är berättigat, att vatten i äldre tider snarare sammanband än åtskilde bygder, borde Öland utan vidare ha tillhört Kalmars omland. Emellertid träder ön fram i det tidiga källmaterialet med markerad särställning. Jag har redan nämnt de uppgifter från 1200-talets början, som tyder på att öningen – den ålderdomliga benämningen på ölandsbon som finns i den äldsta lybeckrätten – intog viss politisk och kommersiell självständighet.

Under följande halvsekel saknas på det hela taget uppgifter om Ölands öden. En del monumentala byggnadsverk, framför allt raden av försvarskyrkor, måste dock hänföras till denna tid. Från 1270/80-talen börjar ön omtalas i diplomen. År 1281 reglerades politiska och rättsliga förhållanden i en stor stadga, utställd av Magnus Ladulås, i vilken det antyds att ön dessförinnan undergått skiftande och hårda öden. Större delen av detta brev ägnades åt att fastslå skatteuttaget. Ön framstår här som försörjningsområde åt fästet Borgholm, vilket nämnes vid namn för första gången år 1285. Från 1315 och hela medeltiden ut bildade Öland eget fögderi. Mellan 1281/85 och 1315 har man emellertid menat att ön skulle ha tillhört Kalmar fögderi.[36] I så fall skulle kalmarborgens försörjningsunderlag radikalt ha ökats under de åren, men frågan är om källorna verkligen håller för antagandet.

Faktiskt belagt är, att Karl Tydiske hade innehaft båda borgarna vid Kalmarsund omkring år 1306. Ingendera av borgarna sätts dock i uttalandet över den andra. Det framgår att båda var bemannade.[37] Detta behöver därför inte vara annat än ett tillfälligt arrangemang i ett kritiskt skede. Den andra uppgift man stött antagandet på, är kalmarfogden Karl Elinassons och stadens råds medgivande till lybeckarna att fritt bedriva fiske och handel i Möre, Kalmar och på Öland under sommaren och hösten 1312. Karl Tydiske hade varit fogde på båda borgarna, men Karl Elinasson kallas här endast kalmarfogde. Eftersom koncessionen innefattade Öland, borde den senare ha åberopat myndighet också i borgholmsfögderiet om han förfogat över en sådan, försåvitt inte detta alldeles hade underordnats Kalmar. Källan gör dock inte ett så vittgående antagande nödvändigt, eftersom där framhålles, att den var utställd på hertigarnas vägnar. Kalmarfogdens bemyndigande över Öland kan således ha varit begränsat till att utfärda det speciella, av politiska konjunkturer betingade tillståndet.[38]

Vid hävdaskiftet 1315 hamnade Kalmar och Borgholm under skilda landsherrar, vilket i viss utsträckning fortsatte att gälla även efter 1318, under hertiginnan Ingeborgs tid på ön. Kungen, Magnus Eriksson, kvarhöll emellertid sin rätt att pålägga extra skatter och att stadfästa fasterns åtgärder.[39] Möjligen kunde hennes autonoma ställning ha utgjort ett skäl till att ölänningarna nödgades hålla vapensyn i Kalmar.

Borgholms fögderi var ett av de minsta som vid denna tid underhöll en borg. Även inom rättsväsendet intog Öland en ovanlig ställning genom att trots sin relativa litenhet bilda ett eget lagmansdöme. Någon särskild ölandslag är däremot inte känd. Landsting omtalas inte heller. Dock var ölandslagmannen inte lägsta rättsinstans, utan häradstingen.[40] Med 1281 års stadga infördes dessutom möjligheten att överklaga ölandslagmannens dom inför kungen eller östgötalagmannen. Därmed parallellställdes ön i någon mån med de motliggande småländska kustdistrikten, dit östgötalagmannens inflytande redan tidigare hade utsträckts.

Ölands interna administrativa indelningar skilde sig från fastlandets. De 16–18 regelbundet fördelade, cirkelrunda fornborgarna vittnar om noga organiserat samhällsliv redan under folkvandringstiden. De härader

som möter under medeltiden var små, vilket synes ha medverkat till en tudelning av ön i två *mot*, som kom att påtaga sig administrativa uppgifter.[41]

Som tidigare framkommit bildade ön även eget prosteri. De tidigast omtalade prostarna tillhörde en infödd stormannaätt och var tillika kaniker i Linköping. Inom prosteriet hade ett ålderdomligt uppbördssystem konserverats, vilket uppmärksammades på 1320-talet.[42]

I alla dessa avseenden framträdde således Öland klart åtskilt från Kalmar. Däremot har vi redan sett, att åtminstone en administrativ enhet omfattade landen på båda sidor om Kalmarsund. Den avsåg att fördela fattigtionden. Häri hade kalmardominikanerna del, enligt egen ej osannolik utsago, sedan mitten av 1200-talet. Denna omfattande resurs torde även ha försörjt områdets hospital.

Det äldsta hospitalet i kalmarsundsområdet låg på Öland. Det omtalas tidigast 1268 och avvecklades före 1200-talets utgång, då istället hospitalet i Oknabäck vid Mönsterås börjar nämnas i källorna. Förhållandet är anmärkningsvärt, eftersom alla övriga före 1300 omtalade spetälskehus i Sverige har legat i anslutning till städer. Varför har Kalmar gått miste om denna centrala funktion? En faktor att överväga i sammanhanget är det öländska hospitalets ålder.

När detta omtalades 1268 jämsides med det i Skänninge, är det första gången som leprainrättningar nämnes i Sverige. Om Skänninges hospital vet man emellertid att det existerade redan omkring 1200, då det tilldelades sitt fattigtiondeområde. Detta framgår av en i yngre avskrift bevarad stadfästelse av avtalet härom. Här och var i Norden kan det visas att hospital tillkommit redan under 1100-talet.[43] Tänkbart är att ölandshospitalet hade etablerats redan innan Kalmar hade blivit en centralort av betydelse. Emellertid flyttades hospitalet från Öland till fastlandet omkring 1290 – men inte till Kalmar. Varför staden också då förbigicks lämnar källorna inte någon tillfredsställande förklaring på.

Även som handelsfolk stod »öningarna» på egna ben vid 1200-talets början. Förutom lybeckkällan kan vid denna tid främst myntförhållandena åberopas som tecken på att öns kommersiella utveckling inte var beroende av Kalmar. Från 1100-talets senare del till slutet av 1200-talet synes nästan uteslutande den myntyp ha använts som med stor sannolikhet antas ha varit präglad på Gotland och som i någon mån även har penetrerat fastlandets kusttrakter. 1281 års stadga förutsatte emellertid uppbörd enligt götaländsk mynträkning, vilket då särskilt har måst anges.[44]

Ölands internationella handelskontakter omvittnas eller måste förutsättas i strödda källnotiser medeltiden igenom. I samband med en kris inom det egna fisket, som hade inträtt 1346/47, tänktes norra Ölands invånare uppsöka fångstplatserna på Bornholm. 1353 åberopades fyra välsituerade öländska 'ädlingar' jämsides med fyra kalmarborgare som vittnen till en incident vid skånemarknaden. En höjdpunkt nådde väl förbindelserna i början på 1360-talet, då flera hansastäder under några år höll Borgholms fögderi i pant. Under sen medeltid synes ölandsskutorna i första hand ha uppsökt de östligare nordtyska hamnarna. Utförseln från Öland till Danzig var 1474–76 större än Kalmars. Det var likväl inte Danzigs expansion under 1400-talet som hade öppnat denna marknad, ty redan 1404 nämnes ölänningarnas boskapsleveranser som gammal sedvänja. Under sen medeltid framgår, att öbornas seglation bedrevs i kraft av särskilda privilegier. När dessa hade kommit in i bilden kan inte avgöras.[45]

Någon stad i rättslig mening fanns veterligen inte på Öland, men väl en rad handelsplatser, varav några hade rätt avancerad karaktär (s 32 ff). Dessa handelsplatsers existens antyder, att Kalmar haft svårt att göra sig ekonomiskt gällande på ön. Visserligen ger det tillstånd för Lybeck, att under år 1312 driva fiske och köpenskap i Möre och på Öland, som Kalmars fogde och råd utfärdade, intrycket av att det var staden som upplät någon sorts rätt i området, men brevet är i första hand uttryck för hertigarna Eriks och Valdemars intresse. Att rådet var medutfärdare kunde därför kanske stå i samband med att skrivelsen riktades till en stad.

Anlägger man rent geografiska synpunkter förefaller Öland särdeles välbeläget och åtkomligt ur Kalmars synpunkt. Öns anslutning till stadens centraliserade funktioner kunde tyckas given. Men så skulle alltså inte ha varit fallet i någon större utsträckning. Vilka faktorer som medgav att man på Öland kunde bibehålla en litet ålderdomlig och insulär särställning kan knappast avgöras. Vi kan endast konstatera, att den tog sig både politiska och ekonomiska uttryck.

Men utvecklingen verkade långsamt till Kalmars fördel. Sjöfarten tog småningom djärvare router, vilket minskade Ölands strategiska betydelse. Tecken på att ön sakta men säkert integrerades i det övriga riket är även, att smålandsfrälset under 1300-talets lopp gjorde sig gällande som jordägare på ön. Ur dessa kretsar rekryterades fortsättningsvis ölandslagmännen. Kalmar kunde väl även genom ökad ekonomisk styrka efterhand tränga undan någon del av öns direkta utlandsförbindelser. Tecken på att Öland med tiden fick betydelse för Kalmar kan avläsas i medeltidsstadens inre topografi. I hamnen fanns *pons øningorum,* öningabron, och mellan denna och torget ledde Öningagatan. Dessa saker får vi dock vetskap om först i tänkeboken från 1400-talet, där vi även kan läsa om enstaka ölänningar som förvärvade borgerskap.[46]

De uppgifter som förknippar *Tjust* med Kalmar rör fögderiet. Landet Tjust hörde ju hit 1315. Sedan skulle det, enligt tidigare antaganden, ibland ha legat under Kalmar och ibland inte, intill dess Stegeholms borg uppfördes i själva Tjust ca 1370.[47] Beläggen är följande.

1337 besvarade Magnus Eriksson en framställning från Tjust, vars invånare hade hävdat, att de aldrig varit pålagda hjälp till kronans byggnadsverksamhet i Kalmar, varken av kung Magnus eller hans företrädare. Kungen lovade att senare meddela dem sitt beslut härom, men befriade dem tillsvidare.[48] Här är det således fråga om en särskild pålaga som tjustborna aldrig skulle ha presterat, inte ens kring 1315 då de med bestämdhet tillhörde Kalmar. Saken är därför snarast ett tecken på att Tjust fortfarande stod under kalmarborgens inflytande.

Vad svaret blev på framställningen får vi inte veta. I stadgan om vapensyn 1345 räknades emellertid Tjust inte till Kalmars fögderi och landets frälse skulle mönstra i Linköping.[49] Däremot har man antagit att Tjust ånyo skulle ha tillhört Kalmar på 1360-talet, främst för att fogden Herman von Owe arresterade en 'bonde' Lundvid från Tjust, som kunde köpa sig fri genom att sälja två gårdar, belägna i Aspeland och Sevede.[50] Att gårdarna låg där innebär emellertid att 'från Tjust' kan ha varit enbart ett tillnamn för bonden Lundvid.

Det förefaller därför som om 1337 års protest mot byggnadshjälp till Kalmar hade åtföljts av att Tjust helt skildes från fögderiet.[51]

Kalmardominikanerna hade tydligen inga intressen i Tjust. Istället omvittnas vid medeltidens slut, att Visbys franciskaner »terminerade» där.[52]

Huvudorten i Tjust var ju Västervik (nu: Gamleby), som redan 1275 betecknades som stad. Oaktat detta, har platsen knappast skilt sig nämnvärt från andra små handelsorter i kalmarsundsområdet. Det utgjorde tingsställe för Tjusts härad och det kan antas, att dess handelsområde främst utgjordes därav. I den mån det sträckte sig längre synes det ha skett i västlig riktning. Mot medeltidens slut förvärvade nämligen västerviksborna tillstånd att företa uppköpsresor i Stäkeholms län – Tjust, Kinda och Ydre – och »intilliggande härad». De lokala stormännen synes ha bestämt Västerviks utveckling. Direkt handel på hansastäderna omtalas då och då, tidigast 1315. Utförseln tycks ha bestått av samma sorts varor som Kalmars.[53]

Värends ställning påminner något om Ölands, såtillvida att det utgjorde ett större, ekonomiskt bärkraftigt gränsland med administrativa särdrag (Värend bildade ju eget stift), utan egen stad men med direkta utlandsförbindelser.[54] Av Kalmars institutionella omlandsbildare har endast dominikanerna med säkerhet verkat här. Ett par bevarade brevavskrifter har emellertid tolkats så, att även fögderiet på 1330-talet skulle ha trängt in här.[55] Omständigheterna är likväl inte klara. När Växjö 1342 upphöjdes till stad, fick det monopol på köpenskapen i Värend. Samtidigt utrustades biskoparna med gods i Blekinge som satte dem i stånd att egenhändigt utskeppa sina överskottsvaror.[56]

Av *Njudung* hängde åtminstone Östra härad via Emån samman med kalmaromlandets kärnområde. Inga av stadens institutioner kan emellertid visas ha uppträtt aktivt i Njudung. Att inte ens dominikanerna tycks ha gjort det kan möjligen sättas i samband med att Nydala kloster hade tillstånd att bedriva samma slags uppsökande själavård som de.[57] Att testamentslegat tillfallit kalmarbröderna härifrån förutsätter givetvis inte att dessa »terminerat» här. Däremot har Kalmar möjligen spelat en viss roll som handelscentrum. Nydalas tidiga gods invid och i staden kan tyda på det. En uppgift från 1354 anger att man vid Östra härads tingsplats i Vetlanda följande år skulle väga upp ett stort parti smör efter 'Kalmars vikt'. Detta kan också ses som ett tecken på kommersiell orientering mot staden.[58]

Med utgångspunkt från Nydalas avgörande betydelse som arkivbildare har jag sökt vinna en något mer preciserad uppfattning om hur långt Kalmars inflytande sträckte sig i dessa trakter. Intill 1320 föreligger 24 testamenten, där gravplats har valts i Nydala. 22 härrör från Tiohärads lagsaga.[59] Av dessa tillgodoses kalmarklostren i tre. I dessa fall har testatorerna hört hemma i Östra härad eller Norrvidinge härad, dvs. delar av lagsagan som nära ansluter till Emåns vattensystem. 1320–50 finns ytterligare tre tiohäradstestamenten som har gynnat Kalmar. Även dessa testatorer har hört hemma i norra Värend och i Östra härad.[60]

Ser vi som jämförelse på några större tiohäradstestamenten, uppsatta inom ätterna Lejonbalk/Vingad pil, Natt och Dag samt Läma, hos vilka lagmanskapet till största delen var förankrat mellan 1260/70-talen och ca 1320, finner vi fortfarande Nydala och även Växjö domkyrka väl tillgodosedda, men i påfallande utsträckning kan en orientering norrut mot östgötaklostren och Linköping konstateras. Däremot förekommer inte Kalmar någon enda gång.[61]

Dessa omständigheter tyder på att Kalmars dragningskraft under tidig medeltid endast kan ha gjort sig gällande i en rätt perifer östlig del av de stora tiohäradsbygderna, framför allt de delar som hade någon beröring med Emån.

Sammanfattning.

Kalmar grundades bland inbördes splittrade gränsland vid en tidpunkt då riksenheten ännu var bräcklig. Omlandet måste därför till stor del ha bildats under politiskt tryck. Till en början lyckades man kanske inte heller så bra. Omlandet förblev länge påfallande kustbundet. Stora, rika bygder som Öland och Värend fick man ingen bukt med. Nydalas tidiga anknytning till Kalmar kunde vara frestande att tyda som ett led i en utvecklingsstrategi som inte kom att lyckas.

Frågan vilken betydelse Kalmars uppkomst kan ha haft för den småländska kolonisationsvågen är svår att avgöra. Visserligen synes staden vara tillräckligt gammal för att spela en roll som exploateringsbas, men å andra sidan har den tydligen haft stora svårigheter att knyta nyodlingsbygderna i det inre av Småland till sig.

Några närhandelsförbindelser har inte med säkerhet kunnat beläggas. Därför kan det vara värt att erinra om att handeln delvis underkastades samma grundbetingelser som uppbörden. Landens produktionsförmåga, det netto som måste stanna på landsbygden och transportmöjligheterna angav – för bägge verksamheterna – ramar som inte utan vidare kunde överskridas.

Vissa verksamheter kunde likväl göra sina anspråk gällande med större eftertryck än andra, vilket kunde leda till en uttänjning av omlandet i dessa avseenden. I det perspektivet torde man få se Tjusts inordning i kalmarfögderiet. Andra verksamheter kunde möta särskilda svårigheter, t.ex. i form av konkurrens. Det gällde tydligen dominikanerna i vissa områden och det kan ha gällt handeln, sedan städerna Avaskär, Växjö och möjligen även Vimmerby tillkommit vid mitten av 1300-talet.

Ort i Europas periferi

Mötesplatsen.

Vad betydde Kalmar i ett större rumsligt sammanhang? Läser man ortsregistren till de nordiska, baltiska och nordtyska urkundsutgåvorna finner man, att en funktion mer än andra har medverkat till att namnet Kalmar förhållandevis ofta förekommer: staden var upprepade gånger säte för politiskt viktiga sammankomster. Denna egenskap av mötesplats i östersjöpolitiken bildar en naturlig utgångspunkt för försöket att besvara frågan.

En omständighet som gav glans åt Kalmars rykte i vår äldsta historieskrivning var det besök som en påvlig legat avlade i staden år 1266. Den politiska innebörden av visitationen har man likväl inte haft något begrepp om och händelsen har ihågkommits närmast som en ceremoniell märkvärdighet. Linköpings biskopskrönikas tvårading i ämnet kan tjäna som exempel härpå:

> *Cardinal Guido till Kalmarna kom*
> *pafuens legate sender af Rom*
> (SFSS 25 s 492)

Något intryck av att viktigare frågor skulle ha hört till dagordningen ger inte heller det tiotal diplom som i original eller avskrift har bevarats från tillfället. Kardinalen har enligt dessa utdelat avlat, utfärdat skyddsbrev och avgjort enskilda småärenden. Breven spänner mellan 24 juni och 17 juli 1266 och har genomgående Kalmar som dateringsort. Bland dem finns även ett gåvobrev på en gård till Eskilstuna johannitkloster, utfärdat av Birger jarl med samtycke av dennes fyra söner. Av det framgår att flertalet svenska biskopar var närvarande liksom 'åtskilliga klerker och lekmän'.[62]

Legationen hade dock i hög grad realpolitisk bakgrund. Guidos uppgift var att avgöra den hårda strid om kyrkans 'frihet' som sedan lång tid utkämpades i Danmark mellan kronan och en grupp prelater med ärkebiskopen av Lund, Jakob Erlandsen, i spetsen. Man kämpade över ett brett fält av samhällslivet, från kyrkans anspråk på frihet från skatt och krigstjänst till rätten för kusiner att ingå äktenskap samt prästernas celibat. Hela denna problematik har livfullt behandlats i ett stort arbete av Niels Skyum-Nielsen. Där tillmättes Guidos möte med de svenska ledarna i Kalmar inte någon som helst betydelse. Skyum-Nielsen menade, att Guido hade rest till Sverige endast för att riket tillhörde legationsområdet, att där fanns ett och annat att uträtta och för att de svenska prästerna desto villigare skulle betala honom den tribut han ägde rätt till.[63]

Likväl torde det av flera skäl vara orätt att frånkänna kalmarmötet politisk betydelse. Guidos instruktion innehöll befogenhet att som yttersta åtgärd i Danmarks fall inkalla 'världslighetens arm'. I praktiken måste det ha varit lika med rätten att försöka övertala grannstaterna att anfalla Danmark.[64] Redan av detta skäl måste kardinalens sverigeresa tillmätas betydelse. Dessutom synes Birger jarl under flera år ha stått i ett spänt förhållande till den danska regimen. På flera punkter hade han stött de lundensiska kraven, vilket framgår av unika, protokollartade uppteckningar från ett möte i Ettarp utanför Halmstad 1257. Under Jakob Erlandsens landsflykt hade Birger stött denne. I den bulla, varmed Jakob år 1264 beordrades att nedlägga sitt ämbete, hävdades att han sökt göra jarlen till den danske kungens och Danmarks fiende.[65]

Det betydelsefulla med kalmarmötet 1266 synes därför vara, att det inte ledde till någon svensk samverkan med Guido.

Ett förbisett indicium på att de ideologiska stridsfrågorna verkligen hade varit aktuella i Kalmar finner man i jarlens gåvobrev, där det då i Sverige fullt normala förhållandet, att det mottagande klostret skulle fortsätta att utgöra ledung från det ifrågavarande godset, särskilt markeras.[66] Intressant nog liknade detta en »kungavänlig» ståndpunkt, som jarlen intog vid sitt medlingsförsök i Ettarp 1257.[67]

Av visst intresse är vidare, att jarlens gåvobrev även nämner priorn vid det danska johannitklostret Andvorskov, som organisatoriskt sett var överordnat Eskilstunaklostret. Formuleringen är dunkel, men den håller möjligheten öppen att denne var personligen närvarande i Kalmar.[68] Denne man, vars namn var Henrik från Hoenscheid, tog i den danska kyrkostriden ställning för kronan och han räknades bland de 21 enskilda kyrkomän som kardinalen följande år skulle komma att bannlysa.[69] Mot denna bakgrund skulle jarlens donation till det under Andvorskovpriorn sorterande svenska klostret kunna tolkas som en medveten markering av att jarlen och kardinalen inte hade kommit helt överens under kalmarmötet.

Ett sådant storpolitiskt möte har dock inte haft något direkt att skaffa med Kalmars utveckling, förutom att antalet individer som vistades i staden ökade högst betydligt under de tre veckor det åtminstone varade.

Det framgår av material från annat håll att Guido under sin legation hade ett stort följe, som räknade mer än 25 »hästar».[70]

Hur stor kunde den svenska representationen ha varit? Vi kan räkna med att kungahusets medlemmar liksom biskopar och enskilda stormän åtföljdes av små hov. Ett begrepp om de privata följenas storlek ger en känd formulering i Ögl om herrar som hade stallare och stekare och 40 »sessar» i egen kost.[71] Fr.o.m. Magnus Ladulås' tid föreligger bestämmelser, som har syftat till att begränsa ryttarföljenas omfång. En biskop medgavs då rätten att åtföljas av 30 »hästar», vilket upprepades i flera senare stadgor. Högre antal, 40 eller 45 »hästar», var tillåtet för enstaka dignitärer, olika i de respektive stadgorna. Rådsherrarna hade i allmänhet rätten till 12 »hästar». För andra riddare och väpnare varierade antalet mellan 4–8 »hästar» och för män av lägre rang mellan 2–3 »hästar». Antalet personer i ett följe kunde förmodligen vara betydligt större än antalet tillåtna »hästar».[72]

Människomassor i vår tids mening kan det inte bli tal om, men ändå kan det mycket väl tänkas att den lilla stadens befolkning tillfälligt fördubblades under kardinalens visitation 1266. Detta måste ha utsatt stadens försörjningsläge för viss belastning. Jag har tidigare hävdat, att tillfället måste ha föregåtts av uppbörd på landsbygden. Samtidigt kan det nog tänkas att åtminstone vissa näringsidkare fick se sin rörelse tillfälligt uppblomstra under en sådan period.

Varje gång vi hör talas om att en stormannaförsamling sammanträdde eller att ett internationellt möte hölls i Kalmar, får vi i själva verket föreställa oss staden fylld av jäktande tjänare och sysslolösa knektar, ängarna runtomkring upptagna av främlingarnas hästar eller hamnen (om årstiden var sådan) belamrad av fartyg, så att handelsskeppen endast med svårighet fick det utrymme de behövde. Sådan var att döma av Detmarskrönikan t.ex. situationen när kungamodern Ingeborg sommaren 1336 seglade sin dotter Euphemia och svärson Albrekt av Mecklenburg till mötes i Kalmarsund – då dessa kom från Rostock på »bröllopsresa» till Sverige i sällskap med några tyska furstliga ungdomar, 'många riddare och knektar' samt en lybsk handelsdelegation – varefter allesammans for till Kalmar »mit schalle allerleye speles». Där stannade de några dagar innan resan fortsatte till Stockholm.[73]

I allmänhet är det emellertid inte mycket av den yttre miljön som tränger fram i materialet. Vid mårtensmässan (11/11) 1276 höll som nämnt Magnus Ladulås bröllop i Kalmar med Helvig, Gerhard av Holsteins dotter. Evenemanget har beskrivits i Erikskrönikan, men som framkommit är skildringen både sen och schablonmässig.[74] Att händelsen förlades till Kalmar sammanhänger med att bruden direkt ankom hit från hemlandet samt att festligheten var inledning till ett fälttåg mot Danmark. För att återge krönikans speciella, kallhamrat skämtande stil, resonerade brudgummen så här:

Jak wil mik latha wighia wid henne
för än iak faar vt i danmark at brennä
(Ek v 806f)

Två år senare förekommer en långt sparsammare glimt av ännu en stormannasamling. Av ett brev som utfärdats i Kalmar den 9 juli 1278 framgår att den utvalde ärkebiskop Jakob av Uppsala befann sig här jämte biskop Henrik och dekanen Brynolf från Linköping samt 'andra rikets stormän'. Andra urkunder visar att uppsaliensaren var på väg till Lund för att där formellt insättas i ämbetet och att Henrik av Linköping hade ledsagat honom på denna färd.[75] Kanske utgjorde hela sällskapet ärkebiskopens följeslagare?

Likväl kan en av dem, dekanen Brynolf, ha haft ett särskilt ärende i Kalmar. Endast någon månad tidigare hade han ju i ämbetet fått mottaga *jus patronatus* över stadskyrkan av kung Magnus.[76]

Vid mickelsmässan (29/9) år 1285 samlades under Magnus Ladulås' värdskap ombud för städerna Lybeck, Rostock, Wismar, Stralsund, Greifswald, Riga och för tyskarna i Visby samt ombud för Norges kung till fredsöverläggningar i Kalmar. Bakgrunden till denna sammankomst finner vi i handelshistorien.

Omkring 1280 hade de vendiska städerna – det blivande hansaförbundet – blivit en politisk maktfaktor att räkna med. 1284 vände de sig, stödda av nordtyska landsherrar och i förening med Danmark, mot Norge som efter en del skärmytslingar underkastades en förlamande blockad.[77] Fredssamtal inleddes under sommaren 1285 på initiativ av kung Magnus 'tillsammans med flera furstar och herrar'.[78] Hanseater och norrmän enades om att underkasta sig den svenske kungens enväldiga skiljedom om de inte kunde komma överens godvilligt. Det var dessa förhandlingar som utsattes att äga rum i Kalmar senare på hösten. Vad som där skedde har givit upphov till en osedvanlig mängd bevarade skrivelser, utfärdade under en följd av år.[79]

Vi erfar att delegaterna som avtalat har infunnit sig i Kalmar mot slutet av september och att interna överläggningar inleddes mellan parterna. Kung Magnus bör ha varit tillstädes då, men det första vi vet om hans göranden förmedlas av en urkund från den 7 oktober. Den rör ett helt annat ärende men är märklig nog. Kungen stadfäster ett avtal som ingåtts mellan två av honom utsända och gutarna, vilket innebär väsentliga inskränkningar i Gotlands gamla friheter, främst att man där fortsättningsvis skulle betala ledungsskatt. Det har hävdats att kungen kunde göra detta, emedan hans ställning hade stärkts av medlaruppdraget.[80]

Gotlandsbrevet är emellertid inte utfärdat i Kalmar utan på Borgholm. Anledningen till att kung Magnus hade rest över till Öland kunde vara, att han enligt sin egen stadga av år 1281 hade rätt att utkräva extra

skatter vid personligt besök på ön.[81] Man kan tänka sig att åtgärden i så fall stod i samband med svårigheter att underhålla alla besökande i Kalmar.

Där hade den 18 oktober de direkta förhandlingarna mellan norrmän och tyskar brutit samman, varefter den svenske kungen inträdde som domare. Han slutförde uppgiften den 31 i samma månad, då en stor fredstraktat utfärdades, vilken reglerade skadestånd och drog upp riktlinjer för det kommande handelsutbytet mellan norrmän och hanseater. Domslutet innebar tunga villkor för Norge, vilket inte behöver tyda på hansavänlig tendens hos den svenske kungen, utan snarare direkt kan återspegla styrkeförhållandet mellan parterna.[82]

De överläggningar som ledde fram till fredsslutet i Kalmar 1285 varade således i över en månad. Antalet fredsförhandlare går inte att närmare fastställa, eftersom skiljedomen har utfärdats av kung Magnus ensam. Det framgår likväl att de direkta överläggningarna hade förts mellan två *judices* (domare) från Norge och två från städerna. Vid deras sida hade delegater infunnit sig, vilka i urkunderna kallas *nuncii* och *procuratores*.[83] Därutöver har säkerligen flera av de 'furstar och herrar' adjungerat sig, vilka redan förut visat intresse för saken. En av dessa kan namnges, nämligen rygiernas furste Vizlav, till vars diplomatiska förmåga staden Rostock hade knutit förhoppningar i förväg.[84]

Kung Magnus torde i ett dylikt sammanhang ha velat omge sig med svenska stormän och vederbörliga ryttarföljen. Vilka historiskt kända personer som har ingått här är på det hela taget oklart men kungen har angivit, att domslutet fattades först sedan han hållit flera överläggningar och en gemensam rådplägning med deltagande av många *discreti* ('förståndiga män').[85] Även om avstickaren till Öland måste ha lättat på trycket, har detta möte utan tvivel tärt hårt på förråden i Kalmar.

De sammankomster jag nu har redogjort för uppvisar ett gemensamt drag, hur olikartade de eljes har varit. De har inte haft med staden Kalmar eller med dess omland att göra. I samtliga fall är det svensk centralmakt, som här har sammanträffat med främmande makters företrädare eller varit i färd med något som angick andra makter, främst i Danmark och Tyskland. Valet av Kalmar till mötesplats torde följaktligen stå i samband med stadens goda kommunikationsläge i förhållande till dessa länder samt med att resurser fanns att härbärgera och försörja besökare.

Fjärrhandeln.

Förbindelselinjerna till södra östersjökusten var vitala också för stadens handel. Under 1300-talets senare del levde Kalmar, enligt Koppes studier i lybskt primärmaterial, främst på att förmedla smör och andra småländska lantprodukter till de vendiska städerna. I motsatt riktning importerades framför allt tyger och salt till Kalmar.[86]

Från den äldre medeltiden äger vi endast enstaka notiser om stadens handelsförbindelser. De flesta avser Lybeck. Underlaget räcker inte till för någon bedömning, men Lybecks allmänt sett dominerande ställning i östersjöhandeln från 1200-talets senare del gör det ändå troligt, att denna stad varit Kalmars främsta handelspartner.[87]

Av enstaka uppgifter framgår att Kalmar även har stått i förbindelse med Visby, Greifswald, Wismar, Flensburg och skånemarknaden.[88] Beläggen är vitt skilda i tiden och vi vågar inte anta något om förbindelsernas hållfasthet.

Allmänt sett förefaller Kalmar att ha varit en utförselhamn av underordnad betydelse i det hanseatiska handelssystemet. Från de vendiska kuststäderna med Lybeck i spetsen gick linjerna vidare till de centra invid nedre Rhen, som hade växt upp kring tygtillverkningen.

Dessa mer vidsträckta samband kan glimtvis påvisas i kalmarmaterialet. Enligt de nämnda undersökningarna av 1368 års pundtullräkenskaper utgjorde flamländska tyger en mycket stor del av Kalmars import från Lybeck. Omvänt köptes, enligt Koppes iakttagelse, det i motsatt riktning utskeppade smöret upp av några lybska storköpmän för vidare befordran till Flandern. Uppgifterna är de äldsta i sitt slag. Emellertid finner vi bland keramikfynden från Kalmars jord ytterligare bekräftelse på samband med Rhenområdet och Flandern. Detta material har även inslag som uppenbarligen tillhör äldre medeltid (se Selling, nedan).

Vad som nu har sagts innebär givetvis inte att all Kalmars handel kanaliserades från hansastäderna till de västeuropeiska huvudorterna. Det betyder bara att Kalmar ingick i ett kommersiellt sammanhang som i hög grad påverkades av dessa.

Kalmar som inrikespolitiskt centrum.

De större möten vi tidigast hör talas om i Kalmar var på ett eller annat vis utrikespolitiskt betingade. Utan tvivel har sammankomster också hållits i staden som uteslutande har haft att göra med den inrikes maktutövningen, såsom t.ex. regelbundna biskopsvisitationer. Enstaka stormannabesök kan även beläggas. Men sådant skiljer inte Kalmar från en mängd betydligt enklare samhällen i riket.

Som helhet gäller, att staden under 1200-talet inte kan påvisas ha varit av nämnvärd betydelse i det interna svenska styrelsesystemet.[90] Anledningen till detta *kan* finnas i källläget, men det är även möjligt, att staden ur centralsvensk synpunkt fortfarande betraktades som en perifer utpost. Hur det än kan ha förhållit sig därmed, så hade Kalmar vid 1300-talets början inrikespolitiskt sett blivit av vikt. Åtminstone delvis måste detta ha varit en följd av ändrade förhållanden. Det som hade inträffat var, att ett par mycket betydelsefulla institutioner hade inrättats i staden, borgfögderiet och systraklostret.

Att en borganläggning utan motstycke i Sverige uppfördes i Kalmar mot slutet av 1200-talet kan delvis förklaras av det militärt utsatta läget. Men det har knappast gjort det nödvändigt, att den gavs så elegant utförande som skedde. Man kunde därför frestas till antagandet, att platsens lämplighet för sammankomster med uppsatta utlänningar hade medverkat till valet av ett förnämare byggnadssätt här.

Sedan borgen färdigställts blev det möjligt att från Kalmar behärska de stora, tidigare svåråtkomliga östsmåländska områdena.

När systraklostret grundades år 1299, tillfördes Kalmar ännu en bland svenska städer ovanlig inrättning. I anslutning till de olika stadierna av dess framväxt, iakttas flera sammankomster där riksråd och andra stormän har deltagit. Vid ett sådant tillfälle, den 12 september 1301, erinrade Margareta Gustafsdotter om den högtid minst två år tidigare då hon hade antagit ordensdräkten i närvaro av riddarna Magnus Karlsson, Nils Sigridsson, Nils Sestridsson 'och många andra trovärdiga personer som då var samlade i Kalmar'.[91] De nämnda herrarna tillhörde alla värendsfrälset och ur dess krets har representanter genomgående funnits med vid dessa möten, vid sidan av Margaretas släktingar, öländska präster och dominikanernas provinsprior.[92]

Tillkomsten av de båda institutionerna befäste och utvecklade vid 1300-talets början Kalmars ställning som östsmåländsk centralort. Det kan antas att detta bidrog till att öka intresset för staden och inte minst dess borg ur inrikespolitiskt perspektiv. Kalmars nya roll framträder tydligt under de närmast följande inbördeskrigen i början av det nya seklet.

På hösten 1306 skedde den kuppartade omvälvning, känd som Håtunaleken, varigenom hertigarna Erik och Valdemar i spetsen för en majoritet av stormännen undanträngde kung Birger från regeringsmakten. Det är uppenbart, att Kalmar vid denna tid har hört hemma i uppmärksamhetens centrum. Månaden innan kungen tillfångatogs på sin uppländska gård hade han uppehållit sig i Kalmar. Här hade kungen vid oviss tidpunkt insatt sin f.d. lärare Karl Tydiske som borgfogde. Denne hörde på den tiden till de ledande inom riksrådet och han innehade samtidigt Borgholms fögderi. Kort tid efter Håtunaleken utsattes han likväl för belägring och nödgades uppge båda borgarna.[93]

Följer man de följande årens kampanjer kors och tvärs genom Sverige i Erikskrönikans knackiga knittelvers finner man ytterligare belägg på att Kalmar nu var en integrerad faktor i det inrikespolitiska spelet.

Sedan staden tillfallit hertigarna och kvarstått hos dem efter den formella riksdelningen 1310, kom dessa att vid upprepade tillfällen hålla till här. Påfallande är att staden (eller borgen) gärna jämföres med Stockholm. När kung Birger efter Nyköpings gästabud skred till verket att skörda de politiska vinsterna av sin motkupp heter det:

> »Konungen började sin färd
> och lät påbjuda gengärd
> och sade att han skulle fara
> *til stokholm ok kalmara»*
> (Ek. v 3992–3995, normaliserad stavning)

Betydelsen av uttalandet torde vara, att de båda fästena sågs som centrala i hertigarnas välde.[94]

Under inbördeskrigen fick Kalmars goda utlandsförbindelser militärt värde. I ett kritiskt skede skall sålunda hertig Erik ha reorganiserat sin krigshär i staden. 'Två skepp med tyskar kommo dit', står det i krönikan. Med dem slog han samman borgfolk från Varberg och från Kalmars egen borg; och red åter ut i kriget.[95]

I den upprorsrörelse som riktades mot kung Birger, sedan denne i december 1317 hade fängslat hertigarna i Nyköping, framstår Kalmar som en av hertigpartiets huvudorter. Härifrån organiserades ett uppbåd bland smålänningarna, som vi tidigare har erfarit. Hit anlände även i mars 1318 kärnan i det samtida danska upprorspartiet, som i Kalmar ingick ett förbund med hertiginnorna och deras rådsherrar. Med danskarna ankom till staden ännu en gång tyska legoknektar.[96]

Under den följande i huvudsak fredliga perioden intill 1340 är Kalmars ställning svårare att bedöma. Att staden fortfarande var något av en internationell representationsort antydes likväl.[97] Ett under denna period avhållet möte skulle även direkt komma att påverka stadens villkor.

År 1332 anlände nämligen hit en representativ deputation från de skånska landskapen, vilka underkastade sig Magnus Eriksson. Från svensk sida accepterades detta och man tog itu med att lösa in den panträtt som greve Johan av Holstein hade i dessa landskap, vilken uppgick till 34000 mark silver.[98] Möjligen i övertygelsen, att Kalmar nu hade förlorat sin betydelse,[99] pantsattes borgen, staden och fögderiet, sannolikt till en eller flera lokalt etablerade stormän. Intäkten härav gick säkert till den skånska avbetalningen.

Vi har iakttagit att många förändringar skedde för Kalmars vidkommande under de ca trettio år Skånelanden tillhörde Magnus Erikssons rike. En viktig förändring är givetvis pantsättningen, ett tecken på att kalmarborgen åtminstone tillfälligt blev mindre viktig för den svenske kungen. Under tiden som pantlän eller kort därpå synes kalmarfögderiet ha mistat Tjust, medan några värendshärader möjligen i vissa avseenden har kommit i dess ställe. Vi har även funnit tecken på att Kalmars råd vid denna tid uppträdde med stor självständighet. Samtidigt framträdde nu Avaskär, Växjö

och eventuellt även Vimmerby, vilka jämte det äldre Västervik fogades till en halvkrets av konkurrerande småstäder kring Kalmar.

Vid början av 1340-talet var dock Kalmar uppenbarligen åter en ort av vikt för riksstyrelsen.[100] Orsaken härtill kan ha varit av akut slag, i anslutning till striderna om Skåne vid denna tid, med de krafter som då började samlas kring Valdemar Atterdag.[101] Ur ett längre perspektiv torde emellertid Kalmars läge ha svarat mot behovet av en mötesplats mellan de uppsvenska och skånska landen. Det torde vara mot den bakgrunden som staden under de senare, krisfyllda åren av Magnus Erikssons regering gång efter annan kom att stå i händelsernas centrum för att därpå, sedan fögderiet åter pantsatts, spela en avgörande roll vid den mecklenburgska invasionen.[102]

Bilagor

Bilaga 1

Försöken att tidsbestämma Bykyrkans grundläggning.

De arkeologiska resterna av Kalmar stads tidigmedeltida församlingskyrka – ofta kallad Bykyrkan – framtogs i en undersökning på 1920-talet. Mycket kvarstod inte, eftersom byggnaden 1678 hade sprängts av militära skäl. Dess plan kunde emellertid till stor del klarläggas. Där framträder en treskeppig 1200-talskyrka, efterhand utökad med kapellstiftelser på bägge sidor så att den fått femskeppig karaktär. Två byggnadsetapper kan möjligen urskiljas i den ursprungliga treskeppiga kyrkan, men ingenting i utgrävningsresultaten har hänvisat till tiden före 1200. För dess utseende har man varit hänvisad till avbildningar och kartor från 1600-talet. Man har även tagit fasta på sådant som att den av 1700-talshistorikern Svebilius jämfördes med Storkyrkan i Stockholm.[1]

Mot bakgrunden av den tidigare allmänt spridda åskådningen, att Kalmar skulle ha varit en betydelsefull ort långt före år 1200 torde dock detta ha framstått som otillfredsställande.[2] Försök har också gjorts att tilldela byggnaden betydligt högre ålder. Senast har Martin Olsson framlagt ett sådant brett upplagt förslag.

Hans rekonstruktion är djärvt uppbyggd kring två notiser från 1541 resp. 1562 där kyrktorn nämnes i pluralis, i förening med snabbskissen av kyrkan på »Spionkartan» från 1611, där kyrktornet har markerats med två uppstickande spetsiga vinklar, något som ingen tidigare fäst avseende vid. Dessa tre belägg har ansetts säkerställa att tornet hade två spiror. Med detta som enda utgångspunkt har sedan byggnadens ursprungliga delar uppslagsrikt infogats i ett konsthistoriskt sammanhang, »en huvudsakligen i Skåne, Blekinge och Småland samt på Bornholm och Öland befintlig grupp av romanska kyrkor med mycket brett västtorn, i vissa fall försett med två spiror». På grundval härav har sedan en datering av Kalmar kyrka gjorts, karakteriserad som »mycket ungefärlig» eftersom byggnadshistoriska detaljer saknas. Tornet antogs ha tillkommit vid 1100-talets slut, föregånget av en enskeppig kyrka, vilken sattes i tidigt 1100-tal. I förutsättningen räknades med att Kalmar var ett viktigt samhälle långt före år 1200.[3]

Som visats härovan finns det likväl ingen fast grund för ett sådant antagande och därmed kommer även rekonstruktionsförslaget i en ny belysning. Detta måste omprövas i de delar som baserats på tornets utseende, dvs. de som skulle härleda byggnaden till 1100-talet. Några byggnadshistoriska aspekter på Olssons rekonstruktion kan jag inte anlägga. Här skulle endast vissa allmänna anmärkningar riktas mot den från kritisk historisk utgångspunkt.

Antagandet om två tornspiror är således metodiskt sett knappast säkerställt. Det bygger på så allmänna kriterier, att vad som tagits för ett samband mycket väl kan vara tillfälligheter. En allvarlig invändning är, att ett par av de äldsta kalmarbilderna återger kyrkan med endast en spetsig tornöverbyggnad.[4] Det är sålunda all anledning att understryka förslagets starkt hypotetiska karaktär, framfört i ett alldeles otillräckligt och motsägelsefullt källläge. Detta har givetvis konstruktören varit medveten om, även om formuleringarna ofta har blivit något kategoriska.

Rekonstruktionens styrka är att en typ av kyrka anvisas, som uppfördes flerstädes i kalmarsundsområdet under 1100-talet. De framdragna motsvarigheterna har emellertid på det hela taget varit ordinära sockenkyrkor, vilkas medeltida byggnadshistoria till största delen utspelades under 1100- och 1200-talen.[5] Kalmars tillväxt under de sedan följande århundradena medförde däremot att Bykyrkan utvecklades vidare. Skulle inte ett torn av annan karaktär än den rekonstruktionen räknar med ha kunnat tillkomma under denna tid, ett som till äventyrs också skulle ha kunnat bära två spiror? I varje fall väcker rekonstruktionen, så som den har framlagts, endast förslaget att det i Kalmar under 1100-talet skulle ha funnits en kyrkobyggnad, motsvarande anläggningar i åtskilliga andra kalmarsundssocknar.

Något positivt förslag till datering kan jag inte framlägga. Det bör emellertid noteras att kyrkan var tillägnad Nicolaus av Myra, ett skyddshelgon för bl.a. sjöfarare. Enstaka nicolaistiftelser fanns visserligen i Norden under 1100-talet, men kulten av detta helgon vann en mer allmän spridning först på 1200-talet, då det var mycket vanligt att stadskyrkor invigdes åt S:t Nicolaus. Kalmarkyrkan hör av allt att döma till det yngre sammanhanget. Dess läge vid torget och dess egenskap av församlingskyrka för hela staden gör att det ligger nära till hands att jämföra den med entydiga 1200-talsgrundningar, som Nicolaikyrkorna i Stockholm, Örebro och Jönköping.[6]

Bilaga 2

Bidrag till Kalmars tidigmedeltida befolkningshistoria.

2.1. Intill år 1361 omtalade kalmarbor.

Härnedan redovisas de källuppgifter om enskilda kalmarbor som ligger till grund för tabell 1 på sidan 76. Avsikten med denna tabell är att klargöra hur namnen av tysk, nordisk och allmänkristen typ i detta material fördelar sig på stadsbefolkningens tre sociala (funktionella) huvudgrupper: borgerskapet med undergrupper, kyrkans samt stadsherrens (dvs. oftast kronans) personal.

Klassificering: Namntyperna klassificeras enligt följande: ty = tysk, no = nordisk, allm = allmänkristen, oviss = namntypen kan ej avgöras.

Klassificering +? = namntypen hypotetiskt antagen. Namn +? = osäkert om vederbörande har varit bosatt i Kalmar. Social tillhörighet klassificeras enligt följande: 1 = Under stadens rätt, 2 = Kyrklig personal, 3 = Stadsherren och dennes förvaltning (inkl. världsligt frälse).

Speciella problem: Enskilda personer som endast kännes genom ofullständigt återgivet namn, yrkestitel eller släktskapsrelation är även medtagna. I vissa fall har jag antagit vederbörande nationalitet grundat på uppgift om släktskap eller dylikt (således i dessa fall ej namntyp). Naturaliserad tysk adel har räknats som svensk i andra generationen. Op = medl. av dominikanorden (Ordo prædicatorum). Där ett obestämt antal barn (pl) eller döttrar nämnes har jag tagit upp två st.

Tidpunkt	Omtalad kalmarbo	Namn-typ	Soc. tillh.	Källa
–1252	konversbroder Berthold, op	ty	2	Capb s 3
1254–	broder Gunnar fr Lödöse, op	no	2	»
	broder Abel, op	allm	2	Capb s 7
ca 1255/61	Herman kallad Buccha	ty	1	LübUB II:1 126
	dennes syster (dåmera lybeckbo)	ty?1		»
	fogden Magnus Bengtsson	no	3	LübUB II:1 126, DS 894
	B Magnusson?	no	3	DS 898
ca 1260-tal	'R'	oviss	3	»
ca 1270-tal	Gerhard?	ty	1	senast Engström, 1963 s 45 f
	Konrad?	ty	1	»
	slaktaren?	oviss	1	»
	krämerskan?	oviss	1	»
	Mateus?	allm	1	»
1279/80	priorn Ingeld, op	no	2	Gallén 1946 s 234
ca 1290	broder Petrus, op	allm	2	RA odat. perg. 4, jfr DS 1098,1099
	broder Nikolaus, op	allm	2	»
–1291	broder Östen, op	no	2	Capb s 10 ff
	broder Arnold, op	ty	2	»
1291–	broder N. Finländske, op	oviss	2	»
1291–	priorn Torsten, op	no	2	Capb s 10 ff, DS 1254, 1260, jfr 1289 samt Gallén 1946 s 130
1299–1306	syster Benedikta Holmstensdotter, op	no	2	DS 1361
1299–1324	priorissan Margareta Gustafsdotter, op	no	2	»
1302	myntmästaren Ditmar	ty	3	»
1304	Hinrik Kule	ty	1	Koppe 1943 s 212[3]
1306/7	fogden Karl Tydiske	no	3	ST I:165, jfr Rosén 1939 s 104[3]
1311–1318	fogden Karl Elinasson	no	3	Fritz 1973 s 92[6]
ca 1315	syster Kristina, Henrik Glysings dotter, op	no	2	RA odat. perg. 19
	Gustaf Elinasson, slottsman i Kalmar?	no	3	» jfr DS 2034
1315	Taleke, Johan Thyspeles dotter	ty	1	Koppe 1943 s 210, 212, v Brandt, Regesten I:48
1318	Petrus Cabbæ?	no	1	DS 2174; HiSig III:732; Hellquist 1912 s 88. Jfr Modéer 1955 s 135.
ca 1318/35	Johan Bogers dotter, op	no?	2	RA odat. perg. 22
1318–1342	Lubbert Sture	ty	1	Koppe 1943 s 212[5]; DS 3665
1323	priorn Werner	ty	2	DS 2435

Tidpunkt	Omtalad kalmarbo	Namn-typ	Soc. tillh.	Källa
ca 1320/40	priorissan K, op	oviss	2	UUB, C204 f 126 r-v
	K Margaretas dotter, uppfostrad i klostret	oviss	2	»
	skolmästaren H	oviss	2	»
	eleven P	oviss	2	»
1329	fogden Sune Jonsson	no	3	DS 2694
1334	Willekin by den Planken	ty	1	Koppe 1943 s 212 f
1336	dennes änka Alheyd	ty	1	»
1333–1335	Tideko by den Planken	ty	1	»
1335–1340	riddaren Ulf Åbjörnsson?	no	3	Fritz 1973 s 92[8]
1342	*Hedniricus?*	ty?	1	DS 3618; Koppe 1943 s 213
1343	fogden Karl Nilsson	no	3	Wilstadius 1941 s 107, jfr DS 6642
1345	Olov Kasis (2?) *döttrar*,	no	2	DS 3949
	op	no	2	»
f 1346	Wynold *cum vacca*	ty	1	DS 4080, jfr Koppe 1943 s 201[2]
1346	hans änka Richmod	ty	1	»
	Herman Døue	ty	1	»
1350	Meynrik van Glesse	ty	1	Koppe 1943 s 213[4]
f 1351	Arnold Cruse?	ty	1	v Brandt, Regesten: 461
	hans barn Arneke	ty	1	»
	och Greteke	ty	1	»
1350	Niklas Ruska?	ty	1	DS 4648
	Lyder Ruska?	ty	1	»
1351	Thomas	ty	1	DS 4737, Koppe 1943 s 213
1351–1367	kyrkoherden Henike	ty	2	AC I:425, SRP 763
1353	borgmästaren Karl *langa*	no	1	DS 4907
1355	Johan Langhe	ty	1	Koppe 1943 s 213
	Ulrik Langhe	ty	1	»
1355	Gunhild Karlsdotter, op	no	2	DS 5129, Gallén 1946 s 270
	klostrets syssloman, herr Hemming	no	2	»
1357	Gerhard Stureman	ty	1	Koppe 1943 s 213[7]
1357	Torsten Joarsson	no	1	SRP 340, Koppe 1943 s 216 f
	Tore, Eskils broder?	no	1	»
1357	priorissan Ingegerd, op	no	2	SRP 317
1358–1361	(rådm) borgmästaren Godekin van dem Cleye	ty	1	DS 6488, Koppe 1943 s 210, 213 f
1358	Tidekin Bere	ty	1	Koppe 1943 s 213
1358	Segebod	ty	1	Koppe 1943 s 213[10]
1359	Bruneken Sture	ty	1	Koppe 1943 s 213[9]
1359	Johan Heydenrici	ty	1	Koppe 1943 s 200 f
ca 1359–60	fogden Bo Jonsson	no	3	Engström 1935 s 33 ff, Fritz 1973 s 92[10]
–1360	hans hustru Margareta Porse	no	3	Engström 1935 s 305–307, DS 6445
1360	Botilda, Johan Kettilssons änka	no	3	»
	priorn Jöns, op	allm	2	»
	Herman Hunsæl	ty	1	»
	hans hustru Elsaby	ty	1	»
1361	Johan Witte	ty	1	DS 6494; v Brandt, Regesten: 899
	Mette, dotter till (annan?) Johan Witte	ty	1	»
	Hinrik Westhof	ty	1	»
	dennes barn (2 st?)	ty?	1	
		ty?	1	»
	Hinrik Witte	ty	1	»
	Beneke Witte	ty	1	»
	Hunold Brille	ty	1	»
1361	myntaren Becemannus	ty	3	DS 7157
	myntaren Ulf	no	3	»
	myntaren Johannes Kolme	ty	3	»

2.2. 'från Kalmar' som tillnamn.

I urkundsutgåvorna från östersjöområdet påträffas under 1200- och 1300-talen tillnamnet 'från Kalmar' tämligen ofta. De äldsta exemplen är 'Volmar från Kalmar', rådman i Riga år 1231, och 'Konrad Kruse från Kalmar', borgare i Lybeck 1259. I Wismar antecknades en *Nicolaus* från Kalmar, smed till yrket, för borgerlig uppbörd år 1285. Under föreliggande undersökningsperiod kan därefter flera tiotal bärare av detta tillnamn beläggas i Greifswald, Parchim, Visby, Reval, Riga och Lybeck. Personer med ett dylikt tillnamn har antingen bott i eller gjort återkommande handelsfärder till Kalmar, eller varit ättlingar till sådana personer.[1]

Dessa f.d kalmarbor eller kalmarfarare framträdde inte sällan som rådmän i sina nya hemstäder. Förutom rigarådmannen Volmar kan nämnas de vendiska städernas diplomat år 1293, Gerardus de Calmeren de Gripeswaldis, rådman i Greifswald, samt Werner från Kalmar, borgare och sedermera rådman i Reval, vilken kan följas genom en rad transaktioner under 1340- och 50-talen.[2] Bland de utflyttade kalmarborna förekom likväl även en smed (*faber*) i Wismar och en kopparslagare – Bernard från Kalmar – i Reval.[3]

Dessa belägg antyder att även hantverkarskiktet i Kalmar kan ha haft tyskt inslag.

Ofta synes väl 'från Kalmar' ha stelnat till familjenamn, medan anknytningen till staden kunde förlora sig i det förflutna. Några exempel från det tidiga 1300-talets Lybeck belyser detta. År 1302 förde en *discretus vir* (förståndig man) Johannes de Calmarnia brev från staden Lybeck till norske kung Håkon. Brevföraren omtalas emellertid inte som lybeckborgare och kungen påpekade i sin svarsskrivelse att denne inte kunnat ge honom ytterligare upplysningar i det ärende som brevet behandlade. Dessa tecken kunde tyda på att han vore en autentisk kalmarbo, ehuru väl ackrediterad i Lybeck.[4]

År 1310 fick en person med samma namn (Johan van Calmare), boende i Lybeck, i sin morbroders, lybeckaren Godefrid Kruses testamente, ärva vad den senare investerat i deras gemensamma affärsföretag.[5] Samtidigt förvärvade en Johan Langhe med tillnamnet 'från Kalmar' hus i Lybeck. 1344 upprättade denne ett testamente till förmån för dottern Walborg, hustrun Alheyd och sönerna Ulrik och Henrik. Ytterligare en son, Johan Langhe (d.y.) förekom som testamentsexekutor, men var tydligen urskild från boet.[6] Detta kan bero på att han förberedde att flytta från Lybeck, eller redan hade gjort detta. 1355 var bröderna Johan och Ulrik Langhe husägare i Kalmar (vid *platea penesticorum*, dvs. Bagargatan invid S:t Nikolai, en gata som tänkeboken inte nämner). Detta år sålde de likväl hälften, varefter Johan återflyttade till Lybeck, där han sedermera ånyo omtalats.[7]

Huruvida borgmästaren Karl *langa* var en med dem befryndad person kan inte avgöras. Det är väl mindre troligt med hänsyn till de omständigheter som tyder på att han var svensk.[8] I Lybeck fanns dessutom 1314 en borgare Henrik från Kalmar, omtalad som en av fursten Henrik av Mecklenburg-Stargards kreditorer. Kronologin talar här mot att denne skulle ha varit brodern Langhe, med samma namn.[9]

En Alheyd från Kalmar upprättade även år 1340 testamente för en dotter med namnet Walborg, men det är uppenbarligen fråga om andra personer än de nyss nämnda. Hon nämnde sönerna Albert och Winand och bland exekutorerna förekom en Copekin från Kalmar. De bägge bröderna investerade 1345 medel i ett kolonisationsföretag på den mecklenburgska ön Poel. Albert kallades då klerk och bar tillnamnet 'från Kalmar', Winand karakteriserades som lybeckborgare.[10]

Namnlikheter gör det frestande att anta identitet eller släktskap i flera av dessa uppgifter, vilket säkert skulle träffa rätt ibland. Tillnamnet 'från Kalmar' förekommer dessutom i ytterligare sammanhang och tydligt är att dess bärare varit rätt talrika. I familjen Langhes fall synes det hänga samman med en genom flera generationer upprätthållen förbindelse med Kalmar.[11]

Som bärare av namnet *de Calmarnia* påträffas några svenska präster, bl.a. ärkedjäknen i Uppsala, Nils Sigvastsson, som var en förgrundsgestalt under 1310-talets kriser och krig samt känd som vår första betydande »curial». Han har karakteriserats som »svensk minister vid curian» (påvehovet). Hans patronymikon är av obestridligt nordisk typ. Däremot kan inte avgöras om hans härstamning var borgerlig.[12] Han kan nämligen tänkas ha fått tillnamnet i egenskap av f.d. elev vid Kalmar skola.

Bilaga 3

OMLANDET.

År då förbindelse bevisligen har upprätthållits med Kalmar.

Med förbindelse avses här belagt samband mellan Kalmar och annan ort som förutsätter att en resa (transport) har förekommit mellan orterna. En markering har gjorts per »land» (distrikt) och år. Fler belägg på av varandra oberoende samband kan ha förekommit under detta år, något som inte särskilt har angivits. Avsikten därmed är att mildra effekten av källmaterialets sneda fördelning. Om odaterade källor *kan* vara från samma år har endast en markering gjorts. Likaså om en odaterad källa *kan* vara från ett år då daterat belägg förekommer. En källa kan belägga en »händelse» eller ett »tillstånd» som förutsätter resa. I det senare fallet göres endast en markering, även om det kan antagas, att tillståndet förutsätter upprepade resor. Uppgifter i berättande källor har ej använts.

25-års period	Öland	Möre	Norrabygd (Stranda)	Handbörd Aspeland Sevede	Tjust	Värend	Njudung	Övr. Smål.
1200 // 1225							1[a]	1?[a]
1225 // 1250								
1250 // 1275	1[b]	1[b]	1?[b]	1[b]		2[c]	2[d]	
1275 // 1300	2[e,f]	1[f]		1[f]		2[f,g]	1+1?[f,h]	1+1?[i]
1300 // 1325	3[j]	5[k,l]	3[lm]	2[i,l]	1[l]	2[n]	2[o]	
1325 // 1350	3[p]			2[q]	1[r]	4+1?[s]	1[t]	1[u]

a. *1202/15*: DD I:4 64; SMP s v Algot.
b. ca *1250*: APD 1316–1536:1400.
c. *1266*: DS 518. *1273*: DS 565.
d. f *1263*: DS 894. *1266*: DS 511–514, 520, (1263–69: DS 898).
e. *1285*: DS 815, 817.
f. *1299*: DS 1260, 1289, 1291, 1345; jfr SBL, Elgenstierna s v Bielke; H Schück 1959 s 416; Elgenstierna s v Natt och Dag; ÄSF I s v Lejonansikte; Larsson 1964 s 388[15], 418 ff.
g. ca *1290*: RA odat. perg. 4.
h. *1283/92*: DS 763, 1737.
i. *1278*: DS 644, jfr 648. *1293*: DS 1098, 1099; jfr Gallén 1946 s 263.
j. *1306/07*: ST I:165. *1312*: DS 1859, (1311/18: RA odat. perg. 19). *1324*: DS 2462, 2463.
k. *1302*: DS 1361. *1306*: DS 1510. *1312*: DS 1859, (1311/18: RA odat. perg. 19). *1318*: DS 2174. *1318/35*: Öberg 1973 s 577 ff.
l. *1315*: DS 2032.
m. *1304*: DS 1428. *1316*: DS 2075.
n. *1301*: DS 1345, 1346; jfr Elgenstierna s v Bielke, ÄSF II s v Lejonbalk; Larsson 1964 s 386 ff, 392 ff. *1302*: DS 1359; jfr Larsson 1964 s 399 ff.
o. *1309*: DS 1368, jfr 1162. *1314*: DS 2596.
p. *1341*: DS 3611, jfr 3151. *1345*: DS 3972. *1347*: MEL Kg 11.
q. *1329*: DS 2694. *1343*: DS 3730; Wilstadius 1941 s 107.
r. *1337*: DS 3281.
s. *1335*: DS 3162, 3170. *1336*: DS 3208. *1337*: DS 3312. *1341*: DS 3604. *1345*: DS 3991; jfr SBL, Elgenstierna s v Bielke ; ÄSF I s v Gren, van Kyren; ÄSF II s v Puke; Larsson 1964 s 425[7], 476[35], 419, 462.
t. *1337*: DS 3310; jfr Larsson 1964 s 391.
u. *1345*: DS 3949.

Hänvisningarna till biografiska och genealogiska uppslagsverk omfattar i denna tabell endast uppslagsordet.

NOTER

ORTEN (Noter till s 11-18)

1) Rosman 1926 s 11f

2) Olaus Magnus 9:21.- Man bör kunna förutsätta att den kartografiske nydanaren Olaus har ägt fallenhet för bildgestaltning och att det i allmänhet är han som har levererat förlagorna till Carta Marina och träsnittsillustrationerna till Historia. Likväl är mycket oklart i deras tillkomst utöver vad som direkt framgår av de båda verken. Över hälften av träsnitten har visat sig vara "citat" ur annat bildmaterial. Återstoden går tillbaka på hans egen Carta Marina eller resp. kapitels innehåll. Till den senare gruppen hör tveklöst kalmarbilden (jfr Granlund 1951 s 210f; Ahlenius 1895 s 286f). Det har konstaterats, att Olaus ofta endast har anvisat de centrala fakta han har önskat få illustrerade och överlät åt snidare att fylla ut bilderna. Han synes ha haft flera snidare till hjälp. Som en förklaring till att Olaus godtagit egendomligheter i illustrationerna har framkastats att stockarna blivit skurna under tidspress inför publiceringen. Med reservation för nämnda felkällor framstår Olaus' bildmaterial som en god källa (Granlund 1951 s 594ff, jfr Ahlenius 1895 s 113ff). Om hans personliga intresse vittnar, att stockarna även sedan verket utkommit förvarades av honom och antecknades i bouppteckningen efter hans död 1557 (Richter 1967 s 46).

3) Övriga kartor och avbildningar är flerstädes återgivna och diskuterade i litteraturen. 1) Kartorna är: a) Förslag till modernisering av Kalmar stads och slotts befästningsverk, författad av Dominicus Pahr 1585 som inte tar upp gatunät och stadens byggnader; b) Kalmar slott och stad anno 1610, som är en något yngre rekonstruktion av den äldre stadens topografi, av Olof Hansson Örnehufvud (jfr "Calmar Cüm Citü. Delinieret Anno 1627", återgiven bl a i Olsson 1944 Ritn. pl 79; Eimer 1961 s 210ff, jfr 177ff; Björkman 1971 s 28f); c) "Spionkartan" daterad 3/6 1611, som återger de militära dispositionerna kring staden under dåvarande belägring samt en hastig skiss av staden. (Samtliga kartor reproducerade i Olsson 1944 Ritn. pl 76-78 samt flerstädes.)
2) Avbildningarna är: a) "en bisterteckning med lätt lavyr" med motiv från kriget 1611, vilken högst summariskt men topografiskt tämligen rätt återger staden sedan den hade stormats (Wadén 1936; Olsson 1974 fig 149 (s 155), jfr s 126[23]) samt b) tre teckningar av Erik Dahlbergs hand, ett omsorgsfullt utritat "färdigt" arbete daterat 1645 och två odaterade snabbskisser (Dahlberg, Teckningarna till Svecia 2200-02, 2207-08, jfr s 35f). De odaterade teckningarna har av Olsson (1944 s 31) hänförts till 1645, i ett senare arbete med hänvisning till teckningssättet dock reviderat till 1670-talet (Olsson 1968). Tveksamt är dock om Gamla staden vid den senare tidpunkten hade en kvardröjande bebyggelse av den storlek och karaktär som bilderna visar,

jfr t ex även bryggornas anordning med Hemlighuset som återfinnes på karta fr 1650 men ej senare (se Olsson 1944 Ritn. pl 80, jfr pl 84-89). Den relativt rikhaltiga litteraturen kring dessa bilder utgöres av ovannämnda arbeten och i dem anförda framställningar. Viktigast är Wadén 1936, Olsson 1944, 1968. Bland de hittills ej nämnda bör Baehrendtz (1903 s 66ff, 68-71) framhållas. Se även Selling, nedan. Till de element som klargör att Olaus Magnus' bild är grundad på god kunskap om Kalmars verkliga utseende (vid 1500-talets början) hör stadens karakteristiska halvkretsform och sjöfront, vilka tydligt framgår. Vidare stämmer de fyra i muren tydligt utritade tornen med stadens fyra porttorn (söder- väster- norreport samt sjöbroporten), i NO hörnet skönjer man i Olaus' bild ännu ett torn som äger motsvarighet även i kartorna från 1585 (framträder under planerad renässansbastion) och "1610" (Garpetornet? Jfr nedan). I muren har även ett stort antal halvcirkelformiga utbuktningar konstaterats. De har uppfattats som torn men skulle enligt Olaus' bild således inte ha varit högre än muren. "Spionkartan" kan tydas på samma sätt. Sjöbroporten äger hos Olaus viss likhet med Dahlbergs framställning därav. Slottet är riktigt inplacerat i förhållande till stad och hamn och saknar inte likheter med dess autentiska utseende. Dess dominerande blickfång är enligt träsnittet ett runt, relativt högt hörntorn, som väl svarar mot "Kungsmakstornet". Felaktigheter är att bryggor saknas och att sjöporten ligger för nära slottet, vilket kan vara följdverkningar av den tydliga - och riktiga- markeringen av en vallgrav kring slottet. Stadskyrkans läge och dominerande karaktär i själva staden framkommer också nöjaktigt. Den har - som den skall - torn i väster. Till och med den ifrågavarande stormningen är inlagd vid den sektor av muren där den enligt befälhavaren Hemming Gadh skedde, nämligen 'vid Garpetornet' (BSH V: Inl. av C G Styffe s LXXIX-LXXX.) vilket enligt Olssons utredning (1944 s 34[1]) fanns i murens nordöstliga del. Han har velat identifiera det med en arkeologiskt konstaterad rund konstruktion, som till storlek och läge motsvarar de många halvrunda "tornen" (Olsson 1944 s 287). En annan möjlighet är likväl, att Garpetornet kan ha varit det t v ej arkeologiskt påvisade fyrkantstorn, som enligt flera bilder låg där sjömuren och "norra muren" gick samman. Det på en av Dahlbergs skisser angivna "grosser Turm", vilket Olsson sätter i samband med Garpetornet (1944 s 34, jfr s 31) är mycket obestämt ritat och förefaller i alla händelser bredare än den runda grund han identifierat det med. (Jfr Olsson 1944 s 289, jfr allm. Granlund 1951 s 210f.) Enligt samtida uppg. skulle staden ha varit allvarligt skadad (BSH V:95 (s 123), 98), något som däremot ej framgår av Olaus' bild. Han torde själv inte ha varit närvarande vid striderna kring Kalmar. (Om hans sagesmän, se: Grape 1949 s 22f, 45.)

4) Dagmar Selling drar fram den i sitt nedan följande bidrag. Dess värde för kalmarforskningen har vi konstaterat oberoende av varandra.
5) Granlund 1951 s 210f
6) Här anförda synpunkter på de äldsta skriftliga kalmarkällorna har utvecklats närmare i min uppsats "De äldsta urkunderna om Kalmar", avsedd för publicering i HT 1978. För upplysningar om de medeltida kalmararkivens öden tackar jag FL Lidija Švabe. - Följande källor omnämnes: SÖR 333; Fagrskinna, Ól.helg. k 27 (s 165f); Ágrip af Nóregs konungasögum, dipl.utg. sp 89; Heimskringla II Ól.helg. k 158-159, III Upphaf Magnús-sona k 24; Saxo VII:2, VIII:4:1; HL XI:1; Birkeland 1954 s 67ff; Nordenskiöld 1889 s 47 fig. 26, jfr s 52[2]; Nordenskiöld 1897 s 58; v d Brinken 1974 s 44ff, 52f Abb.3; AS s 260; DD I:4 64; LübUB I:51, II:1 126, II:2 31; DS 511-520, 894, 898; HUB I:746; CapB. s 3. - Skaldeversen har för min räkning tolkats till svenska av lektor Sigurgeir Steingrimsson, Institutionen för nordiska språk, Uppsala. Jag tackar honom varmt för detta tillmötesgående.
7) Berggren 1907 s 9f; Baehrendtz 1907 s 54-56.
8) A Schück 1924 s 11-13; 1926 s 90[3], 225ff, 445-447; Modéer 1936 s 109; M Olsson 1944 s 20-58; Kumlien 1953 s 80-82; Lönnroth (1957) 1959 s 52; Rosén 1962 s 178; M Hofrén 1969 s 7ff; Arnell/Jönsson 1975 s 32 f.
9) v Brandt 1953 s 217ff; 1958 s 346; Johansen 1955 s 80; E Hofrén 1961 s 124; H Andersson 1977 s 103, 128.
10) Definitionsfrågorna har ägnats stor uppmärksamhet i nyare svensk litteratur, se: Fritz 1965; 1976 s 189ff, 200-204; H Andersson 1971 s 35-40; 1972; 1977 s 92-94; Blomkvist 1974.
11) Se Selling, nedan; jfr M Olsson 1944 s 26 (fig), 41-58, 307ff.
12) Åkerlund 1951.
13) Åkerlund 1936 s 37ff; M Olsson 1976 s 480ff.
14) Selling nedan; Hansson 1956 s 61f, 317.
15) DS 3267; M Olsson 1944 s 250ff, 260. - Ett ytterligare indicium är, att det stora skadestånd som visbyborna dömdes att betala 1288 dirigerades till Kalmar (ST I:144). Transporterna hade naturligtvis likaväl kunnat beordras till någon centralsvensk hamn där kungen var hårt engagerad, såsom framför allt Stockholm. Att det fördes till Kalmar förklaras lättast med en hänvisning till borgbygget.
16) Selling, nedan; M Olsson 1944 s 24[1] (myntfynd). Hagberg ovan. - Frånvaron av vikingatidsfynd har påpekats av flera tidigare forskare (Åkerlund 1937; E Hofrén 1961 s 123f.
17) M Olsson 1944 s 35ff; Björkman 1971 s 27ff.
18) A Schück 1926 s 445-447.
19) A Schück 1924 s 11ff; 1926 s 90[3].

20) Johansen 1965; Ellmers 1972 s 174ff; forskningsöversikt i Hall 1972; Jahnkuhn 1971.
21) Lundberg 1940 s 457f; Eimer 1967 s 301. Den senares antagande att torget i Kalmar skulle kunna vara sekundärt upptaget saknar stöd i arkeologiska iakttagelser.
22) Dollinger 1964 s 47. - Också den 1237 anlagda, stramt planmässiga staden Elbing hade storlek och proportioner, vilka motsvarade medeltidskalmars. Stadskyrkan och torget utgjorde liksom i Kalmar en centralt belägen enhet. Elbings 1238 påbörjade dominikankonvent uppfördes i ett hörn av stadsområdet omedelbart innanför stadsmuren, den stora borgen tillhörig Tyska orden anlades utanför staden vid ett motliggande hörn (Hauke/Stobbe 1964 s 14-24, 216ff; jfr Neugebauer 1976 s 238ff). I funktionellt avseende kan således en stad som Elbing på flera sätt jämföras med Kalmar. Jfr allm. Hall 1974 s 27ff.
23) Dollinger 1964 s 48. De skånska omkr 1200 uppkomna kuststäderna hade i flera fall föregångare inåt landet (Cinthio 1972; 1975). Om de få vikingatida handelsplatserna vid havskuster, jfr Jahnkuhn 1971 s 26f.
24) KL s v Biskop (sp 619), J Gallén; DS 51, jfr H Schück 1959 s 207ff.

BAKGRUNDEN OCH FÖRUTSÄTTNINGARNA (Noter till s 19-28)

1) Man har i svensk forskning mera sällan dragit linjen från de svenska medeltidsstädernas uppkomst längre än till hansastäderna. Ett vidare perspektiv har i senare forskn. främst anlagts av Hall 1972. En särställning intar H Anderssons (1971) komparativa undersökning av stadsterminologi. Ur en något äldre forskn. kan i detta sammanhang nämnas A Schück 1926 s 1-37; Lindberg 1941; Lönnroth 1940 s 35f; (1957) 1959 s 54f; Kumlien 1960 s 61, jfr 50ff.
2) Huvudsakligen följes Lopez 1971; P Anderson (1974) 1975; Fourquin 1971; Ennen 1972. De torde representera mer eller mindre åtskilda vetenskapliga 'skolor'. I samband härmed är att märka, att motsättningarna inte så mycket gäller vad som skedde utan varför utvecklingen följde en viss bana.
3) Palme 1959 s 54f.
4) Musset 1965 s 278f, jfr s 89ff, 140ff; Palme 1959 s 135ff.
5) Översikter: Rosén 1971 s 48-53, 76ff; Fourquin 1971 s 9ff m fl.
6) Fourquin 1971 s 28ff.
7) Lopez 1971 s 13ff m fl.
8) Duby (1962) 1968 s 65ff; Fourquin 1971 s 193ff.
9) P Anderson (1974) 1975 s 182ff; Lopez 1971 s 27-55 m fl.
10) Fourquin 1971 s 172ff; jfr Slicher van Bath 1966 s 77ff; Gieysztorowa 1968 s 5ff.

11) Lopez 1971 s 56-84, 123ff; Duby (1962) 1968 s 126ff; jfr Postan 1952 s 119ff (grundl.).
12) Lopez 1971 s 130ff; Fourquin 1971 s 241ff, 279f; jfr KL s v Klede, Handel med klaede. Danmark, P Enemark, sp 458 samt övr. art. under samma uppslagsord.
13) Fourquin 1971 s 268-273; Ennen 1972 s 77-79, 166ff.
14) Lopez 1971 s 70ff, 123ff; Ennen 1972 s 73ff, 155ff; P Andersson 1975 s 151f, jfr s 190ff; Ellmers 1972 s 16ff, jfr s 174ff. Jfr Bloch (1939-40) 1967 s 354f; Doehaerd 1971 s 120-136, särskilt s 128f.
15) Epperlein 1960 s 132ff, 151[82]ff; Trawkowski 1962 s 79ff; Dollinger 1964 s 23-26.
16) Fourquin 1971 s 151f.
17) Attman 1944 s 5-17, 63-68; Lönnroth 1963 s 385ff; Dollinger 1964 s 17-23, 39ff et passim; Lopez 1971 s 113-119; Fourquin 1971 s 273-276.
18) Jordan 1960 s 8-16, 33ff; Dollinger 1964 s 34-39; jfr senast Am Ende 1975 s 89ff, 108-116, 193ff, 202-205; Jordan 1976 s 143-159.
19) Flertalet inlägg i denna fråga (1928) (1933) (1937) m fl är samlade i Rörig 1959 s 36ff, 247ff, 392ff, 447ff.
20) Dollinger 1964 s 34-39; Ennen 1972 s 174ff; Reincke 1957 s 4-28; förhållandet till Sverige (Norden): v Brandt 1950 s 1ff, 1954 s 97ff, 1958 s 339ff; Kumlien 1953 s 49ff, jfr 1960 s 37ff, 50ff; Lönnroth (1957) 1959 s 54 f.
21) L Weibull 1946 s 84ff; Christensens inlägg samlade 1976; jfr KL s v Hansan, särsk. Da, P Enemark; Hoffman 1976 s 7-16; Nyberg 1976 s 173ff.
22) Yrwing 1940 s 292ff; Dollinger 1964 s 23-26, 39-72; - Särskilt intresse förtjänar relationerna till de närboende landsherrarna. Det förefaller som om vare sig Lybecks grundning (Reincke 1957 s 9-20), dess frigörelse på 1220-talet (Am Ende 1975 s 159-178) eller det första stadsförbundets genombrott på 1280-talet (Yrwing 1940 s 314ff) hade kunnat genomföras utan deras samförstånd.
23) Dollinger 1964 s 65ff; Ennen 1972 s 174-191; Ebel 1967 s 1-37.
24) Dollinger 1964 s 72ff. I M Andersson 1954.
25) Ur den rika litteratur som behandlar dessa frågor skall följande centrala arbeten nämnas: Lönnroth 1940 s 5-172; Andrae 1960 s 63ff; Rosén 1962 s 115-195; Larsson 1964 s 49-103; Hafström 1970 s 9ff; Fritz 1972, 1973; Nevéus 1974 s 139-180; H Andersson 1977 s 91ff, 128f; Kumlien 1960 s 50-66.
26) SRD V s 622f; Dahlgren 1897 s 101ff; Modéer 1937 s 88-98; KL s v Itinerarier, Da, K Hald. - Att leden upp längs svenska kusten var förbunden med en färdväg till Ryssland uppmärksammades redan på 1000-talet av Adam

av Bremen (Adam IV:20, schol. 126, 127; KL s v Seglingsbeskrivningar, G Kerkkonen m fl).

27) Ellmers 1972 s 227-232; jfr Kumlien 1953 s 61f; A Schück 1933 s 253f, 256f. Ur den stora litteraturen om vikingatidens skepp kan följande översiktsarbeten anföras: Almgren 1968; Sawyer 1971 s 66ff; Ellmers 1972 s 31ff; KL s v Skibstyper, O Crumlin-Pedersen m fl. Ang. transport av hästar till sjöss, se: Heimskringla, Magn Blind K 10; HL II:5, jfr II:4; LübUB I:32; HUB I:746; jfr Johansen 1951 s 111f; Almgren 1963 s 231f. Tilläggas kan att äldre nordisk sjörätt räknar med en skeppstrafik där fartygen ofta ligger uppankrade vid främmande stränder (DGKL Sl. I:59, 60, Fl. III:90; jfr Hasselberg 1953 s 89f[43], 81[16, 17]).

28) Jfr härom Lopez 1971 s 83f; P Anderson (1974) 1975 s 191f[24]; Kumlien 1953 s 61f samt Kumliens (1960 s 58ff) invändningar mot Lönnroth (1957) 1959 s 54.

29) Dahlgren 1897 s 102; KL s v Uge søs, P Rasmussen m fl (= ca 8,3 km); jfr A Schück 1933 s 253.

30) Modéer 1936 s 97ff.

31) Dahlgren (1897 s 102) har kommenterat stället, men gjorde inget försök att precisera utomskärsledens sträckning.

32) Jfr Månsson 1644, s 68f. - Nämnas bör även att satsen möjligen kan anspela på det mindre betydande alternativet, att färdas på utsidan av Vållö. Jfr att alt. orter nämnes norr om Runnö. Vållö framstår i alla händelser som en led-delare i Kalmarsund, lämplig även för kurs mot Norra Öland.

33) Jansson 1963 s 53ff; Ellmers 1972 s 229f; jfr Holmbäck/Wessén 1943 s 318.

34) HL VII:1-4.

35) Saxo VIII:14:2; jfr härom L Weibull 1943 samt KL s v Longobarder, N Lukman. - I 'Wulfstans reseberättelse' fr omkring 900 uppräknas några svenska 'öar' i följande ordning: Blekinge, Möre, Öland och Gotland. Ordningsföljden antyder att Wulfstans kännedom härrörde från en färdberättelse eller ledbeskrivning (se not 54 i detta kap.). Se även Heimskringla Ól helg 66; Särskilda Olofssagan 49 (skildring av handelsfärd Norge-Novgorod, varvid uppehåll på Gotland och Öland nämnes); Saxo XIV:40:2 och Knytlingasaga 123 (baltisk flotta vid Öland), jfr även HL VII:1-4.

36) HUB I:223, jfr LübUB I:32. För dateringen, se: Am Ende 1975 s 12f, 46f, 65-70[125]; jfr även Hasselberg 1953 s 39f.

37) HUB I:746

38) Neugebauer 1976 s 227ff

39) KL s v Böte, H Ståhl samt där anförda arbeten av Modéer; DS 2019 jfr 2024.
40) Blomkvist 1974.
41) Modéer 1933 s 212f; 1936 s 63ff et passim; jfr KL s v Sjømerker, A E Christensen m fl.
42) Ellmers 1972 s 229. Ett där förbisett belägg är Adam II:22.
43) Das Seebuch XII:25-50; jfr Dahlgren 1897 s 103f; Dollinger 1964 s 181f; Goetze 1975 s 71ff, 88. - På grundval av att Visby här fortfarande tillmätes en central position har man ibland föreställt sig att östersjölederna i Das Seebuch återspeglar en relativt gammal tradition (sent 1200-tal). Visby behöll de sjöfarandes intresse långt senare både av praktiska och historiska skäl (jfr inl. till Das Seebuch s VII; Dahlgren 1897 s 108; Hasselberg 1953 s 75; Kumlien 1960 s 61[78]). Källans karaktär av kompilat omöjliggör i själva verket att de enskilda lederna dateras på generella grunder.
44) KL s v Skibstyper, O Crumlin-Pedersen m fl; Ellmers 1972 s 63-75.
45) "Calmare Slott och Stadh Anno 1610" återgiven av M Olsson 1944 tn. pl 77; jfr 1944 s 2; Åkerlund 1951 samt Selling nedan.
46) Översikten bygger på följande arbeten: Om de skilda distrikten - Gustawsson/H Schück 1953; Blomkvist 1974, 1972; E Hofrén 1961 s 99ff, 122f; M Olsson 1944 s 1ff; Styffe 1911 s 220ff; Almquist 1954 s 364ff, 372ff; Domeij 1963 s 11ff; Thålin 1963 s 81; (jfr E Hofrén 1958 s 75); M Hofrén 1949. Se i övrigt Winbergs, Hellbergs och Hagbergs uppsatser ovan.
47) Sahlgren 1953 s 51ff; jfr T Andersson 1965 s 29[27], 105.
48) H Schück 1959 s 252[81]; Styffe 1911 s 229[2]; jfr T Andersson 1965 s 26f.
49) Larsson 1964 s 5ff, 78ff, 90ff; Sahlgren 1953 s 51ff; Lönnberg 1947 s 26ff; Härenstam 1947 s 83ff.
50) Om bebyggelsens utbredning, sockenbildning o s v se även H Schück 1959 s 157ff samt Atlas över Sverige s 87f, 131-134.
51) Om naturförutsättningar och näringsliv dessutom: Atlas över Sverige 1-38; KL s v Myr och sjömalm, Sve, O Arrhenius; Smörhandel, Sve, H Yrwing; Hestehandel, Sve, H Yrwing och i dessa artiklar anf. litt. - Se särskilt Arrhenius 1959, 1968; Koppe 1943 s 201ff; DGKL Fl. 2 (s 129); DS 1859. - Uppfattningen om smörets dominerande roll grundas till stor del på iakttagelser från 1368. Man har likväl framhållit att smörutförseln detta år var onormalt stor över hela Sverige av politiska orsaker. Jfr vidare Boberg i band II.
52) A Schück/Mannerfelt 1933 s 229ff, 240/241; Larsson 1963; Almquist 1929 s 125ff; Linge 1969 s 118f. Jfr s 73 och karta vid s 450. M Hofrén 1950 s 5ff.

53) Karlskrönikan (vv 4556ff, jfr 4494ff) ger ett äldre belägg (1450-t.) än de som har anförts i litteraturen. Samuel Kiechels (1586) 1892 s 331ff reseberättelse ger en inlevelsefylld skildring av resandets villkor, exemplifierat bl a från denna landsväg.
54) King Alfreds Orosius s 19; Daines Barrington 1773 (I:1) s 17; C Weibull (1921) 1964 s 19ff; Sawyer 1971 s 6, 35f.
55) Lönnroth 1940 s 42ff; KL s v Rikssamling, Sve J Rosén och där anf. litt.; KL s v Leidang, H Björkvik m fl; Jansson 1963 s 92f, jfr KL s v Landvärn, H Yrwing m fl.
56) ST I:23; L Weibull 1940 s 144-146; jfr KL s v Gränsläggning, S Körner m fl (sp 507ff) för det senare forskningsläget; Hafström 1934, 1942.
57) Larsson 1964 s 106-109; jfr Härenstam 1946 s 33-52ff; S Carlsson 1948; KL s v Småland, L-O Larsson.
58) Jfr C Weibull 1950; G Olsson 1953.
59) Allmän översikt i Rosén 1962 s 190-194; jfr ur ett gränslands spec. synvinkel: Härenstam 1946 s 33-45.
60) Jfr DGF 466; SMB s 207.
61) Några närmare uppgifter äger vi inte om svenskt tullväsen under 1200-talet. Att utrikeshandeln var belagd med avgifter av skilda slag framgår av de befrielser som tillerkändes gutar, lybeckare, hamburgare och rigensare (se not 62 i detta kap.). Att en nordisk furste omkr. 1200 kunde uppta passageavgifter framgår av upplysningar rörande Slesvig (Knytlingasaga 86; DGKL Sl. I:30 - ang. paragrafens danska karaktär Christensen (1957) 1976 s 130f jfr allm. Hasselberg 1953 s 36f, 77ff; Ebel 1965 s 162f). Uppbörd av passageavgifter behöver inte ha skett precis vid gränsen.
62) Gutasaga 2; ST I:94, 109, 126; KL s v Told, Sve H Yrwing.
63) KL s v Gränsförsvar och gränsbefästningar, L-O Larsson, L Linge m fl; KL s v Landvärn, H Yrwing m fl; Kumlien 1953 s 62. I avtalet med Lybeck omkr. 1250 har Birger jarl förbundit sig att ingripa mot personer som bedrev rov och plundring (ST I:94).
64) DS 185 jfr DS 144; Göransson 1975 s 75-78. - För diskussionen om 'Sveabod's funktioner, se: Henrik Schück 1914 s 33f; Modéer 1946 s 172-175; Rosén 1949 s 27ff, 158f; Gustavsson/Herman Schück 1953 s 33; Blomkvist 1974.
65) Linge 1969 s 23-26.
66) Litt. anges i KL s v Ringmur, Sve E B Lundberg, Finl C J Gardberg; jfr Dencker 1959 s 29-33; Kuujo 1977 s 152ff. Viborgs-mur uppfördes under senare delen av 1400-talet.

STADENS UPPKOMST (Noter till s 29-50)

1) Sylvander 1864-74 II:1 s 3ff, 97f.
2) Baehrendtz 1907 s 54; Berggren 1907 s 9.
3) A Schück 1926 s 225ff.
4) A Schück 1926 s 227[4], 228[1]; jfr Tunberg 1922 s 47.
5) Nihlén 1932 s 18ff; Arrhenius 1968; Hallinder 1971 s 21ff.
6) M Olsson 1944 s 24f, 55f, 307ff, särsk. 318f.
7) Rörig (1928, 1933) 1959 s 262ff, 265; 411ff.
8) v Brandt 1953 s 219, 222; 1958 s 339ff, 346; jfr Koppe 1943 s 193[1], 211f; Kumlien 1953 s 80f, 141; Dollinger 1964 s 52.
9) Lönnroth 1940 s 35f, 39; Koppe 1951 s 176f; Norborg 1963 s 141ff; Larsson 1964 s 98f; jfr även Lönnroth 1959 s 65f; Kumlien 1960 s 53ff.
10) Koppe 1943 s 192-209.
11) Hofrén 1961 s 122-124. Liknande tankar har uttryckts av Lundberg (1940 s 417, 419); jfr även Kumlien 1953 s 80f.
12) Se t ex Reincke 1951 s 25f; Benton 1968 (inl.).
13) A Schück 1926 s 145-208; Lundberg 1940 s 418f; H Andersson 1977 s 95-114.
14) Blomkvist 1974. - Den föreslagna terminologin står i samband med ett försök att utveckla ett för nordisk medeltid avpassat system för analys av icke agrara bosättningars uppkomst. Utgångspunkten utgörs av den klassiska centralortsteorin och särskilt H Anderssons försök att infoga denna i ett beskrivningssystem för nordiska medeltidsorter (H Andersson 1972, jfr 1977 s 92f; jfr Åström 1977 s 135ff, 164f). Främsta skillnaden är att jag inte knyter uppmärksamheten till själva orterna, utan till de rumsliga rörelsemönster ("funktioner") som givit upphov till orten. På detta sätt kan även sådana orter, som centralortsteorin inte är ägnad att beskriva (se: Garner (1967) 1970 s 306) infogas i samma ram. Den enskilda ortens topografi saknar i detta sammanhang intresse.
15) A Schück 1926 s 176ff, 265-273 et passim; Lundberg 1940 s 455ff; KL s v Stad, B Fritz m fl; H Andersson 1977 s 122-128 jfr allm. Keyser 1953; Reincke 1957.
16) Sylvander 1864-74 II:1 s 25-97; Åkerlund 1937; 1951 s 17[2]. Underlag för tanken på en "moderstad" till Kalmar har man främst funnit i några svårtolkade uppgifter i stadens tänkebok (KSTb s 1 ff). Antagandena saknar arkeologiskt stöd.
17) E Hofrén 1961 och sedermera i flera arbeten L Hellberg, se dennes härovan införda uppsats. Jfr allm. Henrik Schück 1914; Steinnes 1955; Palme 1958; KL s v Husaby, J Rosén; s v Lensman, R Fladby m fl. - Intendent Gunnar Hellberg som förbereder en doktorsavhandling från historisk utgångs-

punkt kring husabyproblemet, har framlagt flera seminarieuppsatser på Hist. inst. vid Uppsala universitet, till vilka jag även kan hänvisa här.

18) M Olsson 1944 (ritn.) pl 82; Se vidare L Hellbergs bidrag, ovan.

19) Så Styffe 1911 s 220; M Hofrén 1949 s 17f; E Hofrén 1961 s 122.

20) KSTb s 115; ÄSF I s v Lejonansikte, K U Pettersson; Liedgren 1961 s 104, 108f; M Olsson 1974 s 193ff. - Att som här och var anges, den ifrågavarande transaktionen skulle ha utförts år 1393 är oriktigt (jfr Liedgren 1961 s 108f). - ÄSF II s v Bagge av Botorp, H Gillingstam (tab 2); Almquist 1954 s 274[4], jfr s 326[2]. - ÄSF I s v Lejonansikte, K U Petersson (tab 7); Almquist 1954 s 7f, 274; jfr allm. Ranehök 1975 s 104[56]ff.

21) Styffe 1911 s 220[5] - De få beläggen stödes i icke ringa mån av själva ortnamnet, vars existens och fortlevnad förutsätter viss kontinuitet. - En i dess närhet påträffad myntskatt av 1100-talskaraktär hör till de större fynd som gjorts i Sverige av detta slag (Thordeman 1936 s 67).

22) H Schück 1959 s 291

23) DS 74; H Schück 1959 s 280ff, 380f. För innebörden av ordet mansio, se s 291f, jfr Andrae 1960 s 88, jfr 85ff.

24) H Schück 1959 s 280ff, 375ff. - DS 1352, DS 360; jfr H Schück 1959 s 282f, 287.

25) För källhänvisningar och en allm. framställning om tidigmedeltidens prostämbete, se H Schück 1959 s 209ff. - Skillnaden mellan stads- och lantprostar synes inte uteslutande ha varit nominell. Just de tre stadsprosterierna skulle i Uppsala och Linköpings stift utvecklas till domkapitlens tidigaste prelaturer (domprost, ärkedjäkne och dekan). - Dock: 'prost i Bollnäs' (DS 1850).

26) För beläggen, se: Söderlind 1959 s 376f; Engström 1963 s 45f; jfr även Lönnroth (1946) 1959 s 39; DS 1510. - I sakfrågan har annorlunda antagits av A Schück 1926 s 190; B Olsson 1947 s 18; Söderlind 1959 s 376[38, 39]; Engström 1963 s 48[15].

27) H Schück 1959 s 229. Se vidare avsn. "Bykyrkan", nedan.

28) M Hofrén 1949 s 24ff; Sahlgren 1953 s 60f; L Hellberg ovan.

29) M Hofrén 1949 s 30ff; Almquist 1954 s 343ff. - Lindberg 1933 s 5ff; Norborg 1963 s 187 et passim; jfr Styffe 1911 s 211, 217f, 223ff; DS 1352 (s 351); jfr H Schück 1959 s 380[35].

30) Stenberger 1933 s 71ff; Gustawsson/H Schück 1953 s 1ff, 19f, 22, 24f; H Schück 1959 s 226f[17]; Hagberg 1967 s 88ff; Göransson 1971 s 16.

31) De öländska omsättningsplatserna behandlas närmare i mitt arbete Medieval Eketorp and Contemporary Turn-over Places, som länge har förelegat i manuskript och som förväntas utkomma av trycket år 1978 i serien: Eketorp. Fortification and Settlement on Öland, Sweden. Sthlm 1976- . (Här cit. Blomkvist 1974 efter manuskriptet.) Jfr Hagberg 1972-73 s 209ff.

32) Jordeboken (Väjb s 75) meddelar även att gården Borgh låg "uthan haa och hampn", om detta omdiskuterade uttryck, se senast Söderlind 1963 s 390ff. - De här framförda synpunkterna utvecklas närmare i Blomkvist 1974. I den form de framlades i seminarier vid Uppsala universitets historiska inst. ht 1973 och vid Stockholms universitets historiska inst. (PJÄS) vt 1974 har de emellertid fått viss spridning och kommit att diskuteras i tryckta skrifter. För dokumentationen, se Blomkvist 1974; jfr Wallin 1975, Hagberg 1978.

33) Calissendorf 1966; Blomkvist 1972-1973, 1974; jfr nedan om Pata och Mönsterås.

34) Viktigare arbeten om Knutsgillena är L Weibull 1946, 1956; Hoffmann 1976; Wallin 1975. Nyberg (1976 s 174f) summerar den sistnämndes resultat. Ytterligare indicier synes kunna stödja tanken på ett danskt samband med Backaborg. Jag har behandlat dem i mitt otryckta arbete (Blomkvist 1974). De har emellertid i än större detalj diskuterats av Wallin 1975, delvis med utgångspunkt från mitt manuskript. Jag kan inte här gå i svaromål på de punkter där våra uppfattningar har gått isär.

35) Blomkvist 1974; Hagberg 1978.

36) Lundholm 1956 s 227f, jfr 222ff; M Olsson 1932 s 290-294; M Hofrén 1946 s 46ff.

37) Modéer 1926; M Hofrén 1963 s 377ff.

38) ST I:50, 94; jfr A Schück 1926 s 228; M Olsson 1974 s 190.

39) A Schück 1926 s 228; v Brandt 1953 s 219[2]. - Antagandet grundas på förhållandet att en rådman i Riga år 1231 bar namnet 'Volmar från Kalmar' (LECUB I:110; LübUB I:51). Det är emellertid inte säkert att namnet utpekar en person av tysk börd. De gamla tyska namn som det skulle kunna vara fråga om (Bahlow 1972 s v Vollmer, Vollmers, Wöllmer) kan i lågtysk språkmiljö ha blivit förväxlade med en kortform av det vid denna tid glansfulla kunganamnet Valdemar, vars ursprung anses vara slaviskt (DGP I:1 s v Folkmar (sp 310), jfr DGP I:2 s v Waldemar). - Binamnet 'från Kalmar' betyder inte heller nödvändigtvis att rigarådmannen <u>härstammade</u> från Kalmar. Namn av denna typ gavs även åt personer som regelbundet <u>gjorde handelsfärder</u> till en viss ort (Reincke 1951 s 15f). Persongenomströmningen torde i alla händelser ha varit hastig i Östersjöns kuststäder (jfr Penners 1965).

40) A Schück 1926 s 228, 230; 1938 s 143f; jfr Grandinsson 1884 s 93-96; H Andersson 1977 s 127.

41) Benninghoven 1961; 1965; Dollinger 1964 s 39-46; Ennen 1972 s 174-191.

42) L Weibull 1946 s 84ff; Nyberg 1976 s 173ff; Christensen (1957, 1972) 1976 s 118ff, 191ff.

43) Yrwing 1940 s 217ff; KL s v Gotlandshandel, H Yrwing m fl, s v Gotländska köpmän, H Yrwing; Christensen (1969) 1976 s 165ff.
44) Om försvarskyrkobyggandet, se: Boström 1966- (utg. fortgår); 1972 s 33-46; Hagberg 1972-1973 m fl arbeten; se i övrigt Blomkvist 1974.
45) HUB I:223, jfr LübUB I:32; LECUB I:69, 179; jfr Donner 1929 s 416f. - Närmare härom i min artikel "De äldsta urkunderna om Kalmar" (Blomkvist 1978).
46) Yrwing 1940 s 46-68. - Saxo XIV:40:2; Knytlingasaga 123; Boström 1967 s 151ff. Förlagan till den äldsta bevarade texten av lybeckrätten, i vilken ölänningen omtalas, härrör med stor sannolikhet från Lybecks danska tid (Blomkvist 1978). Se i övrigt om Backaborg ovan, jämte noterna 32 och 34 till detta kapitel.
47) HUB I:746.
48) Blomkvist 1978.
49) Dollinger 1964 s 39-46, 51; se vidare Blomkvist 1978.
50) Hasselberg 1953 s 38-45; Dollinger 1964 s 46-51. - Carstenn 1937 s 73ff, jfr v Brandt 1937 s 241; Ebel 1967 s 4f, 7. - Yrwing 1940 s 171-254, 350ff; Hasselberg 1953 s 20ff, 46-48 et passim; jfr L Carlsson 1961 s 163ff; Dollinger 1964 s 46; Nyberg 1976 s 196-199, jfr Benninghoven 1961. Se vidare Blomkvist 1978.
51) Om medborgarskap i tidigmedeltida mening, se v Brandt 1953 s 210-213.
52) Kumliens antagande (1953 s 94f) att så skulle ha varit fallet är grundat på flera oriktiga premisser. 1) Birger jarls "andra" traktat kan inte godtas som äkta, efter de tungt vägande källkritiska anmärkningar som riktats mot den av v Brandt (1953 s 222ff). Vad som framdras i Kumliens genmäle (1954 s 68-73) understryker att förfalskningen har grundats på kännedom om de äkta traktaterna. 2) Vidare anger inte Guta saga att ömsesidig tullfrihet var avtalad mellan gutar och svear. Befrielse från tull säges endast ha gällt för gutar i Sverige. Enligt Yrwing (1940 s 187f) var tullfriheten allmän på Gotland, eftersom regalen inte hade vunnit insteg där. 3) Till sist kan 1170-talstraktaten mellan 'tyskar och svear' knappast ha inneburit ömsesidig tullfrihet. Greifswaldlängden utgör här en motinstans eftersom svear där belägges med tull. Om bakgrunden till Lybecks förvärv av tullfrihet ca 1250, se Lönnroth (1957) 1959 s 55f.
53) Jfr ÄVgl Ä 14:1 (oförmånlig arvsrätt för tyskar); KL s v Strandrätt, V Niitemaa samt vad som ovan allm. har anförts.
54) Reincke 1957 s 4ff, 12-14, 21-28; Johansen 1955 s 78-83; Slaski 1971 s 23ff.

55) Heimskringla III, Upphaf Magnús-sona k 32. Ohlmarks' "nionde" korrigerat till "tolfte" enl. originaltexten.
56) Jfr att underhållet av Stockholms bro, som i MESt (B 23) väsentligen är påfört stadens sju uppstäder vid Mälaren, enligt UL (B 23:5) var ålagt uppländska hundaren vid 1200-talets slut (Holmbäck/Wessén 1966 s 111-113[171]).
57) M Olsson 1932; 1944 s 41-58; Fritz 1972 s 36-48; E Lundberg 1940 s 411ff; KL s v Kastal, E B Lundberg m fl.
58) Kyrkogårdens och slottsträdgårdens ungefärliga proportioner på flera äldre kartor. Man kan dock befara att de har ändrat form sedan staden hade flyttats. Jfr M Olsson 1944 ritn. pl 78-85; 1961 s 298ff; 1976 s 357ff; jfr allm. Karling 1931 s 9ff, 26-29; Nilsson 1968 s 112f, 118-140.
59) H Schück 1959 s 43ff, 50f; L-O Larsson 1964 s 49ff.
60) Källställen om lagsagans smålandsdel: Ögl R 3:2; B 39:1; DS 4907. - Det har diskuterats hur stor del av Småland som innefattades, se: Holmbäck/Wessén 1933 s 4; KL s v Liongaþing, S Kraft; Almquist 1954 s 273f. Jfr om lagmannen och Kalmar nedan. - Om Värends lagsaga senast Larsson 1964 s 18ff, 22-26.
61) KL s v Ljungating, S Kraft; Wessén 1921; KL s v Lagman, G Hafström m fl; s v Landsting, J Rosén; Ögl B 39:1; Holmbäck/Wessén 1933 Inl. s xxvii; KL s v Ting, K Å Modéer; Almquist 1954 s 273f. - Om lagmännens tingsresor, se Almquist 1954 s 3ff. - Östgötastädernas stora marknadshögtider, skärtorsdag och Persmässan i Linköping, Olofsmässan i Skänninge och Larsmässan i Söderköping ägnades en särskild fridsbestämmelse (Ögl Kr 23; A Schück 1926 s 193). Jönköpings marknader på S:t Antonius' och S:t Franciscus' festdagar, vilka inrättades 1284 och försågs med liknande fridsskydd, nämnes däremot inte (PSS:I:3). Någon motsvarande årsmarknad kännes inte för Kalmars del under äldre medeltid.
62) Heimskringla II, Ól. helg. k 158-159; jfr A Schück 1926 s 226.
63) Capb. s 3ff.
64) LübUB II:1 126; ÄSF I s v Folkungaättens lagmansgren, S Carlsson; SBL s v Folkungaätten, H Gillingstam; Lönnroth (1944) 1959 s 13-29; S Carlsson 1953; KL s v Folkungar, A Schück.
65) Patronatsrätten antas ha sitt ursprung i förhållandet att kyrkor under den första kristna tiden uppfördes och ägdes av stormän. Ett begrepp om det nära sambandet mellan regala kyrkor och städer ger en formulering i kungaparet Magnus' och Blankas testamente 1346. De avsatte medel för alla sockenkyrkor i riket där de hade gods, men där de hade patronatsrätt "baþe i køpstaþum oc swa vtan" skulle större belopp utgå. Ett par senmedeltida förteckningar från Linköpings domkyrka, visar fördelningen av kungliga patro-

nat i stiftet. Mer än hälften avsåg stadsförsamlingar: en i vardera Jönköping, Söderköping, Skänninge, Kalmar, Norrköping och Västervik (= Gamleby); därtill Köping på Öland. Återstoden sammanhängde med kungsgårdar. (DS 4069; SRS III:2 s 282ff; H Hildebrand 1879-1903, III s 75; jfr A Schück 1926 s 204-207; H Schück 1959 s 166[11]f, jfr s 172-190; Rosén 1949 s 145 (nr 50) - allm. om patronatsrätterna Yrwing 1940 s 86ff; KL s v Patronatsrätt, I Nylander m fl; Smedberg 1973 s 88ff, 167ff.

66) DS 644. Kungen har här inte uttryckligen sagt sig äga patronatsrätten i Kalmar, utan endast att han har åtnjutit den (vsi fuimus). Uttrycket är svagare än vad som eljes är brukligt i 1200-talsdiplomen, när man talar om patronatsinnehav (DS 212, 592, 600, 759, 839 m fl). Mot bakgrunden av att Magnus' upphöjelse till kung bereddes med vapenmakt, samt att konfiskationer förekom under hans regim (Ek. v 1090-1093; Rosén 1949 s 150-152) vågar man därför inte utgå från att rätten i detta fall var ärvd eller tillhörig kronan (annorlunda: Rosén 1949 s 145 nr 50).

67) ST I:144; jfr Rosén 1949 s 131ff och där tillämpad metod att särskilja krono- och arvegods. Jfr särskilt skillnaden mot kung Birgers förläning av tomt i Stockholm 1297 med rätt förbehållen kungen eller hans efterträdare (successores) att på vissa villkor återfå den (DS 1208), vilket tyder på krono (Rosén 1949 s 155 nr 93). Formuleringen i kalmarfallet är särskilt anmärkningsvärd eftersom sonen Birger redan hade valts till Magnus' efterträdare (Rosén 1939 s 43ff). - Jfr att mer eller mindre furstliga (men ej kungliga) gestalter påträffas bakom ostkustens alla viktigare hamnstäder. Söderköping har redan nämnts, vilken egendom synes kunna härledas från Folke jarls son Sune, via dottern (Erik Erikssons) drottning Katarina till dennas syster Benedikta, gift med Svantepolk Knutsson. Samma ursprung synes Nyköping eller delar därav ha. (DS 377, jfr DS 405) Jfr även Stockholm, enligt Ek. grundat av Birger jarl (se vidare A Schück 1926 s 200-202).

68) A Schück 1926 s 241f.

69) Fritz 1973 s 105[2].

70) DS 340, 387, 688, 863, 894 (jfr 898). Benämningen riksråd i sen övers. har måhända inte ägt motsvarighet i originalet. DS 1083 avser sonsonen.

71) DS 894.

72) Hur han blivit i stånd att återlämna gården framgår inte. Den förbättring han tillfogar denna tyder väl på att han egenhändigt annekterat den. - Förvärvsförbud kan ha rått inom själva staden för icke borgerliga grupper (jfr PSS I:8). I så fall vore hans eget godsinnehav där ett starkt indicium för att han även här representerade ett till staden knutet ämbete.

73) Om husabymannen, se: Palme 1958, jfr Jansen, Nyberg, Riis 1977 s 59[2].
74) LübUB II:1 126; ST I:94.
75) KL s v Liongaþing, S Kraft; jfr allmänt KL s v Lagman, G Hafström m fl.
76) Gustawsson/H Schück 1953 s 10f; ÄSF s v Folkungaättens lagmansgren, S Carlsson.
77) DS 898. Om dess äkthet, se Blomkvist 1978. - Givetvis är det föga troligt att Nydala vid ungefär samma tid fått två skilda egendomar i Kalmar av personer vilka båda hetat Magnus och haft söner med initialen B! Likväl hette vid denna tid ännu en högättad östgöte Bengt Magnusson, varför alla uppgifter av relevans nödvändigtvis måste genomses i detta sammanhang. Den andre Bengt Magnusson kännes från två brev 1269 vari framgår, att han var gift med den likanämnde lagmannens syster Ulvhild, som tio år senare dock var omgift (ÄSF I s v Folkungaättens lagmansgren, S Carlsson, tab 1). Det ena brevet är lyckligtvis ett testamente, vilket medger överblick av hans allmänna inriktning. Han visar förkärlek för Vreta kloster och skänningebröderna, men inget samband kan spåras vare sig med Kalmar, Nydala eller trakterna intill (DS 538, 541; S Carlsson 1953 s 89; Liljeholm 1952 s 43). Annorlunda förhåller det sig med hans svåger lagmannen Bengt Magnusson, vilket nedan ytterligare skall visas. - En jämförelse mellan Magnus Bengtssons gåvobrev (DS 894) och "arvingebrevet" avslöjar visserligen vissa olikheter, men de utgör inga avgörande hinder för att samma konkreta gåva avses. Lagmansbrevet återställer till Nydala en curia, ett ord som är diffust i stadssammanhang men likväl tveklöst avser ställe med bebyggelse. Ett stycke terra omgivet av en mur tillfogas, vilket måste avse obebyggd mark. Arvingebrevet överlämnar en fundus, dvs 'tomt'. Inget säges om bebyggelse. Detta kan således stämma med den senare av lagmannens åtgärder, dvs hans egentliga gåva. - Arvingebrevet uttrycker vad fadern gjort, vad nydaliterna eftersträvat och utfärdaren nu gör, med olika former av tr. concedo = avstå från, avträda. En stadfästelse av en föregångares gåva kunde få formen av ett nytt gåvobrev (Rosén 1949 s 27ff). Inget i de båda skrivelsernas manifesta innehåll synes därför hindra att de avser samma överlåtelse. Arvingebrevets ensidiga användning av verbet concedo kan dessutom jämföras med det bruk lagman Bengt gjorde av samma ord år 1280 (DS 700; Rosén 1949 s 148; jfr Fritz 1972 s 109).
78) "Arvingebrevet" (DS 898) är försett med sigillskåra, men något sigill fanns inte vid 1800-talets början, enligt utgivaren av DS. Texten innehåller ingen sigilleringsformel (jfr Kl s v Corroboratio, H Nielsen m fl). Bengt Magnussom använde år 1269 den avlidne faderns sigill (DS 538; Liljeholm 1952 s 43). Hans eget kännes tidigast från år 1278 (HiSig 3:40, 41).

79) DS 898, satsen lyder: "B. heres magni. r -/lakun/- suo fideli ceterisque urbis calmarnie salutem & dileccionem". Enl. medd. från FD Stefan Söderlind, Bromma, är ceterisque i denna ställning ofta predikativt (och, såsom övriga...) - Om förekomsten av feodal terminologi i Sverige, se Löfquist 1935 s 153ff, 180ff; Andrae 1960 s 146f; Fritz 1972 s 80f. Jfr not 85 i detta kapitel.

80) Härpå tyder främst brevets mottagarformel, eftersom andra exempel där en person särskilt namnges vid sidan av en stadskommunitet i ett diplom, otvetydigt avser någon av dess mest framträdande gestalter, vanligen fogden (se t ex LübUB II:1 126; DS 1179, 1859). - Viss vikt kan även fästas vid att 'R' tilltroddes ha möjlighet att hindra munkarna från att ta gåvan i anspråk. Jfr exempel från 1308 då en personlig tjänare (famulus) visserligen uppträdde vid en stormans överförande av gods på en kyrklig institution, men endast med dennes klart avgränsade uppdrag att vara ombud vid överlåtelseprocessen (DS 1598).

81) Mot tanken kunde uttrycket "in civitate vestra" möjligen anföras. Brevet är dock illa formulerat, möjligen p g a alltför stort inflytande av formulär.

82) Ett jämförbart exempel skulle föreligga i Söderköping, som vid denna tid ägdes av en annan icke kunglig gren av Folkungaätten. Där förekom det ännu på 1290-talet att stadsherren Svantepolk Knutsson, som vid denna tid ännu inte var lagman, benämnde stadsfogden aduocatus noster, vår fogde. DS 377, 385-387, 405, 1250; A Schück 1926 s 200ff, 324; Rosén 1949 s 140; Ljung 1949 s 17ff, 119; Axelsson 1953.

83) Beckman 1953 s 363; HiSig 3:113; Det Myrby till vilket han skriver sig har inte tillfredsställande kunnat identifieras.

84) DS 1307, satsen lyder: "ego --- secundum --- consilium domini mei benedicti legiferi --- citaui". Jfr DS 1254, 1260.

85) Manförhållanden påträffas i Sverige gentemot kungen. Dessutom var alla invånare underkastade en allmän trohetsed till denne. Andra innehavare av landsherrens makt hade också 'män'. De som innehade kronans län bands till längivaren med trohetsed. Löfquist 1935 s 153ff; Rosén 1952 s 21ff, 24^{36} et passim; Andrae 1960 s 146ff; Fritz 1972 s 80ff, 1973 s $134^{19, 20}$, 140^{12}, 140^{14}; Förutom vid omnämnande av kungen eller annan landsherre användes dominus meus om biskopar av framför allt präster (DS 1124, 1667, 3130, jfr 3208) samt om stormän av dessas svenner och personliga tjänare (DS 1084, 1103, 1336). För ett något likartat fall, se DS 1033.

86) DS 1066, 1254, 1260 1291, 1307; jfr DS 1536

87) Westman 1904 Exk. V; Andrae 1960 s 138ff; jfr DS 754; jfr KL s v Formynderstyre, H Nielsen; Jägerstad 1948 s 136, 142ff.

88) Capb. s 13; DS 1130. - DS 1051, 1060, 1065, 1076; jfr KL s v Formynderstyre, H Nielsen, särsk. sp 497f; s v Rigsråd, Sve, H Gillingstam.
89) Jämförelsen kan göras med skedets andre starke man, Tyrgils Knutsson. (DS 1130). Denne skrev sig till 1292 "jllustris principis Domini. B. dei gracia sueorum gothorumque regis marskalkus" (DS 1060, jfr 1133), dvs relaterade sina regeringsingripanden till från kungen utgående makt.
90) DS 700; Rosén 1949 s 148.
91) Ståhle 1955 s 42
92) Härom se: Ranehök 1975 s 34.
93) Ögl G 19, A 4, R 4:1, B 8:4. - Endast Ä 4 antyder något företräde för kungen, vars närvaro i landskapet utgjorde ett alternativ till Ljungating. Jfr här det omdiskuterade ÄVgl R 3:1 (Bååth 1905 s 59f; Holmbäck/Wessén 1946 s 109[18] (122); senast Ranehök 1975 s 34f. - Likställdheten i Ögl mellan kung och lagman upphörde ifråga om bötesrätt (Ögl B 3:2).
94) DS 736: "--- litigantes causam --- a Legifero ibidem ad Legiferum Os-Gothorum aut ad nostram audientiam duxerint deducendam".
95) SRS III:2 s 207f; SBL s v Bengt Magnusson, Y Brilioth.
96) Vid arvskiftet efter Ingeborg Bengtsdotter 1320 fördelades 19 namngivna enheter med deras 'tillägor' och 'landbor' på fyra likvärdiga lotter, mellan hennes döttrar (den heliga) Birgitta och Katarina, som fick vardera en, och sonen Israel Birgersson, vilken fick två (DS 2260). De båda senare komplexen kan studeras närmare i det omfång de hade 31 år senare, då de i anledning av Israel Birgerssons bortgång förtecknades i vad som nu gäller som "den äldsta av det världsliga frälsets jordeböcker" (Ronge 1967 s 46ff). Att döma av uppgifterna i denna har de i arvskiftesprotokollet angivna enheterna varit huvudgårdar. Kring dem har mindre enheter legat, i jordeboken förtecknas 118 st. Samtliga identifierbara orter ligger i Emåns omgivningar. En detalj må påpekas: Jordeboken förtecknar bl a en kvarn i Döderhult (Ronge 1967 s 58 r 93) där i dag ortnamnet Lagmanskvarn förekommer (gård och kvarn i Oskarshamn). - Ätten hade uppenbarligen även stora egendomar i Ydre, Kinda och Tjust, de "småland" som låg närmast Östergötland och efterhand integrerades i detta landskap (DS 671, 672, 688, 689; jfr DS 592, 700; ÄSF I s v Folkungaättens lagmansgren, S Carlsson; s v Aspenäsätten, J Koit. - KL s v Landskap, Sve, J Liedgren; jfr Fritz 1973 s 109.
97) Herrarna Magnus' och Bengts formella underkastelse under kronan kan inte ifrågasättas, se särsk. DS 592, vidare DS 649, 671, 714, 744, 758, 799 (s 653), 813 m fl samt not 70 i detta kapitel.
98) KL s v Gaeldker, Da, H Nielsen; s v Slesvig, H Paludan.
99) Fritz 1973 s 53f, 113ff; jfr s 145ff. - DS 799, 813; jfr Rosén 1952; Andrae 1960 s 146ff; Fritz 1971 s 343.

100) DS 1403. - Andra aspekter kan även anläggas på detta godsbyte, se: Rosén 1939 s 56[3, 4].

101) Det har sitt intresse, att i detta sammanhang jämföra med det gamla jarlämbetets omvandling under senare delen av 1200-talet. Från att ha varit ett riksämbete i en kringresande styrelse, synes dux (jarl el hertig) då ha kommit att ofta inneha Södermanland, innefattande Nyköpings hus med fögderi och kanske även andra städer. Denna karaktärsförändring av det gamla jarlskapet har setts som ett "uttryck för brytningen mellan en äldre och en yngre princip" framtvungen av samhällets modernisering, "de växande skatterna, det nya krigsväsendet och den nya förvaltningen". (Fritz 1971 s 333ff, 350; 1973 s 115f; Gillingstam 1972 s 155-157.)

102) ST I:94. Brevet saknar datering. Förslag om dess tidsfästning har framlagts av olika forskare. De har avsett något av åren 1248-1252 (se: Ahnlund 1953 s 115ff; Kumlien 1953 s 103. Jfr G Carlsson 1955 s 492). - Kumlien 1953 s 92ff; Lönnroth (1957) 1959 s 55-57.

103) ST I:109, 119, 126.

104) v Brandt 1953 s 209-217; Lönnroth (1957) 1959 s 56; Dencker 1959 s 20; Friedland 1976 s 80. Jfr Tunberg 1954 s 171ff; KL s v Vinterliggare, H Yrwing (sp 143) för kritik.

105) Yrwing 1940 s 340f; Dollinger 1964 s 53f. - Den märkliga satsen kan utan tvivel samtidigt ha löst det problem som v Brandt drog fram. Det var dock knappast lika brännande och kunde lätt åtgärdas i mindre centrala sammanhang (jfr DS 376).

106) Allmänt: Dollinger 1964 s 46ff. - A Schück 1938 s 143f; H Andersson 1977 s 127f. Jfr Eimer 1967 s 297f, Hall 1974; Johansen 1955 s 78-83.

107) Deutsches Rechtswörterbuch s v deutsch (II:2 sp 789, jfr II:1 sp 788); Trawkowski 1962 s 88-94.

108) Hasselberg 1953 s 38ff; Ebel 1967; Dollinger 1964 s 46, 50f; om Lybecks rätt på Jylland: Ebel 1964 s 161f. - I städer som utgjorde viktiga centra redan innan den tyska handelskulturen blivit den dominerande vid Östersjön kan under 1200-talets lopp en övergång till tyska rättsformer iakttas. Som belysande exempel kan Riga och Stettin anföras (Hasselberg 1953 s 46-48; jfr Dollinger 1964 s 46; Lucht 1965 s 19-24, jfr s 86ff).

109) Bj 4. - A Schück (1926 s 333f) har givit en annorlunda - men ej motstridig - förklaring till källstället.

110) LübUB II:1 126.

111) A Schück 1926 s 238[6]; jfr Sylvander 1864-74, II:2 s 37-40. - v Brandt ställer sig i ett allmänt uttalande bakom Schücks tolkning (1953 s 220[2]; jfr Ahnlund 1927 s 460[1]). - Den stora hemgiften - hälften av all egendom -

som Herman gav systern vid giftermålet blir förklarlig om man tillämpat Bj:s regel att bror och syster ärver lika (se: Holmbäck 1919 s 195ff; dennes antagande om bestämmelsens proveniens måste likväl övervägas gentemot Ahnlunds invändningar (1927 s 464; 1953 s 142ff). - Holmbäck 1919 s 84f, 173f; KL s v Danefae, C A Christensen; Hafström 1964 s 287ff.

112) Holmbäck 1919 s 76f, 197, jfr s 151ff.

113) ÄVgl Ä 14:1, jfr Ä 14; YVgl Ä 17; Ögl Ä 22, jfr Ä 23; Bj 26; Holmbäck 1919 s 82ff - om svealagarnas motsvarande bestämmelser ibid. s 172ff; Hafström 1964 s 287ff.

114) ST I:109; Holmbäck 1919 s 84f; Ahnlund 1927 s 453f; Hafström 1964 s 296ff; jfr KL s v Tyskar, K Kumlien m fl - Holmbäck ser utvecklingen mot bakgrund av ökat kyrkligt inflytande. Härtill måste fogas och kraftigt understrykas den ekonomiska utveckling som medförde starkt ökade förbindelser med just tyskar. - Att Hafström har åberopat "Birger jarls" sannolikt förfalskade andra lybecktraktat (jfr härom not 52 i detta kap.) istället för hamburgtraktaten påverkar inte sakfrågan.

115) ST I:109. - Best. inleds med orden: "Praeterea si qvem extraneum apud nos mori contingat ---" dvs 'Om för övrigt någon utlänning drabbas av döden hos oss---'.

116) Bestämmelsen i ÄVgl var enligt lagens eget påstående grundad på ömsesidighet (Holmbäck 1919 s 84[5]). Till detta kan påpekas, att bestämmelsen om att herrelöst arv skulle stå rätt arvinge till förfogande i år och dag, finns inskriven redan i den äldsta bevarade redaktionen av lybeckrätten (LübUB I:32, s 40) från 1220-talet.

117) Lönnroth (1957) 1959 s 56f.

118) Ett ur lybsk synpunkt idealiskt arrangemang torde ha varit att man från Rügen 1224 tillåts återföra kvarlåtenskapen till hemstaden när en borgare dog på denna ö. - LübUB I:27.

119) Bj saknar särskild bestämmelse om arv efter inländsk man. Formuleringen av det aktuella lagrummet lyder: 'Nu dör en man vars fränder äro fjärran' (Bj 26). Jfr Ögl:s 'Nu dör en man, som ej har arvinge inom riket' (Ä 22). Skillnaden antyder, att Bj inte fäster avseende vid rikstillhörighet här. (Jfr Ögl Ä 23 och Holmbäck 1919 s 83[6].) - MESt Ä 18, 19; Kg 15:9. Bestämmelsen här anses förutom av Ögl även ha tagit intryck av svealagarna (jfr om utvecklingen i dessa Holmbäck 1919 s 172ff, om MEL s 187). Jfr även allmänt Hafström 1964.

120) DD I:4 64; DS 894, 898. - Bellander/Hofrén 1934 s 6f; Ortved 1933, Lönnberg m fl 1943; Härenstam 1946 s 215ff; Duby 1968 s 70f, 133f, 142f, 151[81] et passim; Slicher van Bath 1966 s 153ff; Dictionnaire d'Histoire et de Geo-

graphie Ecclesiastique 12, 1950-53 s v Citeaux (ordre), J M Canivez (särsk sp 917ff, 922); jfr Lexikon für Theologie und Kirche s v Zisterzienser (särsk sp 1384) och ang. litt.; KL s v Cistercienserorden, L Gjerløw m fl och ang. litt. Nydalas innehav av nyodlingar nämnes uttryckligen i DS 1956, 2689, 3228. - Larsson 1964 s 85^{2}f, 93ff; jfr Andrae 1960 s 86; KL s v Kolonisation, C G Andrae m fl.

121) H Andersson 1972 s 23ff, 1977 s 99f, 109-114; Hyenstrand 1974 s 121f, 154.

122) T Andersson 1965 s 20, jfr s 12f, 28ff. - DS 74. Se vidare: H Schück 1959 s 280ff, 291ff. Om samband mellan prosteri och biskopsgods, jfr även Härenstam 1946 s 258.

123) PSS I:30; Berg 1956 s 66ff, 127-130; Larsson 1964 s 49ff, 111-116; jfr Härenstam 1946 s 159ff, 186ff; jfr 1947, s 83.

124) Kraft 1946 s 57ff; Lindberg 1959 s 1ff; jfr senast H Andersson 1977 s 113f.

125) Lindberg 1933 s 5ff.

126) Härenstam 1946 s 156ff; Norborg 1963 s 187f, 329ff; Berg 1956 s 86-94; Svennung 1947 s 99ff.

127) H Schück 1959 s 229^{24}, 381.

128) Man har antagit att det gårdskomplex som Vicke von Vitzen d.y. enligt brevet från 1393 skänkte till Kalmar bykyrka, vilket innefattade en "brytegård" i själva Hossmo (KSTb s 115f), utgjorde "hela eller åtminstone en väsentlig del av det forna husabygodset" (E Hofrén 1961 s 118f). Detta komplex kan dock på sin höjd härledas till en medlem av den invandrade men med svenska ätter besläktade ätten Glysing i början av 1300-talet (Liedgren 1961 s 108; jfr Ra odat. perg. 19). Sannolikheten för hypotesen är relativt svag. Den likaledes invandrade borgerliga ätten van Hoynghen hör också till de tidigast kända jordägarna i socknen (SRP 2259). Vid medeltidens slut fanns mycket kyrkojord i socknen (H Schück 1959 s 381^{36}; E Hofrén 1961 s 120).

129) Tuulse 1955.

130) H Schück 1959 s 184.

131) Fritz 1972 s 58.

132) M Olsson 1944 s 42, jfr s 47.

133) Jfr Härenstam 1946 s 154ff; Arrhenius 1959 s 5ff; 1968; Nihlén 1932 s 15ff; Hallinder 1971 s 21ff; A Schück 1926 s 227f; E Hofrén 1961 s 116ff; Larsson 1964 s 99ff. Se även K Haglund ovan, avsnittet Järn och slagg; Vidare om Eketorpsfynden, Wallander 1975 s 147-155.

134) Koppe 1943 s 202; DGKL Fl. 3:98 (s 129). - Det kan vara värt att understryka att Flensburguppgiften således inte förekommer i någon handelsordning från 1284, vilket även nyare litteratur uppger.
135) Koppe 1943 s 201ff i förening med Kumlien 1953 s 312ff; Lauffer 1894 s 16, 18. - PSS II:65.
136) Nihlén 1932 s 18; Arrhenius 1968.
137) DS 1859. - Sylvander (1864-74, II:1 s 4f) menade att ett fiskeprivilegium från 1314 för den nederländska staden Kampen i hertig Eriks dominium (DS 1974, jfr DS 1928) hade sin tillämpning på kalmarområdet. Därvid har hertigens förläningar på Västkusten förbisetts. De utgör det område Kampens borgare i praktiken kunde tänkas uppsöka (Rosén 1939 s 250-252).
138) Rosén 1939 s 206f, 209f.
139) Granlund 1957; A Falk 1956 s 41ff; Modéer 1931. - Om Kyrkohamn: Göransson 1975 s 84; Borg 1975 s 131ff; Blomkvist 1974.
140) LübUB I:32, 398; HUB I:746; DGKL Sl. I:30; DD I:5 46; - Hagberg 1967 s 115ff; KL s v Skinnhandel, H Yrwing m fl; Smörhandel, H Yrwing m fl.
141) ST I:126.
142) Lauffer 1894 s 17f; jfr i övrigt KL s v Hestehandel, Sve, H Yrwing (sp 532ff).
143) Möjligheterna att med sådana källor som ortnamn och fornlämningsregistrerade artefakter fastslå kolonisationsförloppet före diplomens tid (jfr Larsson 1964 s 81-85) förefaller inte betryggande.
144) Jfr Larsson 1964 s 98
145) Jfr Nylén 1973 s 31ff.
146) Allmänt: Dollinger 1964 s 30f. Mest framträdande exempel är Braunschweig (Garzmann 1976 s 11-71). I områden utsatta för tysk kolonisation kunde bosättningarna vara etniskt bestämda (Lucht 1965 s 82ff; jfr t ex s 13-25). I Sverige har Skänninge och Söderköping uppfattats som tysk-svenska dubbelstäder (Johansen 1955 s 80). - En tänkbar aspekt på motsatsförhållandet Kalmar-Backaborg utgör kampen mellan Sverkerska och Erikska ätterna. Den påverkade bl a rikets förhållande till Danmark (se senast Nyberg 1976 s 179ff). Om möjligheten att identifiera det i backaborgstraditionen förekommande namnet Bugislav med medl. av Sverkerska ätten se senast Wallin 1975 s 32f.
147) Se främst R Boströms undersökningar, publicerade i 'Sveriges kyrkor, Öland'; f n tillgängliga översikter: Boström 1972, M Olsson 1974 s 175-187.

STADENS INRE UTVECKLING (Noter till s 51-82)

1) Ennen 1972 s 46ff, 73ff; se vidare not 14 i kap. 2.

2) Ennen 1972 s 138.

3) Lindberg 1941 s 15f; Fritz 1971a s 43ff; H Andersson 1972 s 25ff; 1977 s 122ff; Holmbäck/Wessén 1966 s xiv, lv-lxxxvii.

4) A Schück 1926 s 57ff, 135ff, 236ff, 249ff, 296ff, 332ff et passim; Lindberg 1941 s 7ff, 14 et passim; Hasselberg 1953 s 150ff; Kumlien 1953 s 212ff; 1960 s 42ff; KL s v Borgare, S Ljung m fl; s v Stadsstyrelse, S Ljung m fl - Ahnlund 1953 s 142ff; Ebel 1965 s 154ff; KL s v Stadsrett, Sve, J Liedgren. - Om 'svensk' (el. nordisk) resp. 'tysk' helhetssyn, se Kumlien 1953 s 39ff, 1960; v Brandt 1954 s 11ff, 97ff;**Christensen m fl 1957** samt rec. av Johansen 1958 och v Brandt 1958. - Forskningsöversikter i KL s v Hansan, K Kumlien m fl; Authén-Blom 1973 s 66ff.

5) LübUB II:1 126. - A Schück 1926 s 236ff, 249; v Brandt 1953 s 218ff, 222; Kumlien 1960 s 47, jfr 1971 s 119; KL s v Stadsstyrelse, S Ljung m fl.

6) A Schück 1926 s 342f, jfr 249ff, 336ff; Lindberg 1941 s 7f; Kumlien 1960 s 42ff; KL s v Stadsrett, Sve, J Liedgren; s v Stadsprivilegier, L Wikström m fl. - Om de spec. välbelysta förh. i Jönköping, se Norborg 1963 s 357ff; Holmbäck/Wessén 1966 s lxivff.

7) A Schück 1926 s 249; jfr Ahnlund 1927 s 460[1]; v Brandt 1953 s 221[2]f.

8) v Brandt 1953 s 221; jfr Kumlien 1960 s 42ff, 47.

9) HUB I:746.

10) Holmbäck 1919 s 196ff; Ahnlund 1927 s 464; 1953 s 142ff; jfr även L Carlsson 1961 s 163f.

11) Jfr dock Beckmans (1917 s 238[6]) påpekande om ev. samband med visbyrätten på en punkt.

12) M Olsson 1944 s 36; KL s v Takmark, G Authén-Blom o Sve, J Liedgren. - KSTb s 2. Jfr om prästens och sockenkyrkans "rätt" enligt DS 1291.

13) H Andersson 1971 s 98ff. Om folkspråkets ord köpstad, se Holmbäck/-Wessén 1966 s lvi[4]. - LübUB II:1 126; DS 894, 898. Jfr v Brandt 1953 s 220[4], 219[1]; HiSig III:754ff; KL s v Stadssigill, H Traetteberg o R Norberg.

14) För id. av Bengt Magnusson som utf. av DS 898, se not 77 i kap. Kalmars uppkomst. Om urkunderna i övrigt, se Blomkvist 1978. - ST I:109; A Schück 1926 s 241; Kumlien 1953 s 216f; jfr särsk. ST I:126; H Andersson 1971 s 104, 106. Jfr även DS 376, 404; H Andersson 1971 s 98[324], 101[318]; A Schück 1926 s 241[2].

15) DS 1089, 1361; HiSig III:757; DS 1859, 3665, 4080, 4737.

16) ST I:142; Yrwing 1940 s 225-230; Ennen 1953 s 126ff, 179ff; H Andersson 1971 s 29.

17) KL s v Sekret, H Traetteberg, sp 82f; s v Stadssigill, H Traetteberg o R Norberg. - Jfr sigillbeskr. vid DS 6615.
18) Ennen 1953 s 73ff, 105ff; Sachwörterbuch zur deutschen Geschichte s v Bürgertum; s v Stadt; KL s v Borgare, S Ljung m fl; s v Borgerskap, E Kroman m fl.
19) Kumlien 1960 s 47^{2}.
20) Ennen 1972 s 179f; H Andersson 1971 s 29, 126. Jfr Gloss. Sv. s v civis.
21) Inhabitantes är inte avlett av något ord med betydelsen stad, såsom civis (civitas), villanus (villa), burgensis (burgus), oppidanus (oppidum) - H Andersson 1971 s 21ff, 28ff. Det markerar knappast heller karaktär av samfällighet. - Jfr v Brandt 1953 s 220^{4}, 219^{1}.
22) H Andersson 1971 s 107f.
23) DS 1089, 1361.
24) Bj 3:1, 7, 22, 37 pr; jfr DS 1191; Holmbäck/Wessén 1946 s 470-472; Lindberg 1941 s 8, 13f; H Andersson 1977 s 125; Hasselberg 1953 s 151f; KL s v Ting, K Å Modéer.
25) Planitz (1944) 1976 s 118-133; Ennen 1953 s 270ff; 1972 s 135-138; Scheper 1975 s 194 et passim. - Discreciores påträffas i westfaliska städer. Jfr 'Die Wittigsten' i Hamburg. Planitz (1944) 1976 s 125f, Scheper 1975 s 71-76, jfr 146-157). - Seniores (äv. senatores) så nära som i Västdanmark (Jørgensen 1947 s 430; Jansen, Nyberg, Riis 1977 s 52).
26) Rörig(1928) 1959 s 20f.
27) LübUB II:1 126 - A Schück (1926 s 238) och v Brandt (1953 s 218f) har utgått från att endast en sammanslutning är omtalad utan att ange skälen till detta. Ordpar i titulaturen förekom i och för sig vid denna tid. Stormännen kring kungen kunde t ex kallas majores et discreciores (DS I-II reg. bd. s v discreti, s 125. Jfr även SÖL Km 10 enligt påpekande av FL Lidija Svābe, dipl. kom. Sthlm). - Man får emellertid minnas att seniores var en i många sammanhang förekommande värdighetsbeteckning. ST I:126 kunde tydas som om seniores förekom i Visby (så: H Andersson 1971 s 94); andra urkunder visar dem dock som Gotlands lantliga sytresmän (Yrwing 1940 s 337; DS 1434). I Visby fanns däremot en ålderman för lybeckarna, vars titel dock latiniserades aldermannus. Man har antagit att även andra större handelsstäder hade åldermän i Visby (Yrwing 1940 s 305f). Jfr t ex även "seniores ecclesie", DS 1716.
28) Discreciores kan i vissa fall vara lika med discreti i betydelsen sammankallad krets av vittnen. Gloss. Sv. s v discretus II:d, e; Corin 1931 s 502f; KL s v Discretus vir, G Carlsson. - Ahnlunds kritik (1927 s 459) av A Schück framstår som alltför kategorisk. Jag tackar FK Björn Edsman, Uppsala, för att han fäst min uppmärksamhet på att discreciores inte behöver

ha varit en fixerad, sluten grupp.
29) v Brandt 1953 s 219. - Motsvarande grupper synes ha funnits på andra svenska handelsplatser. Hamburgtraktaten 1261 nämner kungens uppbördsman, prästen samt meliores et majores (ordagrant: de bästa och de största) som myndighetspersoner i en svensk stad eller ort (ST I:109; jfr A Schück 1926 s 236-242; 1930 s 76; Ahnlund 1927 s 459ff; Ljung 1949 s 78ff; Lindberg 1941 s 7f).
30) LübUB II:1 126; A Schück 1926 s 238f, 249[1]; v Brandt 1953 s 218f; Kumlien 1953 s 216f[7]; jfr 1960 s 47[1]; 1971 s 119; KL s v Stadsstyrelse, S Ljung m fl.
31) Georges, Baxter/Johnson, Latham, Du Cange, Blaise: s v evidentia, expono. Jfr pl. evidentiae i betydelsen samling av åtkomsthandlingar till jordegendom. Ex. på betydelsen 'bevis' i engelska skrivelser till hanseater - LübUB III:690; VI:56. - Evidentia kan rätt och slätt betyda 'närvaro', 'åsyn', men det passar inte till verbet expono, gr. bet. 'sätta ut'. - Euidentia saknas i DS I-II regbd. Jfr ibid s v Testimonium. Jfr särskilt testimonia seniorum i DS 1448 (Småland).
32) Jfr not 24 i detta kap. Tänkvärt är, att ett av de tidiga jönköpingsbreven (1288) tillerkänner denna stads invånare rätten att 'som förr' värja sig med edgärdsmän (PSS I:7). Nämndens viktiga roll i stadsdomstolarna under senmedeltid och vasatid behandlas av Lindberg (1941 s 29ff). Se vidare DS 138; KL s v Nämnd, K Wührer m fl; KL s v Edgärdsman, Å Holmbäck m fl: Jfr Hegel 1891 s 162.
33) Se avsn. Centralmakten ovan. Jfr Lindberg 1941 s 10ff; Hasselberg 1953 s 151f; KL s v Fogde, S Ljung m fl.
34) KL s v Ting, K Å Modéer m fl.
35) DS 1859.
36) DS 1089, 1361; jfr A Schück 1926 s 239[2]; v Brandt 1953 s 222[2].
37) En belysande jämförelse ger två köpebrev från Västerås. År 1291 utfärdades det ena med uppräkning av 12 vittnen samt tillägget 'och många andra borgare i nämnda stad'. År 1307 utfärdades det andra, varvid bevittnarna var de tolv som då var rådmän. Namnen är i ett par fall desamma, men närvaron av andra ur borgerskapet är inte antydd (DS 1046, 1552).
38) Yrwing 1940 s 336f, jfr 358f.
39) Norborg 1963 s 137f, 358f.
40) Beläggen t o m 1363 hos Holmbäck/Wessén 1966 s lxv[40]f. - Senaste litteratur: KL s v Stadsstyrelse, S Ljung m fl; H Andersson 1977 s 122-126. - Holmbäck har, utan närmare motivering gjort gällande, att Sthlm var den första fastlandssvenska stad där rådsförf. infördes (Holmbäck/Wessén 1966 s lxvi[40]), vilket dock synes oantagligt, eftersom ett ledarskap av annan

karaktär förelåg där ännu 1297 (DS 1191). Det kännetecknades av termen magister burgensis, som ej är liktydig med det senare borgmästarämbetet (se senast Scheper 1975 s 77-79, 80f; jfr Garzmann 1976 s 80[11]).

41) A Schück 1926 s 296. - En i sammanhanget inte uppmärksammad detalj är att brevet saknar petitio, dvs en sats som anger att brevet utfärdas på mottagarens begäran, vilket annars är det vanliga för privilegier av detta slag. Detta ökar det även i övrigt starka intryck av kunglig viljeyttring som präglar hela sviten av jönköpingsbrev (PSS I:7, jfr I:3, 4, samt privilegierna för Torshälla (1317) och Växjö (1342), Norborg 1963 s 137ff.

42) Lindberg 1941 s 10-14.

43) Lybeck antog åren 1200-1201 - som en av de första städerna norr om Alperna - rådsförfattning under ung. sådana betingelser (Am Ende 1975 s 131-149).

44) UUB C 204:129r, Öberg 1973 s 580; DS 3665, 4080, 6615; DS 4737; jfr Lindberg 1941 s 8ff; Hasselberg 1953 s 151[6].

45) DS 6615; Gloss Sv. s v Consistorium.

46) Lindberg 1941 s 9-16; Lucht 1965 s 86-95; Dollinger 1964 s 46ff; Jansen, Nyberg, Riis 1977 s 59f, 71ff; H Andersson 1977 s 122ff; Fritz 1972 s 82f; Yrwing 1940 s 292ff, särskilt 333-339; Am Ende 1975 s 159-178.

47) Fritz 1971a s 49f; KL s v Gaeldker, H Nielsen m fl; A Schück 1926 s 57ff; Jansen, Nyberg, Riis 1977 s 59; H Andersson 1977 s 96, 122f. - Lindberg 1941 s 19ff; KL s v Fogde, S Ljung m fl; Fritz 1972 s 79-83, 156; jfr A Schück 1926 s 318ff.

48) Fritz 1972 s 49.

49) Lönnroth 1940 s 130-171; Rosén 1962; Fritz 1972 s 33-48; M Olsson 1944 s 61-262.

50) Jfr H Andersson 1977 s 112.

51) M Olsson 1944 s 224-243, 261f.

52) DS 3267; Fritz 1972 s 48ff.

53) DS 2032. - Styffe 1911 s 229[2]; M Olsson 1944 s 249[4]; H Schück 1959 s 252[81]; Fritz 1973 s 90[3].

54) Som framför allt framgår av Erikskrönikan kunde dessa båda faser så gott som sammansmälta när enklare fästen uppfördes under krigstider (se Fritz 1972 s 48). Något sådant har vi ingen anledning att räkna med ifråga om Kalmar (M Olsson 1944 s 251f).

55) AS s 260; Lönnroth 1940 s 66f, 136; Rosén 1962 s 141; Fritz 1972 s 57; Lönnroth (1944) 1959 s 15ff.

56) DS 518, jfr 511-517, 519-520; Skyum-Nielsen 1963 s 193ff, 211.

57) Ek v 790ff, 808-810; AS s 316, jfr s 280. - MEL Kg 5:6; KL s v Skatter, Sve, E Österberg (sp 422).

58) ST I:165; Ek v 3262f; jfr Fritz 1972 s 49[8].
59) Ståhle 1941 s 224[1]; DS 1066 i förening med DS 1291. - Andrae 1960 s 116-120, 138; KL s v Leidang, Ledungslama (sp 456ff), G Hafström; s v Gengärd (sp 258), B Odén m fl.
60) DS 600; DS 644, jfr 648. - H Schück 1959 s 406f; H Schück 1963 s 133-170.
61) ST I:144.
62) Fritz 1972 s 51.
63) DS 1536; SRP 317; M Olsson 1944 s 252.
64) DS 3281.
65) Fritz 1972 s 49. - När det - för att ta det största resp. minsta tal Fritz dragit fram i sammanhanget - sägs att Sölvesborg skulle hållas med 20 väpnare jämte nödig personal 1343, behöver skillnaden inte vara så överväldigande som det vid första påseendet kunde tyckas gentemot den styrka på 2440 man som hanseaterna under närmare fyra år hade i tjänst på Borgholm under 1360-talet. Väpnarna var en officerskategori under det att det höga borgholmstalet måste ha uppkommit genom konstant omsättning på personal (Fritz 1972 s 49; 1973 s 103f; Schäfer 1879 s 592ff; DS 7360). Man torde även få räkna med skillnader mellan freds- och krigstid.
66) Jfr Fritz 1972 s 48-51.
67) Fritz 1972 s 56.
68) Lönnroth 1940 s 57-137; Rosén 1962 s 134ff; Fritz 1972 s 48-59; Ståhle 1941; Andrae 1960 s 114-123.
69) DS 736; Fritz 1972 s 52, 76f.
70) DS 1536; jfr SRP 317; allmänt: se Fritz 1972 s 52-56.- Vissa av dessa skattetitlar skulle dock kunna avse klostrets uppsvenska egendomar. Ledungslame och gengärd(slösen) har dock, som framgått, belagts i området redan tidigare. - DS 3170, 3312. Jfr Rosén 1939 s 267[42].
71) Lönnroth 1940 s 57-71, 108-129; Ståhle 1941; Andrae 1960 s 114ff; KL s v Skeppsvist, G Hafström; s v Spannamale, N Sahlgren; s v Gengärd, B Odén m fl; s v Leidang, Ledungslama, G Hafström; s v Ättargäld, B Lundberg.
72) M Olsson 1944 s 64, 252[1]; ST I:165.
73) Lönnroth 1940 s 33[2].
74) Lönnroth 1940 s 186ff; jfr A Schück 1926 s 329-332; KL s v Stadsskatter, N Rosqvist m fl; jfr Fritz 1972 s 53-55; H Andersson 1977 s 124.
75) KL s v Stadsskatter, N Rosqvist m fl sp 717; jfr HH 11:1 s 11.
76) DD III:5:342.
77) M Olsson 1974 bil. 1 (s 328f), jfr s 118ff.
78) ST II:348; jfr Engström 1935 s 42f; Kumlien 1953 s 205[28]; Fritz 1972 s 108[13].

79) Lönnroth 1940 s 186f, jfr om källans karaktär s 184f.
80) Thordeman 1936 s 92; jfr KL s v Myntförsämring, N L Rasmusson. - Även om städerna delat bördan kan Kalmar ha haft en tyngre del. Kungens rätt var nämligen av ålder begränsad i Söderköping. Tomtöret låg till stor del i händerna på enskilda stormän, sannolikt i direkt tradition från dess grundande på privat mark (Ljung 1949 s 14-25). Vid medeltidens slut var årliga räntan från Söderköping förhållandevis låg (HH 11:1 s 10f; Ljung 1949 s 136ff). Den summa '335 mark' som Bykyrkan tilldelades av stadsskatten år 1430 är inte specificerad huruvida den avsåg viktmark eller mark penningar. Formuleringen 'av vår årliga skatt' håller möjligheten öppen för att anvisningen endast har gällt en del av stadsskatten. - Vilken markvikt som tillämpades i Kalmar är inte känt. Stockholmsmarken, som 1312 karakteriserades som 'detta rikes lagliga vikt', har angivits till 207,2 g (KL s v Mark, sp 424 resp. 433, N L Rasmusson. Enligt en annan mindre sannolik beräkning c:a 205 g). En i sammanhanget egendomlig omständighet är att 335 viktmark om c:a 208 g nästan exakt motsvarar 300 kölniska viktmark (à 233,8 g). Jfr även Engström 1935 s 97 f.
81) Om honom: Liedgren 1961 s 101ff, M Olsson 1974 s 193f.
82) DS 7157.
83) DS 4599; KSTb s 2; jfr KL s v Silvertull, N L Rasmusson; s v Told, Sve, sp 444ff, H Yrwing; jfr allm. även Lönnroth 1940 s 187.
84) Lönnroth 1940 s 137ff; Fritz 1972 s 72, 82ff.
85) LübUB II:1 126; ST I:144; DS 1859. - Ek v 3258ff; Rosén 1939 s 294f; Ek v 3984ff.
86) DS 7181; As s 321; jfr DS 736
87) Hasselberg 1953 s 151f; A Schück 1926 s 335f. - Fritz 1972 s 72, 50f.
88) Bj 8; MESt Sk I; Km 33. Ek v 2082ff; jfr KL s v Import- och exportförbud, H Yrwing m fl; Fritz 1972 s 93.
89) Kk v 614ff.
90) Hildebrand 1879-1903, I s 804ff; Thordeman 1936 s 15ff, 66ff.
91) Rasmusson 1965 s 137-141.
92) DS 4599; Engström 1935 s 239[20, 21]; Liedgren 1961 s 102; Fritz 1972 s 93.
93) Styffe 1911 s 223.
94) Lagerqvist/Nathorst-Böös 1968 s 119, tab 184; Hildebrand 1879-1903, I s 833f. - Det krönta E kunde förslagsvis syfta på Eufemia, syster till Magnus Eriksson, Albrekts mor. - DS 7157.
95) DS 1361. Jfr DS 802, 1667 m fl; KL s v Myntmester, Tiden efter c:a 1130, N L Rasmusson.

96) Rasmusson 1962; Lagerqvist/Nathorst-Böös 1968 s 111f; Lagerqvist 1970; KL s v Myntverk, N L Rasmussom, K Skaare. - Den som har dragit i tvivelsmål, att varje moneta ("mynthus") präglade egna mynt är A Schück (1926 s 293-295). Han hävdade att det vanligen var "ett slags växlingsstation". Antagandet är grundat på ett resonemang som inte på alla punkter håller. Schück menade bl a att den monetarius som i allmänna ordalag nämnes i Magnus Ladulås' testamente från 1285 (DS 802) skulle kunna ha varit en ämbetsman som "haft uppsikten över hela rikets myntprägling". De myntmästare som nämnes vid 1300-talets ingång var knutna till varsin stad; monetarius calmarnie, - lotosiensis, - in stokholmis (DS 1361, 1570, 1667) m fl. Härigenom blir det av textskäl osannolikt att testamentet 1285 skulle ha åsyftat någon särskild, högre rankad myntmästare. Det skulle ha fordrat en särskiljande formulering. - Av betydelse för antagandet var även, att Magnus Ladulås' privilegium för Jönköping år 1288 uppställde inrättandet av en växlare i staden som en förutsättning för att marknad skulle få hållas. (PSS I:7; A Schück 1926 s 293f.) Den primära kopplingen mellan moneta och den kungliga växlaren i jönköpingsfallet synes likväl inte kunna försvaras. Mynthuset omtalas 1285 (DS 802) under det att växlaren synes ha blivit aktuell först i 1288 års privilegier (villkoren för hans till- och avsättande stipuleras i brevet). Att mynthusen även växlade mynt synes däremot klarlagt. Vad Kalmar beträffar, tyder dirigeringen av Visbys stora skadestånd hit år 1288 på, att myntprägling förekom här (ST I:144; jfr Schück 1926 s 294[1]).

97) DS 3972 (s 477); MEL Kg 11:1; - Om vapensynernas innebörd: se KL s v Synode, Sve, S Kroon (sp 637-639); Wallin 1975 s 173f. Jfr SD nf 1702; jfr KrL R 9.

98) Berggren 1903, 1904; M Olsson 1968, 1974, 1976 m fl.

99) M Olsson 1974 s 117-218; jfr Swebilius 1717 s 20; B Olsson 1947 s 14f, 19ff.

100) DS 1291; AC I:425; SRP 763.

101) KL s v Prästämbete, H Johansson m fl.

102) DS 1291; jfr DS 5129.

103) M Olsson 1974 s 192-206; Liedgren 1961 s 101ff; DS 6494; v Brandt, Regesten 899.

104) KL s v Prästämbete, H Johansson (sp 575); Balling/Lindhardt 1973 s 83.

105) DS 1291; Bååth 1905 s 138f; Yrwing 1940 s 231ff.

106) KL s v Klockare, N-A Bringéus m fl; KSTb s 3, 24, 52.

107) Dollinger 1964 s 47.

108) DS 1089. - När det 1293 talas om kyrkogårdens gamla mur, berättigar det inte till någon slutsats att den vid tillfället skulle vara mycket gammal (jfr M Olsson 1974 s 117f). Den jämföres endast med den nya mur som

skulle byggas.
109) DS 644.
110) M Olsson 1974 s 190-192. Jfr dennes fig. 170.
111) KL s v Prästlön, C Strandberg m fl; s v Fabrica, L Hamre m fl; s v Mensa, T Dahlerup m fl.
112) DS 1089; KSTb s 1, 5f, jfr inl. s xii, xv, xiii-xx.
113) M Olsson 1974 s 192ff, Liedgren 1961 s 101ff; KSTb passim.
114) DS 6494; v Brandt, Regesten 899; domus dei in kalmarnia åsyftar inte, som någon gång hävdats, Bykyrkan utan Helgeandshuset (DS 3911; jfr M Olsson 1974 s 118).
115) Balling/Lindhardt 1973 s 83-87; KL s v Sakrament, S Helander.
116) MESt, Km 6; Öberg 1973 s 573ff.
117) DS 644.
118) H Schück 1959 s 406f.
119) H Schück 1963 s 133-170. - DS 648; jfr DS 763; ÄSF I s v Algotssönernas ätt, J Koit.
120) H Schück 1959 s 184, 229[24], 531.
121) Koppe 1943 s 218[2], Liedgren 1961 s 101[4]; jfr KSTb s 118, 42; jfr H Schück 1959 s 525-531.
122) v Brandt 1954 s 83ff, 86f; Am Ende 1975 s 205; Garzmann 1976 s 191-197; DS 231, 2120; Yrwing 1940 s 217-291.
123) DS 1089. - Cinthio 1969 s 167f; KL s v Nicolaus av Myra, T Gad m fl.
124) DS 1089. - Kyrkojord fick som bekant inte avyttras utan tvingande skäl. Det avtal som ingicks nämner heller inget om försäljning. Kyrkan ställde arealen till förfogande medan borgerskapet svarade för byggenskapen. Avkastningen skulle delas lika. Eftersom brist på utrymme i staden sannolikt varit anledning till åtgärden var kyrkans tillmötesgående den helt avgörande faktorn.
125) KSTb s 1, 5.
126) M Olsson 1974 s 192ff, 208, 328f. - KL s v Fabrica, T Dahlerup, I Nylander m fl; KSTb s 8, 23, 29, 32, 39, 46, 64, 105; jfr M Olsson 1974 s 208.
127) DS 4069.
128) Kung Magnus lär i varje fall ha besökt Bykyrkan, eftersom hans arrestering i november 1361 enligt Visbykrönikan skedde in ecclesia parochiali Calmarnie (AS s 321; jfr Engström 1935 s 47f). Kungen var naturligtvis inte hänvisad till Bykyrkans gudstjänster, varför man kan fråga efter någon särskild orsak till hans besök där. Ett samband med en av honom inrättad altarstiftelse vore en bland många tänkbara anledningar.

129)ACI 422; M Olsson 1968as 10.
130) H Schück 1963 s 139ff; jfr ibid. s 174[134]. - Vi äger ett i Kalmar år 1342 utfärdat kungabrev, vari de medverkande ur kanslipersonalen namnges. Dessa var uppenbarligen norrmän i kungens följe. (DS 3616; KL s v Kongebrev, L Agerholt (sp 21).) Vi vet ej om proventan då redan hade grundats i Kalmar.
131) H Schück 1963 s 173-180, cit. s 174. - Den urkund som upprättades 1351 i kungens kapell på kalmarborgen var ett notarialintyg över en sammankomst, där ett lån som kronan tagit av den påvlige uppbördsmannen Johannes Guilaberti granskades och ratificerades av kungen. Utfärdaren var en Joar Nilsson, som titulerades klerk av Linköpings stift och publicus auctoritate apostolica notarius, dvs uppenbarligen en medlem av den nyss skapade kansliorganisationen. Det står emellertid klart att denne inte var en i Kalmar stationerad klerk. Joar Nilsson tjänstgjorde nämligen vid denna tid hos Johannes Guilaberti (ACI 440). - En annan notarie som vid detta tillfälle var verksam i Kalmar var Likvid Kettilbjörnsson, vilken framträder längre fram som kunglig skrivare (H Schück 1963 s 177[199]).
132) H Schück 1963 s 173-180.
133) B Olsson 1947 s 14f; H Schück 1959 s 184[67]. - Åkerlund 1937. Teorin bygger bl a på den felaktiga premissen, att uttryck med betydelsen Kalmar socken, sockenkyrkan etc. skulle avse en landsförsamling. De avser Bykyrkan (KSTb s 292). Omnämnandet av en landsförsamling skulle fordra en särskild bestämning. - M Zender 1974 s 6f, 9. Jfr Jansen, Nyberg, Riis 1977 s 49f; KL s v Gertrud, O Odenius (sp 277).
134) KL s v Skole, V Skovgaard Petersen, H Schück m fl; s v Skolsigill, R Norberg; E Hofrén 1961a s 141f; KL s v Sockengång, J Granlund; Ennen 1972 s 217f.
135) UUB C 204:f. 126v; Öberg 1973 s 577ff; KSTb s 64.
136) Sylvander 1864-74, II:3 s 195ff; Berggren 1904; (Berggren &) M Hofrén 1936 s 75f; Åkerlund 1936 s 37ff; Brisman 1970; M Olsson 1944 s 34ff; 1961 s 72f passim; 1976 s 480ff.
137) Dominikanernas officiella benämning är Ordo fratrum predicatorum (predikarbrödernas orden), franciskanernas är Ordo fratrum minorum (de mindre brödernas orden). Det senare namnet anses syfta på deras enkla livsföring och ödmjuka framtoning. (Esser 1966 s 32ff; jfr Stüdeli 1969 s 26f[14].)
138) Esser 1966 s 168ff; Stüdeli 1969 s 25ff; KL s v Tiggerordner, J Nybo Rasmussen; s v Franciskanorden, Dominikanorden, J Gallén.
139) Gallén 1946 s 38ff, 99ff, 162.

140) Westman 1915 s 301; Gallén 1946 s 37. - Gallén 1946 s 99ff; Lönnroth (1944) 1959 s 22ff; (1957) 1959 s 54ff.
141) Hildebrand 1879-1903, III s 979; Brilioth 1941 s 135ff; KL s v Dominikanorden (citatet), Franciskanorden, J Gallén; s v Tiggerordner, J Nybo Rasmussen; Gallén 1949-50. - Ett artikulerat uttryck för synen på dominikanerna som nyttiga för kyrkan i dess helhet ger ACI:191 (s 189); jfr Gallén 1946 s 143ff; Kraft 1937 s 262.
142) M Olsson 1976 s 480ff; Åkerlund 1936; Blomkvist 1978.
143) APD 1316-1536:1400.
144) H Schück 1959 s 244ff, jfr karta s 245. - Brevets uppgift om hur länge bröderna haft denna inkomst (170 år) misstror han emellertid, eftersom den nära sammanfaller med den tid konventet existerat. Det är tvivelsutan berättigat att betrakta brödernas uppgift med skepsis, men det kan likväl påpekas att uppgiften inte hänvisar till klostrets grundläggning utan till en tidpunkt c:a 170 år tillbaka, dvs kring år 1250, då det förekom att frågor rörande tiondens fördelning löstes (jfr H Schück 1959 s 246-251 och DS 380, 391-394, 414, 445, 471 m fl).
145) Larsson 1964 s 49ff, 104ff; Ljung 1958-59 s 110ff.
146) DS 565. - Förutom till Nydala och Kalmar ges legat till Växjö domk:a, hospitalet på Öland, en handfull kyrkor i centrala Värend samt allmosor till kollegerna i Norrvidinge härad. Brevet har bevittnats av personer tillhörande ätterna Lejonbalk och Läma (ÄSF I s v Läma, J Gallén; II s v Lejonbalk, H Gillingstam). Det har antagits att utfärdaren var besläktad med Lämaätten (Larsson 1964 s 390).
147) DS 457 & 485, 582, 786, 855, 1007, 1232, 1637 m fl.
148) RA odat. perg. brev 4; Gallén 1946 s 262, jfr s 264; Larsson 1964 s 74[91]f; M Olsson 1976 s 484. - I alla händelser har bröderna haft befattning med ett Sigfrid-altare (M Olsson 1974 s 329, jfr s 204f).
149) KSTb s 106.
150) KL s v Tiggerordner, J Nybo Rasmussen.
151) DS 178, 310, 311 et passim. - DS 178, 249, 331. - Capb. s 1f, 5; DS 1303; jfr Gallén 1946 s 155; Schmid 1945 s 422.
152) DS 513 - Nydala kloster uppbar från Finnveden och Njudung tionde av samma slag som kalmarbröderna gjorde på sitt håll. Man har antagit att det även fullgjorde ett hospitals funktion i dessa områden (H Schück 1959 s 246ff, 250).
153) SRD:V s 561. - Troligast är att han tillhörde visbykonventet. Andra samband mellan detta och Öland kan påvisas: SRD:V s 568, 570; AS s 330. - När biskop Asker av Växjö dömdes av ärkebiskopen för lastbart leverne m m i Växjö år 1280, var ett par dominikaner närvarande, vilkas hemvist ej har angivits. Anmärkningsvärt nog fanns där även en franciskan från Ystad

(DS 1716). Sammanhangen var dock extraordinära och man vågar kanske inte härav sluta att hans närvaro var rutinmässigt betingad.
154) H Schück 1959 s 251f; jfr Gallén 1946 s 148. - Genom att uppbörden var allmosa kunde den av senare biskopar utan vidare anslås för andra ändamål, något som hade drabbat kalmarbröderna på 1410-talet (H Schück 1959 s 255); jfr Rosén 1939 s 85f, 266f; Gallén 1946 s 148[11]. - Stockholmsdominikanerna uppbar på 1340-talet kunglig ingäld (DS 4069).
155) APD 1316-1536:1400; H Schück 1959 s 246[55].
156) Jfr t ex DS 1053, 1650, 2297.
157) DS I-V passim; jfr Nyberg 1972a s 49ff. - Det enda belägget på en hos kalmarbröderna begraven person som överhuvudtaget synes ha bevarats från medeltiden daterar sig från 1464 och avser Ivar Axelssons (Tott) hustru Marin (Bille); B 15 fol. 253 r, RA - påvisat av FL Lidija Švābe, Sthlm.
158) Åkerlund 1936; M Olsson 1976 s 484.
159) KL s v Dominikanorden, J Gallén (sp 178).
160) DS 1744. - Urkunden torde vara ett koncept eller en avskrift. Den synes inte ha blivit försedd med sigill. Omständigheten påverkar inte dess vittnesgillhet i hithörande fråga. Jfr om 'herrarna' Rosén 1939 s 103ff; 'väpnarna' Rosén 1939 s 25, 237; - Betr. 'köpmännen' jfr DS 1041, 1190, 1234; Om (stor?)bonden Johan Gåsabogs hemmahörighet, se DS 1154, 1667, jfr DS 1095, 1148. Ortnamnen id. efter Reg bd till DS I-II. - M Hammarström 1925 s v Gubernator.
161) Stüdeli 1969. - Min undersökning har snävt begränsats till de svenska konventen. Ur ordnarnas synvinkel vore provinsen Dacia en mer naturlig avgränsning. Syftet har emellertid varit att uppnå ett på Kalmar tillämpbart resultat. Jag har därvid utgått från antagandet att lokala förhållanden och rikets centralmakt kunde sätta gränserna för tiggarbrödernas praktiska världsliga aktiviteter. Av samma skäl har jag inte gjort någon åtskillnad mellan de båda ordnarna. Det kan tilläggas, att det kunde vara en viktig forskningsuppgift att undersöka om skillnader kan påvisas i detta avseende mellan Dacias tre riken resp. mellan dominikaner och franciskaner.
162) AC I:420. - Jfr DS 4319, DD III:5 28, Capb. s 1f, 5, Gallén 1946 s 140ff, 156; Stüdeli 1969 s 101ff.
163) DS 1289, jfr 1262; Engström 1935 s 33ff. - Jfr DS 939, 1069, 1129, 1148, 1193, 1214, 1287, 1744; Yrwing 1940 s 266ff. - DS 155/1034, 910, 949, 981, 1041, 1084, 1103 m fl. - Nevéus 1974 s 24; DS 1336, 1411, jfr 1410.
164) Capb. s 2f, 9; DS 1352, 1462, jfr 1414, DS 2035, jfr Rosén 1939 s 230, 236.

165) DS 2075, jfr DS 1800, 1803, 1806, 1821. - DS 981, 1821, 3765, - DS 865, 1041, 2759, 3331; Jfr Gallén 1946 s 150. - Capb. s 2, 11; DS 989, 2075. - Stödeli 1969 s 125f. - För senmedeltida uppg. om kalmarkonventet, se KSTb 65, 83, 106; Berggren 1904 s 56; M Olsson 1976 s 482f; jfr 1974 s 329; KSTb s 166.

166) Fredén 1963 s 331-333. - Det anses att ett förborgerligande av ordnarna inträdde under senmedeltiden (KL s v Dominikanorden, J Gallén sp 183).

167) UUB, C 19 f71v; jfr H Schück 1955 s 51ff; 1959 s 230f; ÄSF II s v Bagge av Botorp, H Gillingstam.

168) Översikten följer i huvudsak mina i seminarieform ventilerade preliminära studier (Blomkvist 1975). Källmaterialet överblickas i den äldre litteraturen (Berggren 1904, Gallén 1946 s 129-131), jfr även KL s v Dominikanorden, J Gallén (sp 183f).

169) SRP 734, 838, jfr SRP 1403; Berggren 1904 s 43, 45f. - UUB C 204:126r - v; Öberg 1973 s 565f, 577ff.

170) H Schück 1959 s 246.

171) DS 3208. Jfr Hedqvist 1893 s 120ff; KL s v Hospital, Sve, S Ljung; Lagerholm 1967 s 161ff.

172) DS 2132.

173) KL s v Helligåndshus, E Skov m fl; DS 1467; KSTb s 26ff, 67, 69.

174) M Olsson 1944 s 18, 37; ritn. 1944 pl 80, 81, 85, 99; SRS III:2 296. Jfr Selling nedan.

175) DS 3532. - DS 4069 s 565. Den gåva på 1 mark penningar som Helgeandshuset mottog när det första gången omtalas i ett bevarat testamente (DS 3208) kan karakteriseras som ordinär.

176) Som gravkyrka anvisas sigtunakonventet ett betydligt högre belopp än övriga institutioner - 100 mark penningar mm. Legaten har i övrigt fördelats efter en mindre vanlig princip. Mottagarna har nämligen indelats i kategorier varefter en företrädare för varje kategori har tilldelats betydligt mer än övriga. Således: Uppsala domkyrka 10 mark penningar - övriga domkyrkor 1 mark silver = 5 mark penningar, kalmarbröderna 6 mark penningar - övriga dominikankonvent 2 mark penningar; Uppsala-bröderna 10 mark penningar - övriga franciskankonvent 2 mark penningar; Sko kloster 6 mark penningar - övriga kloster 2 mark penningar (ett legat till Ås kloster i Halland på 6 mark penningar faller utanför systematiken); Helgeandshuset i Kalmar 10 mark penningar och Helgeandshuset i Uppsala 6 mark penningar - övriga helgeandshus och hospital 2 mark penningar. - Efter gravkyrkan gynnas två institutioner mer än de övriga, franciskanerna i Uppsala och Helgeands i Kalmar, vilka har mottagit 10 mark penningar. Denna summa är 5 gånger högre

än standardlegaten till deras resp. kategorier. Uppsala domk:a har visserligen också tilldelats 10 mark penningar, men det är endast dubbelt så mycket som andra domkyrkor fick. Legaten till sockenkyrkor saknar betydelse i detta sammanhang (DS 3911). Jfr om testamentenas "klosterlistor" Nyberg 1972a.

177) ÄSF II s v Sparre av Aspnäs, H Gillingstam.

178) KSTb s 293.

179) KSTb s 294; M Olsson 1974 s 198f, 218; jfr Berggren & Hofrén 1936 s 90; se vidare Selling nedan.

180) Weczerka 1964; Reincke 1951 s 19; Keyser 1953 s 30f; Ennen 1972 s 199ff.

181) A Schück 1938 s 142f. - Hur dessa uppgifter framräknats meddelas inte. Se vidare Kumlien 1953 s 268ff; Ljung 1949 s 141f.

182) Rosman 1926 s 12; Ennen 1972 s 202f; Weczerka 1964 s 70-72. Ungefär motsvarande siffror har angivits för flera ledande hansastäder. Jfr om invandringen till dessa Keyser 1953 s 29; Penners 1965 s 12ff, jfr pl 2, 3.

183) Om byggnadssättet i svenska städer, se senast H Andersson 1977 s 121. - För tanken på en någorlunda hög folktäthet talar de tecken som tyder på att Kalmar var tämligen fullbyggt redan omkring 1300 (se avsn. Kalmars ålder ovan). Att stadsbebyggelsen under hela medeltiden inte synes ha sökt tränga utanför murarna tyder däremot inte på starkt befolkningstryck (om detta område, se KSTb passim; M Olsson 1974 s 329; Selling nedan).

184) En mycket grovhuggen metod för beräkning av invånartal, som ibland har prävats även på nordiska städer, utgör multiplicering av stadens yta med något folktäthetstal, framräknat i städer där uppgifter om både stadens yta och folkmängd föreligger. Jfr Kumlien 1971 s 178 (Västerås); Lunden 1976 s 250ff; jfr Tveite 1976 s 242; Lunden 1967 s 124; Sandnes 1976 (Bergen).

185) Sylvander 1864-74, II:2 s 33ff; Grandinson 1884 s 59ff, jfr 93ff; Baehrendtz 1907 s 71-74; A Schück 1926 s 228; 1938 s 143f; Ahnlund 1927 s 459.

186) Koppe 1943 s 192ff, citaten från s 211 och 218. Tänkebokens plattyska rubrik observerad redan av Schück (1930 s 78). - Koppes framställning bygger på ett stort, tidigare obeaktat 1300-talsmaterial, framdraget ur Lybecks stadsarkiv. För kalmarforskningen är det en tursam omständighet att detta arbete kunde genomföras innan lybeckarkivet skingrades under andra världskriget.

187) v Brandt 1953 s 219, 222; Sundquist 1957 s 11 et passim; jfr Dollinger 1964 s 52; H Andersson 1977 s 128.

188) Lönnroth (1957) 1959 s 63f; KL s v Köpman, H Yrwing sp 111f. - DGKL, Fl. III:98; Petrus de Dacia:40; DS 4966, 4967.
189) Även i utpräglade handelsmetropoler var fjärrhandlarnas antal begränsat. 7% av befolkningen har angivits som ett medelvärde för en grupp sådana städer (Weczerka 1964 s 75f). Antar vi för experimentets skull att Kalmars invånartal var 2000, skulle vi med en sådan beräkningsgrund kunna vänta oss c:a 140 fjärrhandlare. Många blygsamma kapitalinsatser har dock konstaterats av Koppe. Andelen fjärrhandlare kunde då vara förhållandevis hög. I Hamburg uppgick de rena fjärrhandlarna till drygt 15% av borgerskapet, även om det i anslutning härtill har konstaterats att betydligt fler arbetade för en exportmarknad, särskilt bland de där talrika bryggarna (Reincke 1951 s 19-25).
190) Fritz 1973 s 93. - Kumlien 1953a s 149ff; 1953 s 188ff; A Schück 1926 s 230f; Dollinger 1964 s 159. - Den bevarade tänkeboken innehåller förutom den lågtyska rubriken endast en handfull anteckningar på lågtyska, vilka med något undantag har tillkommit i ett sammanhang. Däribland finns en till 1381 daterad notis som följes av en tullbestämmelse, daterad till 1384. Dessa notiser kan jämte rubriken antingen vara överförda från en tidigare tänkebok, vilken synes vara dokumentatoriskt belagd i ett brev från 1392, eller vara inskrivna i den föreliggande, betydligt tidigare än övrig bevarad text (KSTb, il. s xviii). Tänkebokens löpande noteringar börjar 1401 resp. 1402 och har då förts på latin, längre fram på svenska. Sammanhanget antyder att lågtyskt språkbruk demonstrativt hade avskaffats i stadens kansli i och med att det politiskt "tyska" stadsherraväldet upphörde (jfr allm. inl. till KSTb s xv-xx samt Koppes recension 1952 s 138ff).
191) DS 6494; v Brandt, Regesten: 899.
192) DS 6445; jfr 6913 och Engström 1935 s 33-37, 305ff.
193) Engström 1935 s 38.
194) Om borgerskap och stadsrätt, se ovan avsn. Självstyrelsen. - KL s v Kanonisk rätt, I Nylander; s v Kanonisk straffeproces, S Iuul; s v Jurisdiktion, J Gallén m fl; s v Kyrkorätt, J Gallén, T Dahlerup, jämte flera artiklar. Om det andliga frälsets genomförande: Andrae 1960 s 132ff. - Andrae 1960 s 103; jfr KL s v Gårdsrätt, J Liedgren; Fritz 1972 s 49[15]. - PSS I:8; MESt Kg 19.
195) KL s v Kyrkorätt, J Gallén, T Dahlerup; s v Kanonisk straffeproces, S Iuul. - Enl. Bj 7 spelade 'biskopens lagbok' (kanonisk rätt) en roll som subsidiär rätt i fråga om icke andliga domsmål. Det är omdiskuterat om detta betydde, att domar som fällts av stadens ordinarie domstol kunde hänskjutas till biskopen (A Schück 1926 s 334; Holmbäck/Wessén 1946 s

474, kap 7, 3). Kalmars tänkebok innehåller i alla händelser en enstaka notis, enligt vilken prosten i Ljungby å biskopens vägnar hade utfärdat dom rörande äganderätten till en strandbod i närvaro av fogden och rådet (KSTb s 28).

196) v Brandt konstaterade att kalmarfogden på 1260-talet "fortfarande spelar en betydelsefull roll", men han övervägde inte huruvida detta förhållande inverkade på borgerskapets författningsmässiga utveckling i det avseende han undersökte utan tillade endast, att tillståndet vid denna tid var detsamma i många kontinentala städer (1953 s 222, jfr s 219). Koppe har överhuvudtaget inte diskuterat borgens betydelse för staden.- Koppe har (1943 s 218[2]) uppmärksammat att kyrkoherdarna hade tyska namn. Jfr om myntmästaren (1943 s 212).

197) De har själva definierat sin åskådning så, se v Brandt 1950 s 1f, 1954 s 10-15, 1958 s 342f; Koppe 1953 s 9ff; Jfr Rörig 1950 s 5f; Christensen (1957) 1976 s 121-124; (1969) 1976 s 165-169, jfr dock s 168[4].

198) A Schück 1926 s 228-231; Lindberg 1941 s 5-25; Lönnroth 1940 s 137ff, jfr särskilt s 186-188, även s 36; Fritz 1972 s 34f; H Andersson 1977 s 122-128, 110ff.

199) Jfr Authén Blom 1973 s 67.

200) Modéer 1955 s 7ff, 38ff; SMP (t o m Elena); KL s v Borgarnamn, I Modéer m fl. - Den i sammanhanget ofrånkomliga felkällan är, som ofta påpekats, att namnskick inte alltid behöver följa nationaliteten (jfr särsk. Lindberg 1943 s 352[2, 3]). Den motverkas dock något av iakttagelsen att kalmarnamnen på det hela taget har varit rent tyska eller rent svenska (Koppe 1943 s 219f).

201) MESt, B 21:4. - Reincke 1959 s 24f; Ennen 1972 s 210f. - Berggren 1903 s 59; jfr KL s v Fotbeklädnad, E Jäfvert.

202) Weczerka 1964 s 73, 75. - Enligt beräkningar för tyska städer har borgerskap med undergrupper kunnat uppgå till omkr. 90% av det totala invånarantalet (Keyser 1953 s 32f; Reincke 1951 s 1ff, 19ff).

203) Jfr allm. Keyser 1953 s 28; jfr Reincke 1951 s 21; Ennen 1972 s 114.

204) M Olsson 1974 s 328f. Jfr avsn. Bykyrkan ovan. - KL s v Dominikanorden, J Gallén sp 176. I en senmedeltida notis namnges just 12 kalmarbröder vilka alla befann sig utom konventet och följaktligen knappast kan ha utgjort hela styrkan (HH 18:1 s 29). Något decennium före detta tillfälle förtecknades i ett avlatsbrev för ett annat svenskt konvent 37 bröder (Hildebrand 1879-1903, III s 985). Om alla konventets invånare då medräknades är osäkert (jfr A Schück 1926 s 453; KL s v Dominikanorden, J Gallén sp 177).

205) DS 1291, 3949, 5129; RA odat. perg. 19, 22.
206) Berggren 1903 s 54f. - Från kontinenten kan exemplifieras hur anströmningen av mindre bemedlade till dominikansystrakloster kunde bli så stark, att livsmedelsförsörjningen blev pressad. För de systrar som inte hade egna livgods att falla tillbaka på skall utspisningen i klostren ha varit mager. Till följd härav kunde klostren tilldelas ett numerus clausus, en siffra som dess intagning inte fick överskrida. För Töss, ett dominikankloster i Schweiz, anges således det höga talet 100, under senmedeltiden sänkt till 50 (Däniker Gysin 1958 s 45-47). På inhemskt håll kan vi närmast jämföra med birgittinerna på 1400-talet. Vadstena kloster var just en sådan inrättning med uppemot 100 medlemmar. Enligt en förteckning från 1489 hade detta kloster minst 87 medlemmar av båda könen. Nådendal hade samtidigt minst 70 (Nyberg 1974 s 169-171).
207) DS 3267; jfr allm. Fritz 1972 s 49. - Kraft 1946 s 174^{7}.
208) Se t ex MESt S 18 pr, R 32 pr, Kg 15:2, R 35, B 21.
209) MESt Kg 1, 2; Baehrendtz 1907 s 72; jfr KL s v Stadsstyrelse, S Ljung sp 1. - DS 4907; jfr Bahlow 1967 s v Karl, Koppe 1943 s 208-211, 213f.
210) PSS I:7; MESt Kg 1, 2; Hasselberg 1953 s 152; KL s v Stadsstyrelse, S Ljung sp 1f. - DS 3665, 6445, 6488, 6913; Koppe 1943 s 200^{1}, 212f.
211) KSTb s 283f; jfr allm. KL s v Stadsstyrelse, S Ljung sp 3f.
212) Reincke 1951 s 24^{69}; jfr H Andersson 1977 s 125. - Stadslagens krav i ekonomiskt avseende på den som önskade vinna burskap förefaller rätt modesta. "Inträdesavgiften" var 5 öre penningar och som minimiförmögenhet gällde 3 mark (MESt Kg 15 pr:5, B 21:4).
213) Rörig (1933) 1959 s 411ff; Dollinger 1964 s 198ff; Kumlien 1953 s 63, 140ff; 1971 s 491ff; Ljung 1949 s 28ff, 142ff; Sundquist 1957 s 8ff, 12; A Schück 1938 s 144ff; 1930 passim; H Schück 1959 s 57f, 419; Gallén 1946 s 162f; Koppe 1933; H Andersson 1977 s 127f m fl arbeten.
214) Reincke 1951 s 15f. Se vidare bilaga 2.
215) Se bilaga 2 samt Koppe 1943 s 209^{2}ff.
216) HiSig III:732; Hellquist 1912 s 88; Jfr Modéer 1955 s 135.
217) SRP 340; jfr Koppe 1943 s 216f. - Ture Eskils bror förekommer i pundtullmaterialet 1368 med smärre utförselposter.
218) Koppe 1943 s 201f; jfr Lauffer 1894 s 17; LübUB IX:431, 502, 536. - Repslagare förekommer överhuvudtaget inte i tänkeboken enligt reg. över stånd och yrken s 284ff. - Söderlind 1959 s 375f; 1964; Engström 1963 s 45f, 1965; jfr Schmid 1941. - Koppe 1943 s 213^{6}.
219) PSS I:30, jfr 36; SD n f 1968; jfr Norborg 1963 s 134ff, 329ff; Larsson 1964 s 112ff, 166ff.

220) Lindberg (1947) 1964 s 21ff, 36ff, 49f.
221) KSTb s 1. - Uppgiften hör till dem som möjligen blivit överflyttade från den äldre, numera förkomna tänkeboken. Jfr om rådmannakalas Stüdeli 1969 s 88f, 125. - MESt B 21, S 1.
222) Keyser 1953 s 29f. - Andelen tyskar kan ha varit högre under Kalmars äldsta tid, jfr att lybeckborgarna då hade hårt bundna tjänare (LübUB I:32 s 38. Termen som används är servus).
223) DS 6495; UUB C 204 f 126 v; M Olsson 1974 s 193-195, 199-201, 328f. Jfr KL s v Vikar, T Dahlerup m fl.
224) KL s v Dominikanorden, J Gallén.
225) DS 1291, 1509, 1510, 5129; Däniker Gysin 1958.
226) SRS III:2 s 296.
227) ST I:165; Ek 3262f; DS 4599; DD V:342; Fritz 1972 s 49[8].
228) KL s v Dominikanorden, J Gallén sp 176; jfr Capb. s 11 rad 15ff.
229) Gallén 1946 s 234 (texten utg. av Joh. Paulson 1896 och i svensk övers. ordnad efter Galléns kronologi av Tryggve Lundén, 1965.
230) Capb. s 12.
231) Capb. s 10ff; RA odat. perg. 4; jfr även DS 1098, 1099; 1262.
232) Det är värt att notera skillnaden gentemot skånemarknaden, som var ett hanseatiskt primärintresse. Dit hade lybeckkonventet rätt att sända terminerande bröder (HHxviii:1 ed K H Karlsson s 39).
233) DS 1291, 2462, 2463; jfr Gallén 1946 s 129ff. - UUB C 204:126 r-v - jag tackar FL Lidija Švābe som ställt en regest till förfogande; Öberg 1973 s 580f. - ÄSF I s v Glysing, H Gillingstam, A F Liljeholm; jfr s v Brunkow, S Axelsson, A F Liljeholm; s v van Kyren, E Anthoni.
234) DS 3949; jfr DS 2784, 3320; HiSig III:376.
235) Att Kalmars systrakloster kunde dras in i rent politisk propaganda finns det exemple på i Karlskrönikan (Kk v 7423ff). - DS 5129, jfr 1291; Om namnet Hemming UR I:1 s 153.
236) DS 1536; ST I:165; Rosén 1939 s 118, 145ff; jfr DS 1472.
237) Läffler 1904 s 67; Kraft 1931 s 54[2, 3]; jfr AS s 202ff.
238) Rosén 1939 s 232[4]; ÄSF II s v Sparre av Aspnäs, H Gillingstam.
239) Rosén 1939 s 63; Ek v 2338f; jfr Hjärne 1951 s 96ff, 99-101. - Jfr Rosén 1939 s 229. - DS 1823, 1859; RA odat. perg. 19. - Pipping 1926 s 556; ÄSF II s v Sparre av Aspnäs, H Gillingstam; jfr AS-utgivaren Paulssons skepsis (s 225[87]).
240) RA odat. perg. 19; DS 2034. - ÄSF II s v Sparre av Aspnäs, H Gillingstam; DS 2132, 2163; H Schück 1959 s 421.
241) DS 2694; A Schück 1926 s 321; Larsson 1964 s 399ff.

242) DS 3170, 3267, 3312; jfr DS 3070, 3162. - Larsson 1964 s 110; Fritz 1973 s 92[8]. - Orsaken till de omfattande pantförskrivningarna av kronans inkomstkällor vid denna tid var förvärvet av Skånelanden, vilka löstes in av den holsteinske greven Johan för 34 000 mark silver (Hildebrand 1882). År 1335 uppbar de två förmodligen holsteinska riddarna Clerus (:Elerus?) och Nicolaus de Kyl (Sundquist 1957 s 201f) genom ombud i Kalmar 191 mark silver (och 2 mark silver i tärepenning) av de småländska stormännen Gustaf Nilsson (Bielke) och Markvard van Kyren på grundval av en skuldförbindelse, ingången av en tredje svensk frälseman, Birger Job (DS 3162). En ytterligare utbetalning skulle ske följande år. Säkert står vi här inför en av de många avbetalningarna på den stora lösesumman.
243) Larsson 1964 s 110f; ÄSF I s v Sparre av Tofta, H Gillingstam, A F Liljeholm.
244) Ek v 710; DS 1045; jfr KL s v Brettspil, A Holtsmark. - Rev. S. Birgittae 6:39, 40. Sv. övers. Steffen 1909 s 98ff. - Jfr Lönnroth (1941) 1959 s 68ff.
245) För en helt annan situation, jfr Johansen 1951 s 21ff. Svensk-tyska motsättningar är överhuvudtaget inte kända under invandringens tidigare skede och har inte heller ansetts böra förutsättas (Lönnroth (1957) 1959 s 55; v Brandt 1953 s 210ff).

KALMAR I DET EKONOMISKA OCH POLITISKA LIVET (Noter till s 83-95)

1) Detta betraktelsesätt ansluter sig allmänt till den inom kulturgeografin livligt debatterade "centralortsteorin", som söker att generellt förklara städers storlek, antal och lokalisering. Garner (1970 s 306ff) ger en översikt härav. För centralortsteorins tillämpning på äldre nordisk historia, se H Andersson 1972 s 24ff; Åström 1977 s 135ff, 164ff.
2) H Andersson 1972 s 24f.
3) Öberg 1973. Samlingen är inte utgiven, men beskrives ingående av Öberg, vilken även har aviserat en kommande utgåva. - Namnen Petrus och Paulus kan jämte initialerna P och N fungera som fiktiva namn (jfr Persona, Nomen). Om orter används ofta talis 'sådan', t ex in tali 'på en sådan ort'. Kyrkoherden Algot kallas således curatus in tali.
4) Öberg 1973 s 577ff. Öberg försöker identifiera flera i formulärsamlingen nämnda personer (s 580f). Så dock inte borgaren Petrus, eftersom han konstaterat att detta namn ofta gäller som 'anonym' beteckning (jfr föreg. not). Det förtjänar likväl påpekas att en viss Petrus Cabbae, som möjligen var kalmarborgare (HiSig III:732) uppträdde som vittne vid Algots sida vid en godsöverlåtelse i Åby 1318 (DS 2174).

5) Duby 1968 s 127f.
6) KL s v Småland, L-O Larsson; T Andersson 1965 s 19; S Carlsson 1948 s 1ff; Härenstam 1946 s 384ff; Larsson 1964 s 18ff; Fritz 1973 s 105; jfr även Törnqvist 1958-59 s 62f.
7) Se översikter i KL s v Frälsets handel, I Hammarström m fl; Geistlighetens handel, G Authén Blom m fl.
8) PSS I:3, 4, 7, 36; A Schück 1926 s 286ff, 289ff, 297ff; Norborg 1963 s 134ff, 356ff; Holmbäck/Wessén 1966 s lxiv ff. Möjligen var staden nygrundad (Norborg 1963 s 140f), vilket något modifierar intrycket av osjälvständighet.
9) MESt Km 23, 34:3; jfr Km 18, 22; PSS I:14, 18, 19, 30; DS 2027, 2922, 4598. - KL s v Landsköp, H Yrwing m fl; Holmbäck/Wessén 1966 s lxxi f.
10) PSS I:4, jfr 36; Norborg 1963 s 134ff, 329ff.
11) Så måste Härenstam (1946 s 157[39], 384f) uppfattas.
12) Om Jönköpings utrikeshandel, se: Norborg 1963 s 341ff. Formuleringen kan ha varit av stadgekaraktär: att ingen köpare i Småland skulle bo på bygden utan i någon torgstad (= villa forensis).
13) Linge 1969 s 53f, 172f, 188ff, 252ff, 365ff; Blomkvist 1974 noterna 34, 35.
14) DS 1092, 1232, 1433, 1931, 2005, 2041, 2072, 3949 m fl.
15) PSS I:8.
16) DS 762, 901, 902, 1041, 1084, 1278, 1583, 1791, 1822, 3208; jfr DS 559, 2095, 3618 m fl.
17) DS 1656.
18) DS 1041, 1053, 1278, 1667; jfr DS 1936
19) DS 1352; H Schück 1959 s 300ff.
20) SD nf 1968.
21) KL s v Arkiv, J Liedgren m fl; Nygren 1943; Berggren 1904, Gallén 1946 s 129ff. - Jag tackar FL Lidija Švābe, Dipl. kommittén, Sthlm för många klarläggganden av arkivproblem rörande Kalmar.
22) Bilaga 3, noterna b, f, i, l.
23) Söderlind 1959 s 376f; Engström 1963 s 45f; jfr Lönnroth (1946) 1959 s 39.
24) Jfr KL s v Bondeseglation, Sve, H Yrwing sp 110ff.
25) DD III:3 334.
26) Bilaga 3, noterna b, f, i, l, m, g.
27) DS 1291; jfr 1254, 1260.
28) Landbo/-r är en översättning av lat. colonus/-i. Dessa gods togs 1292 i beskydd cum villicis & colonis, familiis & personis in eisdem --- commorantibus (DS 1066; jfr allm. Andrae 1960 s 85ff).

29) DS 1291 (s 302); DS 1254, 1260, 1510; jfr DS 1307 samt DS 2174.
30) DS 2032. Indirekt framgår förhållandet av DS 3972; MEL Kg 11:1; DS 4795 (åren 1345-52). DS 2694; Wilstadius 1941 s 107. Se vidare avsn. Furstemakten, ovan.
31) DS 1428, 2075, jfr ÄSF I s v Finstaätten (tab 5), J Gallén, A F Liljeholm; A Schück 1942; Beckman 1953 s 5f. Jfr även DS 763. - DS 3730; jfr H Schück 1959 s 431; Gallén 1946 s 145^{4}; SBL s v Egisl Birgersson, Y Brilioth; ÄSF I s v Lejonansikte, Hemming Ödgislasons ätt, K U Pettersson.
32) DS 4907.
33) DS 1078, 1428, 1818 (jfr 1807, 1819), 1866, 2075, 2260 m fl. - Larsson 1964 s 389^{20}, 395, 397, 401, 403 osv. - ÄSF I s v Glysing, H Gillingstam, A F Liljeholm; s v Lejonansikte, Hemming Ödgislasons ätt, K U Pettersson; H Schück 1959 s 424. Se vidare not 29 till detta kap.
34) Styffe 1911 s $223^{2, 3}$; DS 4651.
35) Bilaga 3, noterna b, e f, j, p.
36) H Schück 1953 s 10; Fritz 1973 s 90, 105 jfr 102.
37) ST I:165, jfr DS 1536; Rosén 1939 s 118.
38) DS 1859; jfr Rosén 1939 s 209f.
39) Rosén 1939 s 244ff; Fritz 1972 s 89ff, 92ff; Fritz 1973 s 102f; Gustawsson/H Schück 1953 s 11. - Kung Magnus befriade således Vreta klosters öländska gods från markagäld 1341, i konsekvens med att hertiginnan Ingeborg 1335 hade befriat dem från de pålagor hon kunde begära (DS 3611, jfr 3151).
40) Gustawsson/H Schück 1953 s 7ff.
41) S Göransson 1971; H Schück 1959 s 230.
42) H Schück 1959 s 226f, 271f.
43) DS 532, 565, 762, 1737; jfr DS 629, 1078. KL s v Hospital, V Møller-Christensen m fl; Gallén 1972; H Schück 1959 s 57ff, 244ff.
44) DS 549, 736, 888, 1851, 2459. Jfr Hauberg 1891 s 7f.
45) DS 1859, 4049, 4118, 4966, 4967; Schäfer 1879 Exk. IV; Gustawsson/H Schück 1953 s 14f; Blomkvist 1974
46) KSTb s 12, 17, 22, 81. - KSTb s 2, 7, 19, 23, 26, 28, 69, 70, 103, 123, 163.
47) Fritz 1973 s $90f^{5}$; Engström 1935 s 97^{48}.
48) DS 3281.
49) DS 3972; MEL Kg 11:1; jfr DS 4795.
50) DS 7181.
51) Kalmar var sannolikt fortfarande pantsatt år 1337 (jfr DS 3267), något som möjligen har stått i samband med denna utveckling.
52) H Schück 1959 s 251^{76}.

53) PSS I:206; Lindberg 1933 s 5-51; jfr I Hammarström 1956 s 252; Fritz 1973 s 99.

54) Larsson 1964 s 49-120

55) DS 565; RA odat. perg. 4. - Larsson 1964 s 110f; Fritz 1973 s 92.

56) Larsson 1964 s 112ff.

57) DS 513.

58) DS 5065.

59) DS 532, 559, 565, 742, 901, 902, 951, 1124, 1638, 2195, 2596. - DS 899, 912, 1020, 1072, 1611, 1839, 1853 (jfr 2299 och 2378), 2240. Se även 1497. - Jfr DS 447, 448, 453 härrörande från Tveta h:d.

60) DS 565; jfr ÄSF I s v Läma, J Gallén, A F Liljeholm. - DS 1162, 1638; Larsson 1964 s 390^{2}. - DS 2596. - DS 3208; Larsson 1964 s 425, 476^{35}. - DS 3310; ÄSF I s v Läma, J Gallén, A F Liljeholm; Larsson 1964 s 391. - DS 3604; ÄSF I s v Gren, H Gillingstam; Larsson 1964 s 419, 462.

61) DS 742, 899, 901, 951, 1278, 1839, 2299.

62) DS 511 - 520.

63) Skyum-Nielsen 1963 s 193ff, 211.

64) BD 628; Skyum-Nielsen 1963 s 198f, jfr s 150f, 217, 280, 283.

65) DD II:1 422; Gallén 1946 s 30^{21}; Axelsson 1955 s 84f; AD s 117; Skyum-Nielsen 1963 s 117ff, 166.

66) DS 518; jfr Andrae 1960 s 128f.

67) Skyum-Nielsen 1963 s 119; jfr Andrae 1960 s 44.

68) "Existente fratre Heinrico dicto de hoonshuitt tunc priore in andwarthaescogh" (DS 518;DD II:2 19-'under det att den förhandenvarande priorn broder Henrik ... (också) var tillstädes' el. 'vid den tid då broder Henrik... var prior i Andvorskov' - jfr M Hammarström 1925 s v ex(s)isto. Jfr DRB II:2 19). Mot det senare förslaget talar att brevet är exakt daterat till år och dag. En hänvisning till den danske ordensledaren framstår i det svenska sammanhanget som överflödig, om någon särskild anledning ej förelåg. Henrik tillhörde dock inte brevets bevittnare i rättslig mening.

69) DD II:2 86; jfr Skyum-Nielsen 1963 s 237f; KL s v Johannitorden, J Gallén , T Dahlerup.

70) Skyum-Nielsen 1963 s 199.

71) Ögl Dr 14; jfr DS 210, 457.

72) DS 813, 3175, 3864, 3972. - Härenstam 1946 s 263^{26}; KL s v Följe, K Wührer; Andrae 1960 s 155f.

73) Die lüb. Chron. I s 239f. Om källan, se: KL s v Detmar, C A Christensen.

74) Ek v 790ff; AS s 316.

75) DS 648; jfr DS 634, 641. - DS 643, 650, 809, 810.

76) DS 644.
77) Yrwing 1940 s 312-318; Dollinger 1964 s 68-70.
78) Hrec I:1 44 (s 25).
79) Hrec I:1 s 24ff.
80) ST I:141; Yrwing 1940 s 337f; Lönnroth (1957) 1959 s 58.
81) DS 736.
82) ST I:142; Yrwing 1940 s 318[101]; Lönnroth (1957) 1959 s 57f.
83) LübUB I:478, 479; Hrec I:1 44 s 25.
84) LübUB I:482; jfr DD II:3 143.
85) ST I:142. - När brogholmsbrevet utfärdades var biskop Bo av Linköping närvarande (H Schück 1959 s 62[10]), sannolikt även riddaren Anund Haraldsson och ärkedjäknen Johan i Uppsala, vilka nämnes i brevet som kungens ombud i de gotländska förhandlingarna.
86) Koppe 1943 s 201ff.
87) LübUB II:1 126; DS 1859, 3665, 4080; Petrus de Dacia: 37, jfr Gallén 1946 s 234; Koppe 1943 s 212f.
88) Petrus de Dacia: 40, Gallén 1946 s 234. - Jfr ST I:144; Capb. s 8, 12. - HUB I:746. - DS 4599. - DGKL Fl. III:98 s 129. - DS 4966, 4967.
89) Koppe 1943 s 201ff, 206-209; - Om keramiken från Kalmar, se Selling nedan.
90) DS 763, 1066, 1089, 1291. - Jfr allm. Jägerstad 1948 s 324ff; Löfqvist 1936 s 254ff.
91) DS 1345.
92) DS 1289, 1291; RA odat. perg. 13; DS 1345, 1346, 1359; jfr DS 1260, 1307.
93) DS 1509, 1510; jfr Rosén 1939 s 110ff. - ST I:165; Rosén 1939 s 106f, jfr 103ff. - DS 1536; Rosén 1939 s 118.
94) Ek v 3250f, 3624f; DS 1828, 1831; jfr DS 1996; Rosén 1939 s 224ff.
95) Ek v 3250-3265. För bakgrunden, se: Rosén 1939 s 175ff.
96) DD II:8, 17, 20; Rosén 1939 s 282ff, 295f.
97) DS 2734, 3162; Die lüb. Chron. I s 239f.
98) DS 2931, DD III:1 50, 51; Jfr Rosén 1962 s 200ff.
99) Jfr allm. Norborg 1963 s 151f; Larsson 1964 s 107ff; Härenstam 1946 s 47f.
100) DS 3593, 3616, 3618; jfr DS 3991.
101) Bååth 1925 s 346ff; Hildebrand 1882 s 192ff; Schäfer 1879 s 117f, 127ff; v Brandt 1954 s 105ff.
102) Engström 1935 s 17, 27[69, 70], 38[95], 47f, 75; Fritz 1973 s 92f.

1) Rosman 1926 s 25ff; jfr M Olsson 1974 s 126-134 samt fig 103-146; M Olsson 1968 s 38ff, 46.
2) Backman 1967 s 65-84; M Olsson 1968 s 46.
3) M Olsson 1974 s 134-145 (cit. s 140); 175-190 (cit. s 176).
4) M Olsson tar på det hela taget avstånd från Wolfenbütteltecknings av Kalmars belägring vad beträffar kyrkans utseende, även om han har tänkt sig att en detalj kunde ha "stannat i tecknarens minne" (1974 s 126, 173). Örnehufvuds karta "1610", som visar en närmast kvadratisk torndel, drogs inte in i diskussionen. Därtill kan Olaus Magnus' träsnitt fogas, vilket Olsson inte har nämnt. Eftersom det kan visas återge stadens huvuddrag fullt riktigt och väl har träffat kyrkans läge och dominerande karaktär i stadsbilden, måste det tillmätas viss beviskraft. Kyrktornet avbildas med en spetsig tornhuv. - Olsson visar att Erik Jönssons (Dahlberg) stadsvy "1645" baserats på skisser från två olika utgångspunkter, vilka tecknaren inte på ett riktigt sätt kunnat sammansmälta. Det höga och relativt smäckra torn som tecknats invid kyrkans västgavel men som av bilden att döma inte var sammanbyggt med kyrkan har av Olsson antagits föreställa Söderport (Olsson 1968 s 39ff). Perspektivförhållandena talar dock mot tolkningsförslaget, eftersom det skulle ge en kolossal höjd åt Söderport. Jfr även att ett hustak försvinner bakom tornet. Att tecknaren inte kunnat bemästra sina förlagor innebär att tornet trots den egendomliga vinkeln i förhållande till kyrkan ändå skulle kunna vara kyrkans. Samtidigt är givetvis dennes tillkortakommande en allvarlig inskränkning av bildens källvärde överhuvudtaget.
5) Några kyrkor av den ifrågavarande typen har legat i det inre av Småland. Där nämnes Växjö domkyrka och Rydaholms k:a, dvs kyrkorna på tiohäradsbygdens huvudorter. Även dessa orter var likväl mycket obetydliga i förhållande till det medeltida Kalmar. Den främsta -Växjö- blev stad först 1342 och förblev obetydlig medeltiden igenom. Domkyrkan omfattade vid medeltidens slut mycket färre altarstiftelser än stadskyrkan i Kalmar (Berg 1956 s 86-94, 110-123; Larsson 1964 s 373ff, jfr 366; M Olsson 1974 s 192ff).
6) Cinthio 1969 s 167f; KL s v Nicolaus af Myra, Tue Gad m fl; H Andersson 1977 s 117. På liknande sätt också i en rad danska städer (Jansen, Nyberg & Riis 1977 s 49. - A Schück 1926 s 448; KL s v Stadskyrka och stadsförsamling, J Liedgren m fl.

1) Den grundläggande inventeringen av dessa namn gjordes av Grandinson 1884 s 60[5, 6, 7], 62[1]. Jfr A Schück 1926 s 230f, vartill kommer nyare utgåvor och litteratur: Das zweite wismarsche Stadtbuch, ed. Knabe, Weimar 1966; Civilitates. Lübecker Neubürgerlisten 1317-1356, ed. Ahlers, Lybeck 1967; jfr v Brandt 1954 s 108, 211f; Regesten: 32, 190, 230, 461, 587, 651. - Jfr Reincke 1951 s 15f.

2) Revaler Stadtb. I:520, 612, 613, 624 m fl intill 756; DD III:3 237; LübUB I:605, 606; DS 4640.

3) Revaler Stadtb. I:612, 686, 775. Bernard var broder i Revals S:t Olofsgille, något som jämte hans yrkesutövning kunde tyda på närmare förbindelser med rent svenska element. Jfr Johansen 1951 s 85. Tanken att alla de i Baltikum uppträdande personerna med tillnamnet 'från Kalmar' vore besläktade är dock väl djärv.

4) LübUB II:1 155. - Obs att namnet här skrives Calmarnia. Latiniseringen är bildad på dess nordiska form Kalmarnir (-ar). Det kan dock vara beroende av språkbruket inom det norska kungliga kansliet (jfr LübUB I:605, 606).

5) v Brandt, Regesten: 32.

6) v Brandt, Regesten: 230.

7) Koppe 1943 s 213[6].

8) DS 4907; jfr Bahlow 1967 s v Karl.

9) DD II:7 152; LübUB II:1 328.

10) v Brandt, Regesten: 190; LübUB III 103.

11) Av svenska ortnamn är det förutom Kalmar främst Gotland (Visby) och i någon mån Skänninge som på detta sätt kan visas ha använts vid bildandet av tillnamn i 1200- och 1300-talens hanseatiska miljö. I Visby var ju det tyska inflytandet starkt. Skänninge är den svenska fastlandsstad där närvaron av tyskar kan beläggas närmast efter Kalmar. Emellertid har det även föreslagits, att tillnamn av typen de Sceninghen kan ha syftat på någon tysk ort (Grandinson 1884 s 60-63; v Brandt 1954 s 211f[19]; DS 901; Sundquist 1957 s 299f). Därmed framstår de många kalmarnamnen av detta slag som än mer iögonenfallande. Möjligheten att förväxla Kalmar med namnet på någon annan ort är liten. Formen Calmaria förekommer visserligen som latinisering av klosternamnet La Chaum(e) i Loiredalen (Orbis pictor latinitate s v Calmaria), men från denna region är något demografiskt samband med hansastäderna inte konstaterat (jfr Dollinger 1964 s 160ff). Inte heller synes Kalmars lågtyska namnformer kunna förväxlas. Jfr Oesterley s v Kalme, Kelmae et passim.

12) Brilioth 1915 s 129ff; 1941 s 54f, 60ff, 683ff; DS 3835 (s 306, 316). Inom undersökningsperioden förekommer även Petrus Johannis de Calmarnia, se DS 5321, 5337, 5539.

Käll- och litteraturförteckning

KÄLLOR

AC = Acta cameralia I, utg. av L. M. Bååth. Acta pontificum Svecia I. Diplomatarium Suecanum appendix. Sthlm 1936–42.

AD = Annales Danici medii ævi, ed. E. Jørgensen. Kbh 1920.

Adam Bremensis, Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, ed. B. Schmeidler. SRG in usum scholarum, Hannover och Leipzig 1917.

Adam af Bremen. De hamburgske ærkebispers historie, oversat af C. L. Henrichsen. Kbh 1930.

Ágrip af Nóregs konungasögum, dipl. utg. V. Dahlerup. Kbh 1880.

APD = Acta pontificum Danica, ed. A. Krarup & J. Lindbæk. ,1316–1536. Kbh 1907.

AS = Annales suecici medii aevi. Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utg. av G. Paulsson. Lund 1974.

Barrington, D. 1773: (Ed.) The Anglo-Saxon Version. From the Historian Orosius, by Aelfred the Great. Together with an English Translation from the Anglo-Saxon. London.

BD = Bullarium Danicum. Pavelige aktstykker vedrørende Danmark 1198–1316, ed. A. Krarup. Kbh 1932.

Bj = Bjärköarätten, se SGL 6.

BSH = Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver, samlade och utg. av C. G. Styffe. Sthlm 1875–84.

CapB = Brottstycken av en Dominikaner-Ordens eller Predikare-Brödernas Statut- eller Capitel-Bok ifrån XIII Århundradet och gällande för »Provincia Dacia» eller de Nordiska Riken. Ed. C. Stephens (Kirkehist. Samlinger). Kbh 1852.

Chaucer, G. 1956: Canterburysägner I i svensk tolkning av H. Jernström. Hfors.

Civilitates. Lübecker Neubürgerlisten 1317–1356. Ed. O. Ahlers. Lübeck 1967.

Dahlberg, E. Teckningarna till Svecia Antiqva et Hodierna IV, red. S. Wallin, E. Andrén m.fl. Sthlm 1970.

DD = Diplomatarium Danicum I, II, III, ed. F. Blatt m.fl. Kbh 1938ff

DGF = Danmarks gamle folkeviser, udg. af S. Grundtvig m.fl. Kbh 1853ff.

DGKL = Danmarks gamle Købstadlovgivning I, udg. af E. Kroman & P. Jørgensen. Kbh 1951.

DGP = Danmarks gamle Personnavne, udg. af G. Knudsen, M. Kristensen, R. Hornby. Kbh 1936ff.

DRB = Danmarks Riges Breve I, II, III, udg. af F. Blatt m.fl. Kbh 1938ff.

DS = Diplomatarium Suecanum, utg. av J. G. Liljegren m.fl. Sthlm 1829ff. Ort-, person- och sakregister till DS I–II av K. H. Karlsson. Sthlm 1910.

Ek = Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D 2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter, utg. av R. Pipping. SFSS 47. Sthlm 1921.

Fagrskinna, Nóregs konongatal, utg. av F. Jónsson. Kbh 1902–1903.

Gutasagan, se SGL 7.

Heimskringla I, II, III, ed. Bjarni Aoalbjarnarson, Rvik 1941–51.

HH = Historiska Handlingar, till trycket befordrade af Kongl. Samfundet för utgifvande af Handskrifter rör. Skandinaviens historia. Sthlm 1861ff.

HiSig = Svenska sigiller från medeltidenI, utg. av B. E. Hildebrand. Sthlm 1862–1867.

HL = Heinrici Chronicon Lyvoniae (Henrik av Lettlands krönika), SRG in usum scholarum, ed. G. H. Pertz. Hannover 1874.

Hrec = Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430 I. Leipzig 1870.

HUB = Hansisches Urkundenbuch I, hrsg. vom Verein für hansische Geschichte. Halle 1876.

Kiechel, S. 1586 (1892): Samuel Kiechels resa i Sverige 1586. Övers. av B. Schlegel. HT 1892.

King Alfreds Orosius, ed. H. Sweet. London 1883. Se: Barrington. D.

Kk = Karlskrönikan. Svenska Medeltidens Rim-krönikor 2, utg. av G. E. Klemming. Sthlm 1866.

Knytlinga saga. Sǫgur Danakonunga (1) 2, ed. C. af Petersens & E. Olson. Kbh 1919–1925.

KrL = Kristoffers landslag, se SGL 12.

KSTb = Kalmar stads tänkebok, utg. av I. Modéer och S. Engström. SFSS 57. Uppsala 1945–1949.

LECUB = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten I. Reval 1853.

Die lüb. Chron. = Die lübeckischen Chroniken in niederdeutscher Sprache I, ed. F. H. Grautoff. Hamburg 1829.

LübUB = Urkundenbuch der Stadt Lübeck. Lübeck 1843ff. Wort- und Sachregister zu Bd 1–11 (1139–1470) von F. Techen. Lübeck 1932.

MEL = Magnus Erikssons landslag, se SGL 10.

MESt = Magnus Erikssons stadslag, se SGL 11.

Månsson, J. 1644 (1925–28): En kårt Undervisning på siöfarten I Östersion. Een Siö-Book som innehåller om siöfarten i Ostersion. Sthlm 1644. (Ny utgåva med efterskrift av H. Richter i NoB, Bil. B. Lund 1925–28).

Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken 1–5. Uppsala–Sthlm 1909–1951.

Orbis pictor latinitate I, ed. H. & S.-C. Plechl. Budapest 1972.

Petri de Dacia Uita Christinae Stumbelensis, ed. Joh. Paulson. Gbg 1896.

Petrus de Dacia: Om den saliga jungfrun Kristina av Stommeln. I översättning och med inledning av T. Lundén. Sthlm 1965.

PSS = Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer I, utg. av N. Herlitz m.fl. Sthlm 1927.

RA = Riksarkivet, pergamentbrevsamlingen (fotostatkopior i UUB). Kopieboken B 15.

Revaler Stadtbuch I. Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval, ed. L. Arbusow. Reval 1888.

Revelationes S. Birgittae. Translati suecana e codice Bibl. Reg. Holm. A 5 B, ed. M. Wessén. Hafniae 1949.

– Den heliga Birgittas uppenbarelser i urval och öfversättning med inledning, anmärkningar och förklaringar av R. Steffen. Sthlm 1909.

Saxo = Saxonis Gesta Danorum I–II, ed. J. Olrik, H. Raeder. Med Index verborum av F. Blatt. Kbh 1931–57.

Saxo Grammaticus Danmarks Krønike I–II, oversat af Fr. Winkel Horn. Kbh 1911.

SD = Svenskt Diplomatarium fr.o.m. år 1401 (ny följd), ed. C. Silfverstolpe och K. H. Karlsson. Sthlm 1875–1904.

Das Seebuch. Von K. Koppmann. Mit einer nautischen Einleitung von A. Breusing. Mit Glossar von C. Walther. Bremen 1876.

SFSS 25 = Svenska Medeltids Dikter och Rim, utg. av G. E. Klemming. Sthlm 1881–82.

SGL = Samling af Sweriges gamla lagar, utg. av H. S. Collin och C. J. Schlyter 1–13. Sthlm och Lund 1827–1877.

SMB = Svenska medeltidsballader. Ett urval red. av B. R. Jonsson. Andra översedda uppl. Sthlm 1966.

Snorres konungasagor. Norska medeltidskungar (1030–1177). Svensk tolkning med skaldekommentar av Å. Ohlmarks. Uddevalla 1961.

SRD = Scriptores rerum danicarum medii aevi, ed. J. Langebek m.fl. I–IX. Hafniae 1772–1878.

SRP = Svenska Riks-Archivets Pergamentsbref fr.o.m. år 1351 förtecknade med angifvande af innehållet, bearb. av N. A. Kullberg. 1–3. Sthlm 1866–72.

SRS = Scriptores rerum Svecicarum medii aevi I–III, ed. E. M. Fant m.fl. Uppsala 1818–76.

ST = Sveriges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar, utg. av O. S. Rydberg, I. Sthlm 1877.

Swebilius, A. D. 1717: Dissertatio academica de Calmaria. Praes. Joh. Vallerius, Upsaliæ.

Sveriges runinskrifter, utg. av VHAA. Sthlm.
3. SöR = Södermanlands runinskrifter, utg. av E. Brate och E. Wessén. Sthlm 1924–1936.
6–9. UR = Upplands runinskrifter 1–4:2, utg. av E. Wessén och S. B. F. Jansson. Sthlm 1940–1943.
Söl = Södermannalagen, se SGL 4.
UL = Upplandslagen, se SGL 3.
UUB = Uppsala universitetsbibliotek, C 19, C 204.
Vgl = Västgötalagen, se SGL 1.
Väjb = Vadstena klosters två äldsta jordeböcker, utg. A. Larsson. SFSS 245. Uppsala 1971.
Das zweite wismarsche Stadtbuch, ed. L. Knabe. Weimar 1966.
Ögl = Östgötalagen, se SGL 2.

LITTERATUR

Ahlenius, K. 1895: Olaus Magnus och hans framställning af Nordens geografi. Uppsala.
Ahnlund, N. 1927: Recension av A. Schück 1926. HT.
Ahnlund, N. 1953: Stockholms historia före Gustav Vasa. Sthlm.
Almgren, B. 1962: Vikingatåg och vikingaskepp. TOR.
Almgren, B. 1963: Vikingatågens höjdpunkt och slut. Skepp, hästar och befästningar. TOR.
Almgren, B. 1968: (Red.) Vikingen. Sthlm.
Almquist, J. E. 1929: Några Kalmar läns färdleder och förbindelser i äldre tider. Ymer.
Almquist, J. E. 1954: Lagsagor och domsagor i Sverige med särskild hänsyn till den judiciella indelningen I. Sthlm.
Am Ende, B. 1975: Studien zur Verfassungsgeschichte Lübecks im 12. und 13. Jahrhundert. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck, hrsg. vom Archiv der Hansestadt. Reihe B, Bd 2) Lübeck.
Anderson, P. (1974) 1975: Passages from Antiquity to Feudalism. London.
Andersson, H. 1971: Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie. Gbg.
Andersson, H. 1972: Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien. Kiel Papers '72. Kiel.
Andersson, H. 1977: En forskningsöversikt i: Urbaniseringsprosessen i Norden I. Trondheim.
Andersson, I. M. 1954: Erik Menved och Venden. Studier i dansk utrikespolitik 1300–1319. Lund.
Andersson, T. 1965: Svenska häradsnamn. Lund.
Andræ, C. G. 1960: Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid. Uppsala.
Arnell, K. H. & Jönsson, K. 1975: Arkeologiska undersökningar i Gamla staden i Kalmar. Kalmar län.
Arrhenius, O. 1959: Die Grundlagen unserer älteren Eisenherstellung. Antikvariskt arkiv 13. Sthlm.
Arrhenius, O. 1968: Smålands malmtrakt och järnframställning. Daedalus.
Atlas över Sverige, utg. av Svenska sällskapet för antropologi och geografi. Sthlm 1953ff.
Attman, A. 1944: Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558–1595. Lund.
Authén Blom, G. 1973: Hansaen og Norden. En litteraturoversigt. HT.
Axelsson, S. 1953: När blev Svantepolk Knutsson lagman i Östergötland? PHT.
Axelsson, S. 1955: Sverige i utländsk annalistik 900–1400. Med särskild hänsyn till de isländska annalerna. Sthlm.

Backman, C. P. 1967: När byggdes Kalmar bykyrka? Kalmar Nation. Uppsala.
Baehrendtz, F. 1903: Striden om Kalmar. Kalmar län.
Baehrendtz, F. 1907: Kalmar läns forntid. Kalmar län.
Bahlow, H. 1967: Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt. München.
Bahlow, H. 1972: Niederdeutsches Namenbuch. Walluf bei Wiesbaden.
Balling, J. L. & Lindhardt, P. G. 1973: Den nordiske kirkes historie. 3 omarb. udg. Kbh.
Baxter, J. H. & Johnson, C. Medieval Latin word-list from British and Irish Sources. London 1934.
Beckman, B. 1953: Matts Kättilmundsson och hans tid I. Intill 1318. VHAAH 84. Sthlm.
Beckman, B. 1954: Matts Kättilmundsson och hans tid II. 1319–1326. VHAAH 85. Sthlm.
Beckman, N. 1917: Studier i outgivna fornsvenska handskrifter. SFSS 44. Sthlm
Bellander, E. & Hofrén, M. 1934: Söndagspromenaden. En vandring runt Kalmarområdets ättebackar. Sancte Christophers Gilles Chroenica.
Benninghoven, F. 1961: Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann. Hamburg.
Benninghoven, F. 1965: Der Orden der Schwertbrüder. Köln.
Benton, J. F. 1968: Town Origins. The Evidence from Medieval England. Boston.
Berg, H. 1956: Växjö stads historia. Tiden fram till 1523. Växjö.
Berggren, P. G. 1903: Kalmar nunnekloster. Kalmar län.
Berggren, P. G. 1904: Kalmar dominikanerkloster. Kalmar län.
Berggren, P. G. 1907: Kalmar stad och dess historia. Sthlm.
Berggren, P. G. & Hofrén, M. 1936: Kalmar stad och dess historia. 2 omarb. uppl. Kalmar.
Birkeland, H. 1954: (Utg. o. övers.) Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder. Oslo.
Björkman, L.-E. 1971: Gatunätet i medeltidens Kalmar. Sancte Christophers Gilles Chroenica.
Blaise, A. Lexicon latinitatis medii Aevi. Çorpus Christianorum. Turnholti 1975.
Bloch, M. (1939–40) 1967: Feudal Society I–II, eng. övers. av L. A. Manyon, London.
Blomkvist, N. 1972: Historia kring Eketorp. Riksantikvarieämbetet, Rapport 1972 A2. Sthlm.
Blomkvist, N. 1972–1973: »Thenne lille, dock mycket nyttige handelsstadh». En öländsk allmogehamn och dess villkor.
Blomkvist, N. 1974: Medieval Eketorp and Contemporary Turn-over Places. Manuskript under tryckning i serien: Eketorp. Fortification and Settlement on Öland. Sweden. Sthlm.
Blomkvist, N. 1975: Dominikanerna i Kalmar under äldre medeltid, Opublicerad seminarieuppsats vid Historiska institutionen, Uppsala.
Blomkvist, N. 1978: De äldsta urkunderna om Kalmar. HT.
Borg, K. 1975: Capella Beati Johannis in Kyrkiohaffn i: Ås, socken på Ölands sydspets, red. B. Engström, Nacka.
Boström, R. 1966- : Öland. Sveriges kyrkor. Sthlm.
Boström, R. 1967: Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Uppsala.
Boström, R. 1972: Ölands försvarskyrkor – en översikt. Riksantikvarieämbetet. Rapport 1972 A2. Sthlm.
Brandt, A. von 1937: Recension av E. Carstenn, Geschichte der Hansestadt Elbing. HGB.
Brandt, A. von 1950: Nyare problem inom hanseatisk historieforskning. HT.
Brandt, A. von 1953: De äldsta urkunderna rörande tysk-svenska förbindelser. Några anmärkningar. HT.
Brandt, A. von 1954: Geist und Politik in der Lübeckischen Geschichte. Lübeck.
Brandt, A. von 1958: Hansan och de nordiska länderna. HT.
Brandt, A. von: Regesten der Lübecker Bürgertestamente des Mittelalters I–II. Lübeck 1964, 1973.
Brilioth, Y. 1915: Den påfliga beskattningen af Sverige intill de stora schismen. Uppsala 1915.
Brilioth, Y. 1941: Den senare medeltiden 1274–1521. Svenska kyrkans historia 2. Uppsala.

Brinken, A.-D. v.d. 1974: Die kartographische Darstellung Nordeuropas durch italienische und mallorquinische Portolanzeichner im 14. und in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. HGB.
Brisman, B. 1970: Dominikanerna i medeltidens Kalmar i: Vän med böcker. En bok till Brita von Zweigbergk 31/3 1970. Kalmar.
Bååth, L.M. 1905: Bidrag till den kanoniska rättens historia i Sverige. Sthlm.
Bååth, L.M. 1925: (Red.) Hälsingborgs historia II. Hälsingborg.

Calissendorff, K. 1966: Folklandstingstad och en gammal färdled. Fornvännen.
Carlsson, G. 1955: Recension av K. Kumlien 1953. HT.
Carlsson, L. 1961: Äktenskapsrätten i Visby stadslag. HT.
Carlsson, S. 1948: De småländska gränslanden under medeltiden. Några synpunkter. HT.
Carlsson, S. 1953: Folkungarna – en släktkonfederation. PHT.
Carstenn, E. 1937: Elbings Kampf um das Lübische Recht. HGB.
Christensen, A.E. m.fl. 1957: Hansestæderna og Norden. Rapport från det nordiska historikermötet i Aarhus 7-9 aug. Aarhus.
Christensen, A.E. 1976: Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger. Kbh.
Cinthio, E. 1969: Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters. Acta Visbyensia III. Gbg.
Cinthio, E. 1972: Variationsmuster in dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens. Kiel Papers '72. Kiel.
Cinthio, E. 1975: Köping och stad i det medeltida Skåne. Ale.
Corin, C.F. 1931: Recension av G.A.Donner 1929. HT.

Dahlgren, E.W. 1897: Seglingsanvisningar för de nordiska farvattnen i: Nordenskiöld, A.E. 1897.
Dencker, R. 1959: Finnlands Städte und hansisches Bürgertum (bis 1471). HGB.
Deutsches Rechtswörterbuch. Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache. Hrsg. von der Kgl. Preuss. Akad. der Wissenschaften. Bd 2. Weimar 1932–35.
Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclesiastique 12. Paris 1950–53.
Doehaerd, R. 1971: Le haut moyen age occidental. Economies et sociétés. Paris.
Dollinger, P. 1964: La Hanse (XIIe–XVIIe siècles). Paris.
Domeij, Å. m.fl. 1963: En bok om Mönsterås. Oskarshamn.
Donner, G.A. 1929: Kardinal Wilhelm von Sabina, Bischof von Modena 1222–1234, päpstlicher Legat in den nordischen Ländern. Hfors.
Duby, G. (1962) 1968: Rural Economy and Country Life in the Medieval West. Alva.
Du Cange, C.D. Glossarium mediæ et infimæ Latinitatis. Editio nova aucta a L.Favre. T. 1–10. Paris 1883–1887.
Däniker-Gysin, M.-C. 1958: Geschichte des Dominikanerinnenklosters Töss 1233–1525. Winterthur.

Ebel, W. 1965: Über skandinavisch-deutsche Stadtrechtsbeziehungen im Mittelalter. Acta Visbyensia I. Uppsala.
Ebel, W. 1967: Der Rechtzug nach Lübeck. HGB.
Eimer, G. 1961: Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715. Lund.
Eimer, G. 1967: Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Uppsala.
Elgenstierna, G. 1925–39: Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser 1–9. Sthlm.
Ellmers, D. 1972: Frühmittelalterliche Handelsschiffahrt in Mittel- und Nordeuropa. Neumünster.
Engström, S. 1935: Bo Jonsson I. Till 1375. Uppsala.
Engström, S. 1963: Konung Valdemars möteskallelse. HT.
Engström, S. 1965: Konung Valdemars möteskallelse än en gång. HT.
Ennen, E. 1953: Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn.
Ennen, E. 1972: Die europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen.
Epperlein, S. 1960: Bauerndrückung und Bauernwiderstand im hohen Mittelalter. Zur Erforschung der Ursachen bäuerlicher Abwanderung nach Osten im 12. und 13. Jahrhundert, vorwiegend nach den Urkunden geistlicher Grundherrschaften. Berlin.
Esser, K. 1966: Anfänge und ursprüngliche Zielsetzungen des Ordens der Minderbrüder. Leiden.

Falk, A. 1956: Fiskeplatser vid kusterna i Åkerbo. Öländsk bygd. Åkerbo hembygdsförening.
Fourquin, G. 1971: Histoire économique de l'occident médiéval. Paris.
Fredén, G. 1963: Renässansens litteratur i: Västerlandets litteraturhistoria I. Uppsala.
Friedland, K. 1976: Kaufmannschaft und Bürgerkorporationen. Gemeinschaftsformen im nordeuropäischen Wirtschaftssystem des 12./13. Jahrhunderts i: Lübeck 1226. Lübeck.
Fritz, B. 1965: Stadshistoria och arkeologi. HT.
Fritz, B. 1971: Jarladömet – sveahertigdömet. HT.
Fritz, B. 1971 a: Helgö und die Vorgeschichte der skandinavischen Stadt. Antikvariskt arkiv 38. Sthlm.
Fritz, B. 1972, 1973: Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434 I–II. Sthlm.
Fritz, B. 1976: Tidigmedeltida sjöfart, handel och stadsväsen i Mellan- och Nordeuropa. HT.

Gallén, J. 1946: La province de Dacie de l'ordre des frères prêcheurs I. Histoire générale jusqu' au grand schisme. Hfors.
Gallén, J. 1949–1950: Dominikankonventet och dess funktionärer under medeltiden. Situne dei.
Gallén, J. 1972: Helgeands i Visby – S:t Jacob? Fornvännen.
Garner, B.J. (1967) 1970: Models of Urban Geography and Settlement Location i: Socio-Economic Models in Geography. Ed. by R.J.Chorley and P.Haggett. London.
Garzmann, M. 1976: Stadtherr und Gemeinde in Braunschweig im 13. und 14. Jahrhundert. Braunschweig.
Georges, K.E. Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. Bd 1 A–H. Bd 2 J–Z. Leipzig 1913–18.
Gieysztorowa, I. 1968: Research into the demographic history of Poland. A provisional summing-up. Acta Poloniae Historica 18.
Gillingstam, H. 1972: Hertigtitelns införande i Sverige. HT.
Gloss. Sv. = Glossarium till medeltidslatinet i Sverige I–III av U. Westerberg. Sthlm 1968–70.
Goetze, J. 1975: Hansische Schiffsfahrtswege in der Ostsee. HGB.
Grandinson, K.G. 1884: Studier i hanseatisk-svensk historia I. Tiden till 1332. Sthlm.
Granlund, J. 1951: Kommentar till Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken 5. Uppsala o. Sthlm.
Granlund, J. 1957: Runnö i Kalmarsund. En skärgårdsös omvandling. Stranda.
Grape, H. 1949: Det litterära antik- och medeltidsarvet i Olaus Magnus' patriotism. Sthlm.
Gustawsson, K.A. & Schück, H. 1953: Bebyggelse under järnåldern. Det medeltida Öland (Provtryck ur en historisk-topografisk översikt av Det medeltida Sverige, utg. av den av VHAA tillsatta kommittén) Uppsala.
Göransson, S. 1971: Village planning patterns and territorial organization. Studies in the development of the rural landscape of Eastern Sweden (Öland). Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institutioner. Ser. A. 247. Uppsala.
Göransson, S. 1975: bebyggelsen i Ås under äldre historisk tid i: Ås, socken på Ölands sydspets, red. B. Engström. Nacka.

Hafström, G. 1934: Riksgränsen mellan Södra Möre och Blekinge. Kalmar län.
Hafström, G. 1942: Äldre Västgötalagens »landamæri». Historiska studier tillägnade Sven Tunberg. Uppsala.
Hafström, G. 1964: Dulgadråp och danaarv. Festskrift till Karl Olivekrona. Lund.
Hafström, G. 1970: Land och lag. 4 uppl. Uppsala.
Hagberg, U.-E. 1967: The archæology of Skedemosse II. Sthlm.
Hagberg, U.-E. 1972–1973: Köping på Öland. TOR.

Hall, T. 1972: Stockholms förutsättningar och uppkomst. Sthlm.
Hall, T. 1974: Über die Entstehung Stockholms. HGB.
Hallinder, P. 1971: Det småländska järnet. HCÅ.
Hammarström, I. 1956: Finansförvaltning och varuhandel 15p4–1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning. Uppsala.
Hammarström, M. 1925: Glossarium till Finlands och Sveriges latinska medeltidsurkunder jämte språklig inledning. Hfors.
Hansson, H. W. 1956: Stockholms stadsmurar. Sthlm.
Hasselberg, G. 1953: Studier rörande Visby stadslag och dess källor. Uppsala.
Hauberg, P. 1891: Gullands Mønter. ÅNOH.
Hauke, K. & Stobbe, H. 1964: Die Baugeschichte und die Baudenkmäler der Stadt Elbing. Dillingen-Donau.
Hedqvist, R. W. T. 1893: Den kristna kärleksverksamheten i Sverige under medeltiden. Strängnäs.
Hegel, K. 1891: Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter I. Leipzig.
Hellquist, E. 1912: Fornsvenska tillnamn i: Xenia Lideniana. Sthlm.
Hildebrand, H. 1882: K. Magnus Eriksson och Skåne. HT.
Hildebrand, H. 1879–1903: Sveriges medeltid I–III. Sthlm.
Hjärne, E. 1951: Fornsvenska lagstadganden I–III. Tolkningar och sammanställningar. Uppsala.
Hoffmann, E. 1976: Knutsgilde und Königshaus i: Stadtherrschaft und Bürgertum in frühen städtegeschichtlichen Beispielen des westlichen Ostseebereichs. Colloquium...an der Christian-Albrechts-Universität Kiel 17.–18. Oktober 1975. Kiel.
Hofrén, E. 1958: Vikingatid i Mönsterås. Kalmar län.
Hofrén, E. 1961: Vikingabygden vid Ljungbyån. Kalmar län.
Hofrén, E. 1961a: Ett medeltida skolsigill från Kalmar. Kalmar län.
Hofrén, M. 1946: Pataholm. Kulturhistoriska notiser kring Smålandskustens gamla köpingsväsende. Nordiska museets handlingar 25. Sthlm.
Hofrén, M. 1949: På rättan tingstad. Några bilder och notiser rörande de gamla tingsplatserna i Kalmar län. Kalmar län.
Hofrén, M. 1950: Vägar och broar i Kalmar län. Carl Rappe och 1700-talets vägväsen i Östsmåland och på Öland. Kalmar län.
Hofrén, M. 1963: Köpings historia fram till 1862 i: *Å. Domeij m.fl.:* En bok om Mönsterås. Oskarshamn.
Hofrén, M. 1969: Kalmar – staden och slottet. 3 uppl. Kalmar.
Holmbäck, Å. 1919: Ätten och arvet enligt Sveriges medeltidslagar. Uppsala.
Holmbäck, Å & Wessén, E. 1933: Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. 1. Östgötalagen och Upplandslagen. Sthlm.
Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1943: Skånelagen och Gutalagen.
Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1946: 5. Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten. Uppsala.
Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1966: Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning. Rättshistoriskt bibliotek 7. Lund.
Hyenstrand, Å. 1974: Centralbygd – randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder. Sthlm.
Härenstam, C. 1946: Finnveden under medeltiden. Lund.
Härenstam, C. 1947: Det medeltida folklandet. N.Sm.

Jahnkuhn, H. 1971: Typen und Funktionen vor- und frühwikingerzeitlicher Handelsplätze im Ostseegebiet. Wien.
Jansen, H. M., Nyberg, T. & Riis, T. 1977: Danske byers fremvekst og udvikling i middelalderen i: Urbaniseringsprosessen i Norden I. Trondheim.
Jansson, S. B. F. 1963: Runinskrifter i Sverige. Uppsala.
Johansen, P. 1951: Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Sthlm.
Johansen, P. 1953: Novgorod und die Hanse. Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte. Ged. f. Fritz Rörig. Lübeck.
Johansen, P. 1955: Umrisse und Aufgaben der hansischen Siedlungsgeschichte. HGB.
Johansen, P. 1958: Recension av A. E. Christensen m.fl. 1957. HGB.
Johansen, P. 1965: Die Kaufmannskirche. Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Uppsala.
Jordan, K. 1960: Die Städtepolitik Heinrichs des Löwen. HGB.
Jordan, K. 1973: Zu den Gotland-Urkunden Heinrichs des Löwen. HGB.
Jordan, K. 1976: Lübeck unter Graf Adolf II von Holstein und Heinrich dem Löwen i: Lübeck 1226. Lübeck.
Jägerstad, H. 1948: Hovdag och råd under äldre medeltid. Den statsrättsliga utvecklingen i Sverige från Karl Sverkerssons regering till Magnus Erikssons regeringstillträde (1160–1331). Lund.
Jørgensen, P.J. 1947: Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. Kbh.

Karling, S. 1931: Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtrestilens genombrott. Sthlm.
Keyser, E. 1953: Die Bevölkerung der deutschen Städte, Städtewesen und Bürgertum als Geschichtliche Kräfte. Lübeck.
KL = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 1–20. Malmö 1956–1976.
Koppe, W. 1933: Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert. Neumünster.
Koppe, W. 1943: Das mittelalterliche Kalmar. Eine Untersuchung zur Geschichte des deutschen Seehandels und Volkstums. HGB.
Koppe, W. 1951: Recension av E. Lönnroth 1940. HGB
Koppe, W. 1952: Recension av KSTb, utg. av I. Modéer & S. Engström. HGB.
Koppe, W. 1953: Schleswig und die Schleswiger. Städtewesen und Bürgertum als Geschichtliche Kräfte. Ged. f. Fritz Rörig. Lübeck.
Kraft, S. 1931: Burgo, Smålands konung. HT.
Kraft, S. Ärkebiskopen Olof Björnssons supplik till påven. KÅ.
Kraft, S. 1946: Linköpings historia I. Av S. Kraft & F. Lindberg. Uppsala.
Kumlien, K. 1953: Sverige och hanseaterna. Studier i svensk politik och utrikeshandel. VHAAH 86. Sthlm.
Kumlien, K. 1953a: Königtum, Städte und Hanse in Schweden um die Mitte des 14. Jahrhunderts i: Städtewesen und Bürgertum als Geschichtliche Kräfte. Ged. f. Fritz Rörig. Lübeck.
Kumlien, K. 1954: Vad Birger jarls andra traktat med Lybeck innehållit. HT.
Kumlien, K. 1960: Schweden und Lübeck zu Beginn der Hansezeit. HGB.
Kumlien, K. 1971: Västerås till 1600-talets början. Västerås.
Kuujo, E. 1977: Finlands medeltida städer i: Urbaniseringsprosessen i Norden I. Trondheim.

Lagerholm, N. 1963: Klosterkyrkan i Kronobäck i: *Å. Domeij m.fl.:* En bok om Mönsterås. Oskarshamn.
Lagerqvist, L. O. 1970: Svenska mynt under vikingatid och medeltid (ca 995–1521) samt gotländska mynt (ca 1140–1565). Värderingspriser satta i samarbete med H. Glück. Samtliga kända mynttyper avbildade. Sthlm.
Lagerqvist, L. O. & Nathorst-Böös, E. 1968: Mynt. Sthlm.
Larsson, L.-O. 1963: Vägar och förbindelser i Värend fram till 1600-talets slut. HCÅ.
Larsson, L,-O. 1964: Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt. Lund.
Latham, R. E. Revised medieval Latin word-list from British and Irish sources. London 1965.
Lauffer, V. 1894: Danzigs Schiffs- und Warenverkehr am Ende des XV. Jahrhunderts. Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins 33. Danzig.
Lexikon für Theologie und Kirche. 2. völlig neu bearb. Aufl. Hrsg. von J. Höfer und K. Rahner. Bd 1— . Freiburg 1957—

Liedgren, J. 1961: Johan von Hoynghens och Vicke von Vitzens kapellstiftelser i Kalmar. Arkivvetenskapliga studier, tredje samlingen. Ed. R. Swedlund & B. Lundberg. Lund.
Liljeholm, F. 1952: Medeltida arvslagar och släktskapsbestämning II. PHT.
Lindberg, F. 1933: Västerviks historia 1275–1718. Västervik.
Lindberg, F. 1941: Fogde, råd och menighet. Några drag i den svenska stadsförfattningens utveckling under medeltiden och 1500-talet. Sthlm.
Lindberg, F. 1943: Recension av E. Weinauge. Die deutsche Bevölkerung im mittelalterlichen Stockholm. Leipzig 1942. HT.
Lindberg, F. (1947) 1964: Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid. 2 omarb. uppl. av Hantverkarna I. Medeltid och äldre Vasatid. Sthlm 1947.
Lindberg, F. 1959: Tusen år i Strängnäs i: Strängnäs stads historia, red. H. Jägerstad.
Linge, L. 1969: Gränshandeln i svensk politik under äldre vasatid. Lund.
Ljung, S. 1949: Söderköpings historia I. Tiden till 1568. Söderköping.
Ljung, S. 1958–59: Kring gråbrödraklostret i Växjö. Några kompletterande notiser. HCÅ.
Ljunggren, K. G. 1937: Undersökningar över nordiska ortnamns behandling i medellågtyskan och medellågtyska drag i gamla nordiska ortnamn. Lund.
Lopez, R. S. 1971: The Commercial Revolution of the Middle Ages. 950–1350. New Jersey.
Lucht, D. 1965: Die Städtepolitik Herzog Barnims I. von Pommern 1220–1278. Bückleburg (Köln).
Lundberg, E. 1940: Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400. Sthlm.
Lunden, K. 1967: Hanseatane og norsk økonomi i seinmellomaldern. Nokre merknader. NHT.
Lunden, K. 1976: Kvantitative og teoretiske studiar i eldre norsk bondesoge. Österberg, E., Tveite, S. & Lunden, K. NHT.
Lundholm, K. G. 1956: Sten Sture den äldre och stormännen. Lund.
Lübeck 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt. Hrsg. von O. Ahlers et alii. Lübeck 1976.
Läffler, L. F. 1904: Bidrag till vår medeltida personhistoria. PHT.
Löfqvist, K.-E. 1935: Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid. Studier rörande adelsståndets uppkomst och tidigare utformning. Lund.
Lönnberg, E. m.fl. 1943: En bok om Nydala kloster. N.Sm.
Lönnberg, E. 1947: Vad fornlämningar och fornfynd berätta. N.Sm.
Lönnroth, E. 1940: Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsen och länsförvaltning. Gbg.
Lönnroth, E. 1959: Från svensk medeltid. Sthlm.
Lönnroth, E. 1963: The Baltic Countries i: The Cambridge Economic History of Europe III. Cambridge.

Modéer, I. 1926: Mönsterås. Oskarshamn.
Modéer, I. 1931: Ett småländskt fiskelag och dess organisation. Stranda.
Modéer, I. 1933: Småländska skärgårdsnamn. En studie över holmnamnen i Mönsterås. Uppsala.
Modéer, I. 1936: Färdvägar och sjömärken vid Nordens kuster. Uppsala.
Modéer, I. 1937: Något om namnformerna i seglingsbeskrivningen i Kung Valdemars jordebok. NoB.
Modéer, I. 1946: Öländska ortnamn och öländsk dialektgeografi. NoB.
Modéer, I. 1955: Personnamn i Kalmar tänkebok. Uppsala.
Musset, L. 1965: Les Invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles). Paris.

Neugebauer, W. 1976: Die Gründung Elbings durch den Deutschen Orden und Lübecker Bürger 1237 i: Lübeck 1226. Lübeck.
Nevéus, C. 1974: Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige. Uppsala.
Nihlén, J. 1932: Studier rörande äldre svensk järntillverkning med särskild hänsyn till Småland. Sthlm.
Nilsson, S. A. 1968: Halmstads historia I. Halmstad.
Norborg, L.-A. 1963: Jönköping under medeltid och äldre Vasatid. Jönköpings stads historia I. Värnamo.
Nordenskiöld, A. E. 1889: Facsimile-atlas till kartografiens äldsta historia. Sthlm.
Nordenskiöld, A. E. 1897: Periplus. (Med bidrag av E. W. Dahlgren) Sthlm.
Nyberg, T. 1972a: List of monasteries in some thirteenth century wills. Monastic history and historical method: a contribution. Medieval Scandinavia 5. Odense.
Nyberg, T. 1972, 1974: Dokumente und Untersuchungen zur inneren Geschichte der drei Birgittenklöster Bayerns 1420–1570. Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte. Bd XXVI:1-2. München.
Nyberg, T. 1976: Kreuzzug und Handel in der Ostsee zur dänischen Zeit Lübecks i: Lübeck 1226. Lübeck.
Nygren, E. 1943: Nydalabreven. Några randanmärkningar till de avbildade urkunderna. N.Sm.
Nylén, E. 1973: Bygden, skeppen och havet. Antikvariskt arkiv 49. Sthlm.

Oesterley, H. 1883: Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters. Gotha.
Olsson, B. 1947: Kalmar stifts herdaminne. Det gamla Kalmarstiftets klerus från äldsta tider till våra dagar 1–4. Lund 1947–51.
Olsson, G. 1953: Sverige och landet vid Göta älvs mynning. GHÅ 1953:3.
Olsson, M. 1932: En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust. Fornvännen.
Olsson, M. 1944: Kalmar slotts historia I. Uppsala.
Olsson, M. 1944: Kalmar slotts historia. Ritningar. Uppsala.
Olsson, M. 1961: Kalmar slotts historia II A. Uppsala.
Olsson, M. 1968: Erik Dahlbergs bilder av Kalmar gamla stad och deras värde som historisk källa. Fornvännen.
Olsson, M. 1974: Kalmar gamla stads kyrkor 1. Storkyrkan i: Sveriges kyrkor, Småland bd III:2. Sthlm.
Olsson, M. (& Näslund, R.) 1976: Kalmar gamla kyrkogård m.m. i: Sveriges kyrkor, Småland bd III:3. Sthlm.
Ortved, E. 1933: Cistercieordenen og dens klostre i Norden II. Kbh.

Palme, S.-U. 1958: Hövitsmän och husabymän. Scandia.
Palme, S.-U. 1959: Kristendomens genombrott i Sverige. Sthlm.
Penners, T. 1965: Fragen der Zuwanderung in den Hansestädten des späten Mittelalters. HGB.
Pipping, R. 1926: Kommentar till Erikskrönikan. SLS 187. Åbo.
Planitz, H. (1944) 1976: Die deutsche Stadtgemeinde i: Die Stadt des Mittelalters II. Recht und Verfaßung, ed. C. Haase. Darmstadt.
Postan, M. 1952: The Trade of Medieval Europe: The North i: The Cambridge Economic History of Europe II. Cambridge.

Ranehök, A. 1975: Centralmakt och domsmakt. Uppsala.
Rasmusson, N. L. 1962: Nyköping som myntort under Knut Långes tid. Sörmlandsbygden.
Rasmusson, N. L. 1965: Münz- und Geldgeschichte des Ostseeraumes vom Ende des 10. bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. Ein mumismatisch-geographischer Überblick. Acta Visbyensia I. Uppsala.
Reincke, H. 1951: Bevölkerungsprobleme der Hansestädte. HGB.
Reincke, H. 1957: Über Städtegrundung. Betrachtungen und Phantasien. HGB.
Richter, H. 1967: Olaus Magnus Carta marina 1539. Lychnos-Bibliotek 11:2. Lund.
Ronge, H. 1967: En medeltida jordebok från östra Småland. NoB.
Rosén, J. 1939: Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder. Studier i nordisk politisk historia 1302–1319. Lund.
Rosén, J. 1949: Kronoavsöndringar under äldre medeltid. SHVL 46. Lund.
Rosén, J. 1952: Kring Alsnö stadga. Festskrift till Gottfrid Carlsson. Lund.

Rosén, J. 1962: Svensk historia I. Tiden före 1718. Uppsala.
Rosén, J. 1971: Medeltidens allmänna historia. Sthlm.
Rosman, S. 1926: Berättelse om Utgrävningarna 1923–25 i Gamlestan i Calmar. Sancte Christophers Gilles Chroenica.
Rörig, F. 1950: Stand und Aufgaben der hansischen Geschichtsforschung. HGB.
Rörig, F. 1959: Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Abhandlungen zur Stadt- und Hansegeschichte. Hrsg. von P. Kaegbein. Weimar.

Sachwörterbuch zur deutschen Geschichte. München 1958.
Sahlgren, J. 1953: Handbörd och Aspeland. NoB.
Sandnes, J. 1976: Teori, modeller og empiri i nyere norsk middelaldersforskning. NHT.
Sawyer, P.H. 1971: The Age of the Vikings. 2nd ed. London.
SBL = Svenskt biografiskt lexikon. Sthlm 1918– .
Scheper, B. 1975: Frühe bürgerliche Institutionen norddeutscher Hansestädte. Bonn/Bielefeld.
Schmid, T. 1941: En medeltida brevuppteckning. Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1939–41
Schmid, T. 1945: Om klosterkult och klosterliv på Gotland i: Boken om Gotland. Sthlm.
Schück, A. 1924: Sjöborgar och hamnstäder. Fornvännen.
Schück, A. 1926: Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling. Uppsala.
Schück, A. 1930: Die deutsche Einwanderung in das mittelalterliche Schweden und ihre kommerziellen und sozialen Folgen. HGB.
Schück, A. 1938: Sveriges medeltida befolkningshistoria. Nordisk kultur 2. Oslo.
Schück, A. 1942: Ängelätten. Ett bidrag till den uppsvenska aristokratiens historia under folkungatiden. Historiska studier tillägnade Sven Tunberg. Uppsala.
Schück, A. & Mannerfelt, M. 1933: Sveriges vägar och sjöleder under forntid och medeltid. Nordisk kultur 16. Sthlm-Oslo-Kbh.
Schück, Henrik 1914: Uppsala öd. UUÅ.
Schück H(erman) 1955: Olof Jonssons i Högsrum ättlingar – en öländsk frälsesläkt. PHT.
Schück, H. 1959: Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa. Sthlm.
Schück, H. 1963: Kansler och capella regis under folkungatiden. HT.
Schäfer, D. 1879: Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark. Hansische Geschichte bis 1376. Jena.
Skyum-Nielsen, N. 1963: Kirkekampen i Danmark 1241–1290. Jakob Erlandsen, samtid og eftertid. Kbh.
Ślaski, K. 1971: Die Beziehungen der ostseeslawischen und polnischen Herrschaftsgebiete mit Skandinavien im 9.–13. Jahrhundert, insbesondere im Lichte neuerer polnischer Forschungen. HGB.
Slicher von Bath, B.H. 1966: The Agrarian history of Western Europe AD 500–1850, tr. O. Ordish. Frome and London.
Smedberg, G. 1973: Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie. Lund.
SMP = Sveriges medeltida personnamn, red. P.A. Wiktorsson & R. Otterbjörk. Uppsala 1967.
Steinnes, A. 1955: Husebyar. NHT 1955:4.
Stenberger, M. 1927: Är Gråborgs ombyggnad verk av en historisk person? Fornvännen.
Stenberger, M. 1933: Öland under äldre järnålder. Sthlm.
Stüdeli, B.E.J. 1969: Minoritenniederlaßungen und mittelalterliche Stadt. Beiträge zur Bedeutung von Minoriteten und anderen Mendikantenanlagen im öffentlichen Leben der mittelalterlichen Stadtgemeinde, insbesondere der deutschen Schweiz. Werl/Westf.
Styffe, C.G. 1911: Skandinavien under unionstiden med särskilt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521. Ett bidrag till den historiska geografin. 3 uppl. Sthlm.
Ståhle, C.-J. 1941: De medeltida ledungsskatterna i svealandskapen. HT.
Ståhle, C.-J. 1955: Medeltidens profana litteratur i: Ny illustrerad svensk litteraturhistoria I. Sthlm.
Sundquist, B. 1957: Deutsche und niederländische Personenbeinamen in Schweden bis 1420. Anthroponymica Suecana 3. Sthlm.
Svennung, J. 1947: »Vitala stad» och det forna Vetlanda. N.Sm.
Sylvander, G.V. 1864–1874: Kalmar slotts och stads historia I–III. Kalmar.
Söderlind, S. 1959: Konkurrensen mellan Birgersönerna 1266–1280. HT.
Söderlind, S. 1963: Två fornsvenska lagtermer. HT.
Söderlind, S. 1964: Om emendationer i 1200-talstexter. HT.
Söderwall, K.F. Ordbok öfver svenska medeltidsspråket & supplement. Lund 1925–73.
Thordeman, B. 1936: Sveriges medeltidsmynt. Nordisk kultur 29. Sthlm.
Thålin, H. 1963: Fornlämningar i Mönsterås i: *Å. Domeij m.fl.:* En bok om Mönsterås. Oskarshamn.
Trawkowski, S. 1962: Zur Erforschung der deutschen Kolonisation auf polnischem Boden im 13. Jahrhundert. Acta Poloniae Historica 7.
Tunberg, S. 1922: Stora Kopparbergets historia I. Uppsala.
Tunberg, S. 1954: Sverige och hansan. HT.
Tuulse, A. 1955: Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. Sthlm.
Tveite, S. 1976: Kvantitative og teoretiske studiar i eldre norsk bondesoge. Österberg, E., Tveite, S. & Lunden, K. NHT.
Törnqvist, N. 1958–1959: Om småländska ortnamn. En orientering. HCÅ.
Wadén, I. 1936: Samtida bilder över belägringen av Kalmar stad och slott år 1611. Rig.
Wallander, I. 1975: Ett ämnesjärnfynd från Eketorps borg på Öland. Fornvännen.
Wallin, C. 1975: Knutsgillena i det medeltida Sverige. Kring kulten av de nordiska helgonkungarna. VHAA. Historiskt arkiv 16. Lund.
Weczerka, H. 1964: Bevölkerungszahlen der Hansestädte (insbesondere Danzigs) nach H. Samsonowicz. HGB.
Weibull, C. 1950: Landet vid Göta älvs mynning. Städer och fästningar. GHÅ 1950:2.
Weibull, C. 1964: Källkritik och historia. Norden under äldre medeltiden. Lund.
Weibull, L. 1940: Fredsfördraget mellan frankerna och danerna 811 och 813. Scandia.
Weibull, L. 1943: En forntida utvandring från Gottland. Scandia.
Weibull, L. 1946: S:t Knut i Österled. Scandia.
Weibull, L. 1956: Sankt Knuts gille. Malmö.
Wessén, E. 1921: Linköping och Liongaþing. NoB.
Westman, K.B. 1915: Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III. Sthlm.
Westman, K.G. 1904: Svenska rådets historia till år 1306. Uppsala.
Wilstadius, P. 1941: Den första fornminnesinventeringen i Jönköpings län. Prästerskapets rannsakningar om gamble antiquiteter och monumenter åren 1667–1690. N.Sm.
Yrwing, H. 1940: Gotland under äldre medeltid. Studier i baltisk-hanseatisk historia. Lund.
Zender, M. 1974: Heiligenverehrung im Hanseraum. HGB.
Åkerlund, H. 1936: Dominikanklostret i Kalmar. Sancte Christophers Gilles Chroenica.
Åkerlund, H. 1937: Låg det äldsta Kalmar vid Malmfjärden och hade detta samhälle en rundkyrka?. Sancte Christophers Gilles Chroenica.
Åkerlund, H. 1951: Fartygsfynden i den forna hamnen i Kalmar. Uppsala.
Åström, S.-E. 1977: Anlagda städer och centralortssystemet i Finland 1550–1785 i: Urbaniseringsprosessen i Norden 2. Oslo/Gjøvik.
ÄSF = Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor utg. av Riddarhusdirektionen g. F. Wernstedt I:1–2. Sthlm 1957, 1965.
Öberg, J. 1973: Über zwei spätmittelalterliche Formularsammlungen aus dem Bistum Linköping (Cod. Upsal. C 204). Classica et Mediævalia. Diss IX. Festskrift till Franz Blatt. Kbh.

FÖRKORTNINGAR

Här upptas förkortningar som inte finns med i käll- och litteraturförteckningen. För förkortningar rörande svenska medeltidslagar hänvisas till Holmbäck / Wesséns översatta utgåvor.

Fl	Flensburgs stadsrätt (i DKL 1)
GHÅ	Göteborgs högskolas årsskrift
HCÅ	Hyltén Cavallius-föreningen för hembygdskunskap och hembygdsvård. Årsbok utg. av Kronobergs läns hembygdsförbund
HGB	Hansische Geschichtsblätter
HT	Historisk tidskrift
Kalmar län	Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening
KÅ	Kyrkohistorisk årsskrift
NHT	(Norsk) Historisk tidskrift
NoB	Namn och Bygd
N.Sm.	Meddelanden från norra Smålands fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund
PHT	Personhistorisk tidskrift
SFSS	Samlingar utg. av Svenska Fornskrifts-sällskapet
SHVL	Skrifter utg. av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund.
Sl	Slesvigs stadsrätt (i DGKL 1)
SLS	Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland
SRG	Scriptores rerum Germanicarum
UUÅ	Uppsala universitets årsskrift
VHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
VHAAH	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar
ÅNOH	Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie

Kartor

I disputationsupplagan kan beklagligtvis endast tre av de i texten åberopade figurerna återges:

Fig. 4. Tidigmedeltidens Kalmar, farleden och riksgränsen.

Fig. 6. Kalmars omland etc.

Fig. 7. Syster Benediktas gårdar.

TIDIGMEDELTIDENS
KALMAR,
FARLEDEN OCH RIKSGRÄNSEN

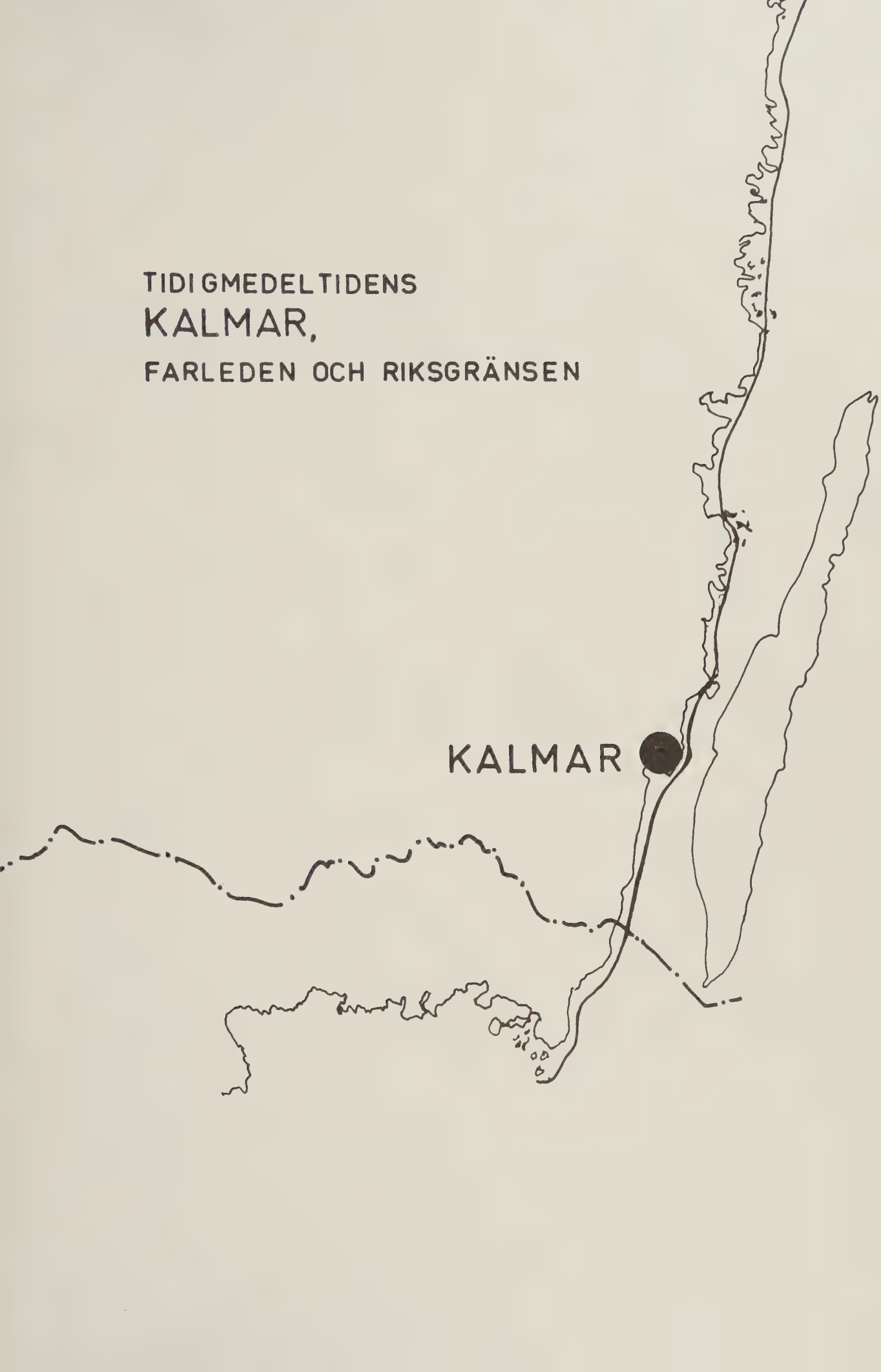

KALMARS OMLAND
ÅR DÅ FÖRBINDELSE
KUNNAT BELÄGGAS FÖRE 1350 e Kr
Tjust
Övriga Småland
Njudung
Seved
Aspeland
Handbörd
Norrabygd
Öland
KALMAR
Värend
Möre
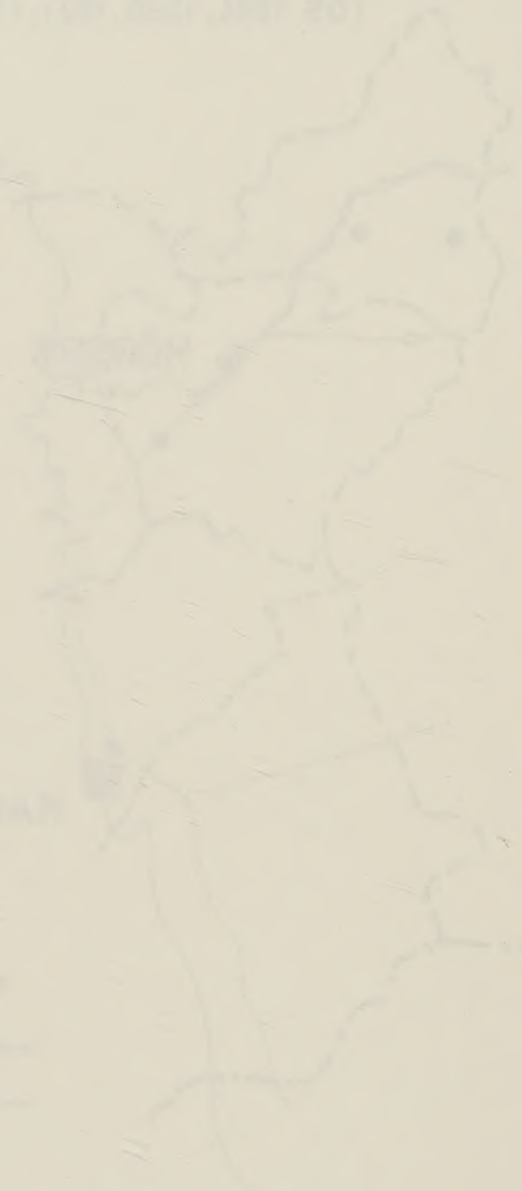
SYSTER BENEDIKTAS GÅRDAR
(DS 1254, 1260, 1291, 1307)
HÖGSBY
KALMAR
GÅRD
HÄRADSGRÄNS
VÄG